« جۇڭگو سەرخىل ژۇرناللار سېپى » دىكى نەشرىي ئەپكار

« شىنجاڭ ژۇرنال مۇكاپاتى » غا ئېرىشكەن نەشرىي ئەپكار

荣获《中国期刊方阵》的刊物

荣获《新疆期刊奖》的刊物

شىنجاڭ مەدەنىيىتى

6

2014

新疆文化

ISSN 1008-6498

•XINJIANG CULTURE•СИНЬЦЗЯНСКАЯ КУЛЬТУРА•シンキョウ ブンカ•مجلة حضارة شنجيانغ•

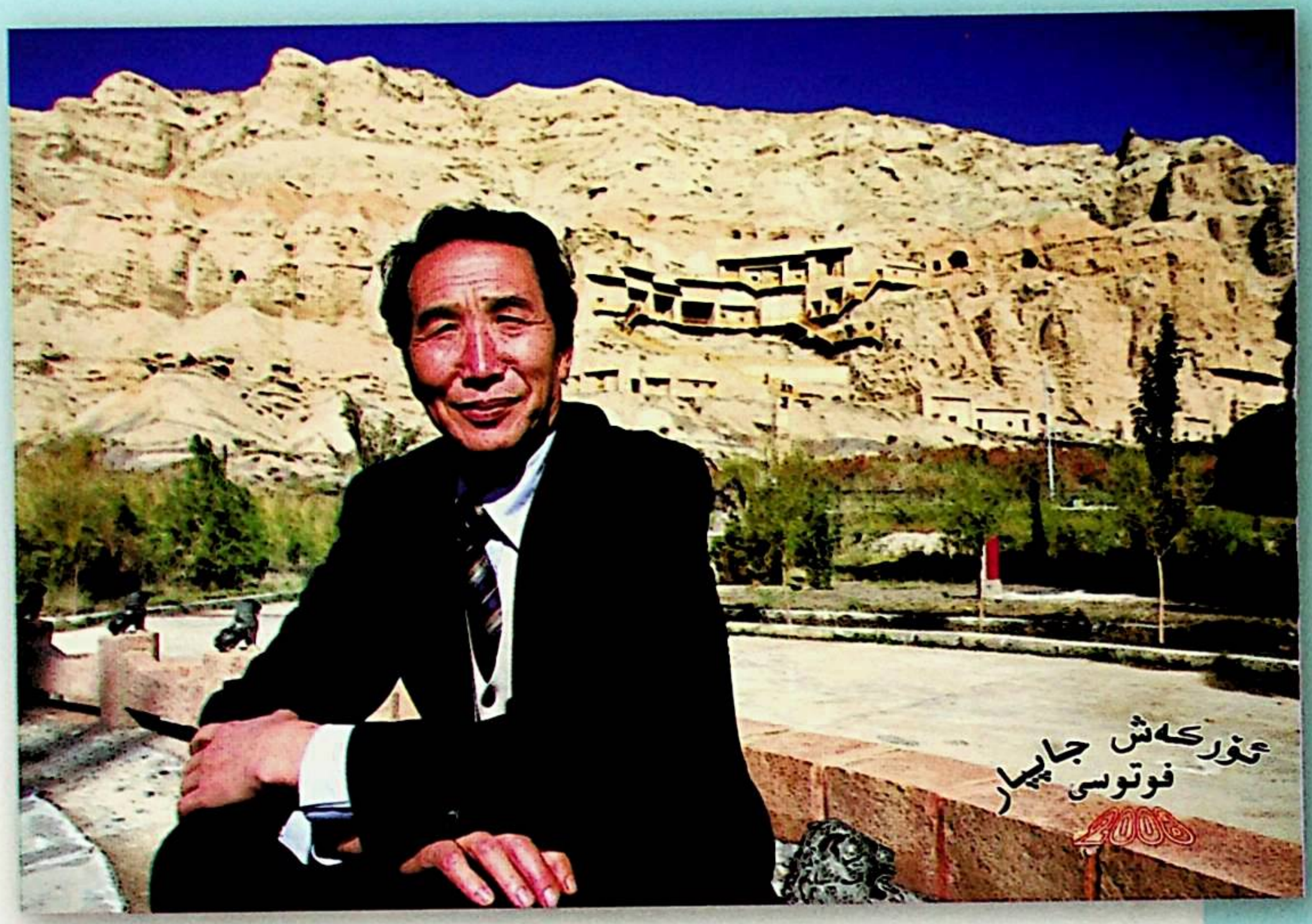

ئۇستاز ژۇرنالىست، ئالىي مۇھەررىر قۇربان ماموت

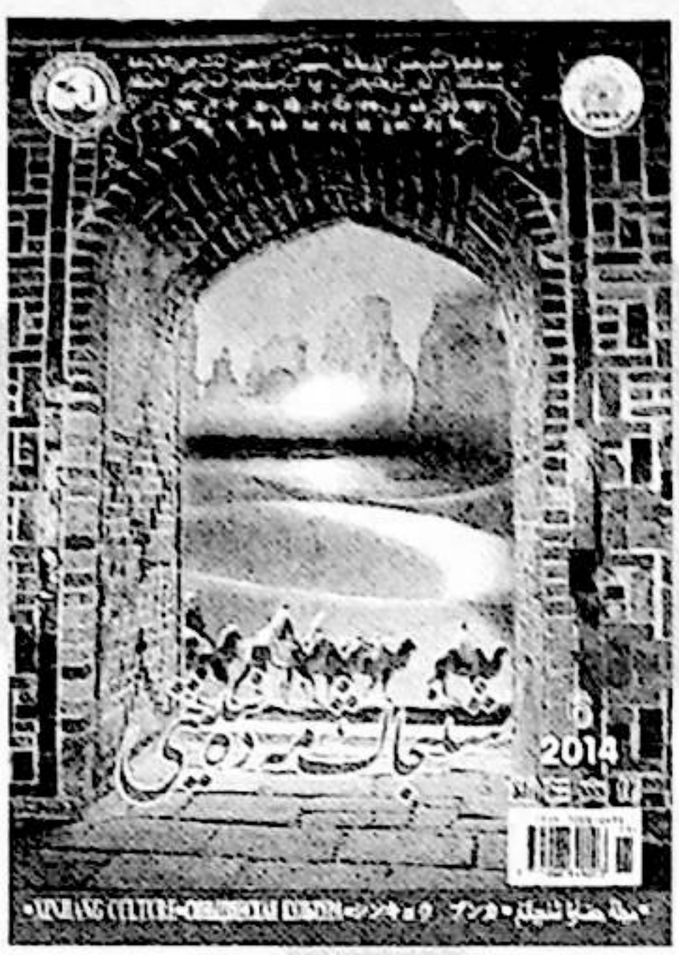

(63 - يىل نەشرى)

تەھرىر ھەيئەت مۇدىرى: مۇختار مەخسۇت

ژۇرنال قانۇنىي ۋەكىلى، بەگمەت يۇسۇپ

دائىمىي مۇئاۋىن باش مۇھەررلەر:

شۇئارىمىز: خەلقچىللىق، ئىلمىيلىك، ئاممىبابلىق، ئۇقۇشچانلىق

2014.6

(ئومۇمىي 330 - سان)

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتى باشقۇرىدۇ
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق سەنئەت تەتقىقات ئورنى چىقىرىدۇ
ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق ئۇنىۋېرسال ئەدەبىي ژۇرنال

شىنجاڭ مەدەنىيىتى

قوش ئايلىق ئۇنىۋېرسال ئەدەبىي ژۇرنال

تەھرىر ھەيئەتلەر

(ئۇيغۇر ئېلىپبە تەرتىبى بويىچە)

ئابدۇقادىر جالالىددىن
ئارسلان ئابدۇللا
ئازات سۇلتان
ئادىل تۇران
بەگمەت يۇسۇپ
جالاڭ خۇمچاۋ
دىلشات پەرھات
قۇربان مامۇت
ئىمىن ئەخمىدى

بۇ سانىمىزدىكى تەكلىپلىك مۇھەررىرى ۋە تېخنىداكتورى:

ئايگۈل ئەمەت

(كاندىدات ئالىي مۇھەررىر)

چىرىكلىككە، پاراخورلۇققا قەتئىي قارشى تۇرۇپ، ئاۋامغا بەخت يارىتايلى

بۇ ساندا

مەدەنىيەت، رىقابەت ۋە بۆرە روھى

بۆرە روھى — «بۆرە توپىغا قايتتىش»قا كىرىش سۆز ..... جياڭ رۇك 3

مەدەنىيەت قاتلىمى ۋە قەدىمىي شەھەرلىرىمىز

كروران شەھرى قانداق ۋەيران بولغان؟ ..... غالىب بارات ئەرك 8

يەنە «بۇخارا ئۇيقۇسى» توغرىسىدا .....

..... باھارگۈل ئىمىن، ئابلىمىت مۇھەممەد ماڭلاي 22

تەپەككۇر كۆزى

تەپەككۇر مېۋىلىرى ..... ئىمىن ھاشىم قاتارلىقلار 33

ئاگاھ ۋە دانا بولۇڭ

«بايرام» تۆكمىچىلىكى ۋە ئەۋرىشىم پىسخىكىمىز .....

..... ئۆمەر ئوسمان شىپائىي تېكىن 35

كىتاب قۇراقچىلىقىدىن نەشر ئىسراپچىلىقىغىچە ..... بۇمەريەم سەمەت 41

مەن كۆرگەن دۇنيا

چەت ئەل چۈشى ۋە كانادادا كۆرگەنلىرىم ..... ئابدۇۋاھىد ئىلى 48

ئەدەبىيات گۈلزارى

سەۋەنلىكى بار ئەر..... (پوۋېست) ..... ئايقۇت 61

پەردە ياقۇپ شېئىرلىرىدىن 79

مۇقاۋىدا: مەدەنىيەتنىڭ رىشتى يىراقلارغا تۇتاشقان ..... قۇربانجان روزى شەيدائى لايىھەلىگەن

تەرجىماندىن: بۇ يازما «بۆرە توتېمى» دېگەن ئەسەرنى جامائەتچىلىككە تەقدىم ئېتىپ، جۇڭگونى زىلزىلىگە سالغان «قېرى بۆرە» ــ جياك رۇك ئەپەندى «بۆرە قىز» دېگەن ئاتاقلا نائىل بولغان ياش رەسسام لى ۋېيىي خانىمنىڭ نەشر قىلدۇرغان «بۆرە توپىغا قايتىش» ناملىق ئەسەر ئۈچۈن مەخسۇس يېزىپ بەرگەن كىرىش سۆز.

كىتاب مۇقاۋىسىنىڭ قايرىمىسىغا بېرىلگەن «ئاپتورنى تونۇشتۇرۇش»تا ئاپتور ئاغزىدىن مۇنداق دېيىلگەن: «مېنىڭ ئىسىم ـ فامىلەم لى ۋېيىي، چېڭدۇلۇق قىزمەن. كىچىك چاغلىرىمدىن تارتىپلا ماقالە يېزىشتىن قورقاتتىم، مانا ئەمدى ئويلىمىغان يەردىن 400 مىڭ خەتلىك رومانىنى يېزىپ چىقتىم. ئۇنداقتا مەن رومانىنى زادى قانداق يېزىپ چىقتىم؟

ئەمەلىيەتتە، مەن پەقەتلا بىر خاتىرىلىگۈچى، ھەقىقىي يازغۇچى ــ بۆرە كۈچۈكى، ئۇ كىتابتىكى جىمى ھېكايىنىڭ ئىجادچىسى. مەن بۆرە كۈچۈكىنىڭ ھېكايىسىدە كۈلۈۋېتىپ يىغلىدىم، يىغلاۋېتىپ كۈلدۈم... ئۇ، مېنىڭ قەلبىمدىكى ئارقىلىق كىشىلەرگە ئەركىنلىك، رىقابەت، ھايات قېلىش، ئارزۇ، غۇرۇر، دوستلۇق، يايلاق ۋە بۆرە... ھەققىدە سۆزلەپ بېرىدۇ.»

يۇقىرىقى بايانلاردىن «بۆرە توپىغا قايتىش» ناملىق ئەسەرنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىدىن قىسقىچە خەۋەر تاپالايمىز. گەرچە ئەسەر تېخىچە ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنمىغان بولسىمۇ، يۇقىرىقى «كىرىش سۆز» ئەسەرنىڭ قىسقىچە مەزمۇنىنى بىلىشتە بەلگىلىك رول ئويناىدۇ، ئەلۋەتتە.

مەدەنىيەت، رىقابەت ۋە بۆرە روھى

«بۆرە ساھىبجامال» نورغاي يايلىقىدىكى زاڭزۇ چارۋىچىلار 80 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدا تۇغۇلغان ئايال رەسسام لى ۋېيىيغا قويغان سىرلىق تۇسكە ئىگە بىر ئىسسىم. مېنىڭچە، ئۇ «جۇڭگودىكى بىرىنچى بۆرە ساھىبجامال» دېگەن نامغا مۇناسىپ كېلىدۇ. چۈنكى، بىرىنچىدىن بۆرە كۈچۈكىنى ئۆلۈمدىن قۇتۇلدۇرۇپ قالغان، باققان ۋە ئۇنىڭغا ياۋايىلاشتۇرۇش مەشىقى قىلدۇرغان. شۇنداق قىلىپ ئادەم باققان بۆرە كۈچۈكىنى دالىغا قويۇپ بېرىشتە تۇنجى قېتىم مۇۋەپپەقىيەت قازانغۇچى بولۇپ قالغان؛ ئىككىنچىدىن، دۇنيا بۆرە مەدەنىيىتى بويىچە ئايال ھەقدارلىك ئۆزىنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالى خاتىرىلەنگەن داڭلىق رومان ــ «بۆرە توپىغا قايتىش»نى يازغان.

مەن «بۆرە توپىغا قايتىش»نى تۆت قېتىم ئوقۇدۇم، يەنە ئوقۇغۇم بار. بۆرە ھەققىدە يېزىلغان بۇ كىتاب مېنى سوغۇق تەرگە چۆمدۇرسە، تۇرۇپلا قانلىرىمنى قىزىتىۋې-

تەتتى ياكى كۆزۈمگە ياش كەلتۈرۈۋېتەتتى. بولۇپمۇ ئەڭ ئاخىردا بۆرە كۈچۈكىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا بۆرىلەر توپىغا قوشۇۋېتىلگەنلىكى، شۇنداقلا بۆرە قىز بىلەن بۆرە كۈچۈكى گېرىننىڭ مۇشۇ مەقسەتكە يېتىش يولىدا كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقلىرى، ھاياتىنىڭ خەۋپىگە قارىمايدىغان بۆرىلىك خىسلىتى ئادەمنىڭ خىيالىغا كىرىپ چىقمايدىغان ئىشلار جۈملىسىدىن بولۇپ، كىشىنى تولىمۇ تەسىرلەندۈرىدۇ. بۇنداق قارامليق، مۇۋەپپەقىيەت قازىنىش ئېھتىماللىقى يوق تەۋەككۈلچىلىكنىڭ ئاخىر مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا ئورۇندالغانلىقى ماڭا روھىي جەھەتتىن مىسلسىز ئىلھام بولدى.

مەن «بۆرە توتېمى»نىڭ ئاپتورى بولغانلىقىم، دۇنيادىكى بۆرە مەدەنىيىتىنى بىر قەدەر پىششىق بىلگەنلىكىم ئۈچۈن، بۆرە بېقىشنىڭ قىينىلىقىنى ئوبدان چۈشىنىمەن، بۆرىنى ئۆز توپىغا قوشۇۋېتىش تېخىمۇ تەس ئىش، ئەلۋەتتە. مەن ياشلىق چاغلىرىمدا ئۆزۈم باققان بۆرە كۈچۈكىنى بۆرىلەر توپىغا قوشۇۋېتىش ئارزۇيۇمنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىغانىدىم. بىر قانچە يىل بۇرۇن چۈچىكلىق لۇيۇڭ-نىڭ بۆرىنى ئۆز توپىغا قوشۇۋېتىش ئىشىمۇ ئېچىنىشلىق ھالدا مەغلۇپ بولدى. مېنىڭ بىلىشىمچە، بۇنىڭدىن بۇرۇن ئادەم قولىدا بېقىپ چوڭ قىلغان بۆرىنىڭ دالىغا قويۇپ بېرىلىپ ھايات قالغانلىرىدىن بىرەرسىمۇ يوق. چۈنكى، مۇستەقىل ئۇزۇقلۇق تۈتۈپ يەيدىغان، ئۇزۇق تېپىپ يەيدىغان ۋە مۇداپىئەلىنىش ئىقتىدارىنى ھازىرلىمىغان تەنھا بۆرە دالىدا ھاياتىنى ھەرگىزمۇ ساقلاپ قالالمايتتى. بۆرە كۈچۈكى ئۆزىنىڭ ھاياتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، جەزمەن ياۋايى بۆرىلەر توپىغا كىرىشى لازىم. ئەمما، ئادەم قولىدا بېقىپ چوڭ قىلغان بۆرە خۇددى ئۆي ھايۋانلىرىغا ئوخشاش ئادەمگە بېقىنىۋالغانلىقى، ئۇنى ئاز دەپ ئوۋ قىلىشنى بىلمىگەنلىكى، ئەڭ خەۋپلىك بولغىنى بۆرىلەر توپىنىڭ جەمەت قائىدە-يوسۇنلىرىنى ئۇقمىغانلىقى ئۈچۈن، بۇنداق بۆرىنى بۆرىلەر توپى ئارىغا ئالمايلا قالماستىن، ھەتتا تالاپ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ.

ۋەھالەنكى، جۇڭگولۇق بۆرە قىز لى ۋېيى رېكورتىنى بۇزۇپ تاشلىدى. نورغاي يايلىقىدىكى زەيكەش يەرلەر ئاللىقاچان قۇرغاقلىشىپ، قۇملۇقلىشىپ باشلىغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوغۇرلۇقچە ئوۋ ئوۋلاش ئەۋج ئېلىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، بىر قانچە يىللار مابەينىدە بۆرە توپىنىڭ نەسلى قۇرۇشقا باشلىدى. شۇڭا، بۆرە قىز يارىتقان بۇ رېكورت تولىمۇ قىممەتلىك. بۇنىڭدىن كېيىن ئۇنى ھېچكىم بۇزالماسلىقى مۇمكىن. شۇڭلاشقا لى ۋېيى بۇگۈنكى جۇڭگودا بىردىنبىر بۆرە قىز بولۇپ قېلىۋېردۇ. بۇ ئۇنىڭ ئۈچۈن چوڭ شان-شەرەپ، ئەمما بۇ ئۇنىڭغا، جۇڭگونىڭ ئېكولوگىيە مۇھىتىغا، بۆرىلەر توپى ۋە باشقا ھايۋانلارغا نىسبەتەن ھەسرەت چېكىدىغان بىر ئىش بولۇپ قېلىشى مۇمكىن.

مەن «بۆرە توپىغا قايتىش»نى ئوقۇغاندىن كېيىن، بىرنېچىدىن، بۆرە قىز لى ۋېيى دۆلەت ئىچى-سىرتىدىكى بۆرە يېگىتلەرمۇ يارىتالمىغان مۆجىزىنى قانداق يارىتقاندۇ، دېگەن مەسىلىگە قىزىقىپ قالدىم. بۇ مەسىلە مەزكۇر كىتابتىكى يېڭىلىق يارىتىش ئۆزگىچىلىكىگە ئىگە بىر مۇھىم مەسىلە. بۇ كىتابتا بۆرە قىزنىڭ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشىدىكى سەۋەبلەر جانلىق، تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن. ئۇ بۆرىنىڭ ئەركىن، جاسارەتلىك بولۇشتەك بۆرىلىك خىسلىتىگە ھۆرمەت قىلىش ۋە ئۇنى چۈشىنىش نۇقتىسىدىن قولىدا باققان بۆرىنى ياۋايىلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت مەخسۇس تېخنىكىنى دادىل قوللانغان، يەنى ھەقىقىي بۆرە ئانا (ئادەم ئانا ئەمەس) قوللانغان ئۇسۇلنى قوللىنىپ بۆرە كۈچۈكىنى باققان ۋە ئۇنى كۆندۈرگەن، كۈچۈك ۋاقتىدىن باشلاپلا ئۇنىڭدا بۆرىلىك خىسلەتنى يېتىلدۈرگەن. چېڭدۇ شەھرىدىكى مەلۇم بىر بىنانىڭ بىر ئېغىز ئۆيىنى مەخپىي خانا قىلىپ، بۆرە كۈچۈكىنى خالىغانچە يېپ-ئىچىشكە، ئەركىن، ۋەھشىي بولۇشقا قويۇۋەتكەن، ئۇنى ھېچقانداق قائىدە-تۈزۈم بىلەن چەكلىمىگەن. لى ۋېيى نورغاي يايلىقىغا بارغاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن ئۆزىنى «ياۋايىلاشتۇرغان»، خۇددى راست ئانا بۆرىگە ئوخشاشلا كىشىلەردىن تامامەن ئايرىلغان، ياۋايى بۆرىلەر ھەرىكەت قىلىدىغان بۆرە تاغدا خېلىلا يوغىناپ قالغان بۆرە كۈچۈكى بىلەن بىللە يەپ-ئىچىپ، بىللە ئارام ئېلىپ ئۇخلاپ، بىللە ئوۋ ئوۋلاپ ياۋايى بۆرىلەرنىڭ تۇرمۇشىنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەن. راست بۆرە ياشايدىغان مۇھىتنىكى خېيىم-خەتەر ۋە ئاچ قېلىشلار ئارقىلىق بۆرە كۈچۈكىنىڭ جىسمىدىكى ياۋايىلىق گېنىنى ئۇرغۇتقان، ئەمەلىيەت جەريانىدا، بۆرە كۈچۈكىنىڭ مۇستەقىل يېمەكلىك تېپىشتەك ھايات قېلىش

ئىقتىدارىنى يېتىلدۇرگەن.

ئەمما، بۇ بۆرە قىزنىڭ كۆچۈكنى كۆندۈرۈش ئۇ-سۇلى جاپالىق ۋە ئۆزگىچە بولۇپ خەتىرى چوڭ، ئادەم-نىڭ ھاياتىغا تاقىلاتتى. شۇڭا «ملك ئۆلۈپ بىر تىرىلىش» دېگەن ئىبارە بىلەن ئۇنىڭ بۆرە بېقىش ۋە كۆندۈرۈش جەريانىنى تەسۋىرلىسەك قىلچە ئارتۇقلۇق قىلمايدۇ. ئەمە-لىيەتتە، بۆرە كۆچۈكى گېرىن ئۆلۈم ئاغزىدىن ئون نەچچە قېتىمدىن ئارتۇقراق قېچىپ قۇتۇلغان، بۆرە ئانا-سىنىڭ ئۆزىمۇ كۆپ قېتىم ئەزرائىل بىلەن سۈركۈشۈپ ئۆتۈپ كەتكەن. مېنى تولىمۇ تەسىرلەندۈرگەن ۋە قايىل قىلغان يېرى شۇكى، بۆرە قىز كەينى-كەينىدىن كەلگەن ئۆلۈم تەھدىتى ئالدىدا چىشىنى چىڭ چىشلەپ، بەرداشلىق بەرگەن، چېكىنمىگەن، يۈمشاقلىق قىلمىغان؛ پەقەت «يا-شاش»نىلا ئەمەس، ئەركىن تۇرمۇشنى كۆزلىگەن؛ شەھەر-لىك ھايۋانات باغچىسىغا چېكىنىپ كېتىشنى ئەمەس، بەلكى «كۆچۈكنى تەربىيەلەپ، چوڭ بۆرىگە ئايلاندۇرۇش»تىن ئىبارەت ئانىلىق مۇھەببىتىنىڭ كارامىتى ئارقىلىق، بۆرە كۆچۈكنى خەتەرلىك، ئېچىنىشلىق مۇھىت ئىچىگە قويۇپ، ھەقىقىي ياۋايى بۆرىنى يېتىشتۇرۇپ چىقىشنى ھەمدە ئۆز-ئىنىڭ قانداش ئۇرۇق-تۇغقانلىرى ئارىسىغا ئاپىرىۋېتىشنى كۆزلىگەن. مېنى تېخىمۇ تەسىرلەندۈرگىنى شۇ بولدىكى، بۆرە قىز بۆرە كۆچۈكنى كۆندۈرۈشكە شەخسەن ئۆزى باشتىن-ئاياغ قاتنىشىپلا قالماستىن، ھەتتاكى بۆرە توپى بىلەن ئۇچرىشىپ قالغان چاغدا، ئۇلارنىڭ «بىر ۋاقىلىق تامىقى» بولۇپ كېتىش ئېھتىماللىقىمۇ مەنىۋى جەھەتتىن تولۇق تەييارلىق كۆرۈپ قويغان. زامانىمىزدىكى جۇڭگودا بىر ياش قىزنىڭ بۆرىنى شۇنچىۋالا سۆيگەنلىكى ۋە ھۆر-مەتلىگەنلىكى، بۆرە بىلەن ئەركىنلىكنى شۇنچىۋالا قىزغىن سۆيگەنلىكى، ئۇنىڭدا شۇنچىۋالا ئەركىنلىك ئىرادىسى ۋە جاسارىتىنىڭ بولغانلىقى مەندەك بىر «قېرى بۆرە»نىڭ ھۆرمىتىنى قوزغىدى.

بۆرە قىزدا بۆرىچە جاسارەت بولۇپلا قالماستىن، يەنە بۆرىچە ئەقىل-پاراسەتمۇ بار، بۇ مېنى ھەيران قال-دۇرغان يەنە بىر تەرەپ، شەھەرنىڭ ئۆيلىرى تار بولغاچ-قا، بۆرە كۆچۈكنىڭ كۈندىن-كۈنگە كۈچىيىۋاتقان ئەر-كىنلىكى ۋە ياۋايىلىقى بوغۇپ قويۇلغاندى. يەنە بۆرە ھۆۋلىغانلىقى ئۈچۈن پاش قىلىنغاچقا، لى ۋېيىي ئاخىر بۆرە كۆچۈكنى ئېلىپ چېكىدۇ شەھەرلەردىن كېتىشكە مەجبۇر بولغان، كۆچۈكنى بىرەر دوستى ئاچقان زاكۇز ئىتلىرىنى كۆندۈرۈش مەيدانىغا ئاپىرىپ كۆندۈرۈشكە ئە-رادە باغلىغان. بۇ دەل بۆرە كۆچۈكى ئىككىي ئايلىق بولغان چاغلار ئىدى. ئەگەر ئۇنىڭ ئورنىدا مەن بولغان بولسام، بۆرە كۆچۈكنى ئۇنىڭ تەبىئي رەقىبى زاكۇز ئىت-لىرى بار يەرگە ئاپىرىشقا جۈرئەت قىلالمىغان بولاتتىم.

ھالبۇكى، بۆرە قىز خەتەرلىك ئىشقا تەۋەككۈل قىلىپ، بۆرە كۆچۈكنىڭ زاكۇز ئىتلىرىنىڭ غالجىر چىشىدا تالىنىپ ئۆلۈپ كېتىشتەك خەۋپكە قارىماي، بۆرە كۆچۈكى-نى ئاشۇ ياۋۇز ھايۋانلار ئىچىدە ئەھۋالغا قاراپ ئىش كۆرۈش، ھىماتچى تېپىش، بويسۇنغانلىق ھەققىدىكى بەدەن تىلىنى قانداق ئىپادىلەش، زاكۇز ئىتلىرى بىلەن تا-لىشىپ قالغاندا ئەقىل-پاراسەت ئىشلىتىش، جاسارەتلىك بولۇش، ھەتتا ئۆلارنى ئانىي تېپىش قاتارلىقلارنى ئۆگىنىۋېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. ئاخىردا، توپلىشىپ ياشايدىغان بۆرە كۆچۈكى ئويلىمىغان يەردىن «دۇشمەننىڭ دوست قاتاردا كۆرۈش، يەنى زاكۇز ئىتلىرى بىلەن ھايات-ماماتلىقتا بىللە بولۇشتەك سەپداشلىق مۆجىزىسىنى ياراتتى، كىشىلەرنى باتۇرلۇق، ئەقىل-پاراسەت، تىز پۈك-مەسلىكتىن ئىبارەت بۆرىلىك خىسلەتكە قارىتا يېپىبگى، ئى-جابىي تونۇشقا ئىگە قىلدى. ئىشنىڭ نەتىجىسىدىن قارىغا-دا، بۆرە قىز گەرچە ئامالسىزلىقتىن تەۋەككۈلچىلىك قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ بۆرە كۆچۈكنىڭ يوشۇرۇن ئىقتىدارىغا توغرا ھۆكۈم قىلغاندى. شۇڭا، بۇ قېتىمقى تەۋەككۈلچى-لىكنى يۇقىرى ئەقىل بۆلۈنمىسىنىڭ نەتىجىسى، دەپ ھې-سابلاش كېرەك. كېيىنكى ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدىكى، ئەقىل-لىق، زېرەك بۆرە كۆچۈكنىڭ ياۋۇز زاكۇز ئىتلىرى توپى-غا كىرىشتە ئۆز ھاياتى بەدىلىگە ئىبرىشكەن تەجرىبىلىرى ئۇنىڭ ئەڭ ئاخىردا بۆرىلەر توپى تەرىپىدىن قوبۇل قىل-ىنىشىدا باشقا كۆندۈرۈش ئۇسۇللىرى ئورنىنى ئالالمايدى-غان مۇھىم روللارنى ئوينىغان.

بۆرە قىز يازغان ئاجايىپ كىتاب ــ «بۆرە توپىغا قايتىش» جۇڭگونىڭ بۆرىنى ۋەھشىي ھايۋان دەپ قارا-ىدىغان ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشتا زور مەدەنىيەت قىممىتىگە ئىگە. مەزكۇر كىتاب مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان ئەمەلىي پاكىت ۋە ئەمەلىي كۆرۈنۈش

سۈرەتلىرى ئارقىلىق، بۆرىلەرنىڭ كىشىلەرنىڭ تەسەۋۋۇر قىلىشى تەس بولغان دوستلۇقنى قەدىرلەيدىغان پەزىلىتىنى نامايان قىلىپ، جۇڭگولۇقلارنىڭ قەلبىدىكى بۆرىنىڭ ۋەھشي، ۋاپاغا جاپا قىلدىغان هايۋان دەپ هېسابلىنىدىغان ئوبرازىنى ئاغدۇرۇۋەتتى. مەن شۇنى كېسىپ ئېيتىمەنكى، مۇتلەق كۆپ ساندىكى جۇڭگولۇقلار خېلى يوغان قالغان بۆرە كۆچۈكىنىڭ قوي ياكى توشقان يېگەندە ئۇنىڭ بىر پۇتىنى ئۆزىنىڭ بۆرە ئانىسىغا ئېلىپ قويىدىغانلىقىنى ئويلاپ يېتەلمەيدۇ؛ بۆرە ئانا ئاغرىپ يېتىپ قالغاندا، بۆرە كۆچۈكى كېچە-كۈندۈز ئۇۋا ئۇۋلاپ ئاران تەستە ئېرىشكەن ئوۋنى بۆرە ئانا بىلەن تەڭ يەيدۇ... لى ۋېيىي ئايالارغا خاس نازاكەت، نەپس ئۇسلۇب، چوڭقۇر هېسسىيات بىلەن ئۆزىنىڭ بۆرە كۆچۈكى گېرىنغا بولغان مۇهەببىتىنى تەسۋىرلىگەن. بۇ «بۆرە توپىغا قايتىش»نىڭ ئادەمنى ئەڭ تەسىرلەندۈرىدىغان يېرى، مەن هەر بىر جۇڭگولۇق ئاتا-ئانىلار ۋە بالىلارنىڭ بۇ روماننى ئوقۇپ قويۇشنى ۋە مۇلاهىزە قىلىپ بېقىشنى تەۋسىيە قىلىمەن. كىتابتىكى هەقىقي ئادەم، هەقىقي ئىشلار توغرىسىدىكى هېكايىلەر جۇڭگونىڭ بۆرىنى ۋەهشي هايۋان دەپ قاراشتىن ئىبارەت ئەنئەنىۋى قاراشلىرىنىڭ قانچىلىك ساختا ئىكەنلىكى ۋە نادانلىق بىلەن سۇغۇرۇلغانلىقىنى، ئەۋلادلارنى تۇيۇق يولغا باشلايدىغانلىقىنى، مىللەتنىڭ قىممەت يۆزلىنىشىنى خاتالققا يېتەكلەيدىغانلىقىنى دەلىللەيدۇ.

«بۆرە توپىغا قايتىش»نىڭ مەدەنىيەت جەهەتتىكى قىممىتى تېخىمۇ زور رېئال ئەهمىيەتكە ئىگە، ئۇ جۇڭگولۇق ئىنىڭ يېقىنقى يىللاردىن بېرى كۆتۈرۈلگەن بۆرە مەدەنىيىتى قىزغىنلىقىنى ئېنېرگىيە بىلەن تەمىنلەپ، كۆچلۈك مەدەنىيەت بەرپا قىلىش ئىشىغا يېڭى تۆھپە قوشتى.

نۆۋەتتە، دۇنيادىكى كۆچلۈك دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت ئاللىقاچان مەدەنىيەت جەهەتتىكى رىقابەتكە ئۆتۈشتەك هەل قىلغۇچ باسقۇچقا قەدەم قويدى. گەرچە، پۈتكۈل دۇنيا ئېلىمىزنىڭ ئىقتىسادى، پەن-تېخنىكا، هەربىي ئىشلار قاتارلىق تەرەپلەردە كۆچىيۋاتقان ۋەزىيەتتە تۇرۇ-ۋاتقانلىقىنى بىردەك ئېتىراپ قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئېلىمىزنىڭ مەدەنىيەت جەهەتتىكى ئەمەلىي كۈچى ۋە تەسىر كۆرسىتىش كۈچى تېخى ناچار ئەهۋالدا تۇرۇۋاتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ كۆچلۈك ياكى ئاجىزلىقىنى پەرقلەندۈرۈش هەمدە كۆچىيۋاتقان مەدەنىيىتىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇش — جۇڭگونىڭ تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك جىددىي تۇتمسا بولمايدىغان زور ئىش. هالبۇكى، بۆرە مەدەنىيىتى هەممە كىشىلەر بىلىدىغان بىر خىل كۆچلۈك مەدەنىيەت، ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيەت پىسخىكىسى جەهەتتىن ئېيتقاندا، «بۆرە كەلدى» دېگەن سۆزنىڭ تەسىر كۆرسىتىش كۈچى «يولۋاس كەلدى»، «شىر كەلدى» دېگەن سۆزنىڭ تەسىر كۆرسىتىش كۈچىگە قارىغاندا كۆچلۈك بولىدۇ.

دۇنيا تارىخىدا، بۆرە مەدەنىيىتى نۇرغۇن كۆچلۈك مىللەتلەرنىڭ يادرولۇق مەنبەسى بولۇپ كەلگەن. قەدىمكى دەۋرلەردە بۈيۈك موڭغۇل ئىمپېرىيەسىنىڭ تېررىتورىيەسى ئەڭ چوڭ ئىدى. ئۇنىڭدىن قالسىلا رىم ئىمپېرىيەسى تۇراتتى. شۇنداقلا ياۋروپا، ئاسىيا ۋە ئافرىقىنى بويسۇندۇرغان ئوسمانلى ئىمپېرىيەسىنى بۆرىگە چوقۇنىدىغان مىللەتلەر بەرپا قىلغانىدى. گەرچە، غەرب ئەللىرىدە خرىستىيان دىنى، جۇڭگودا كۈنزىچىلىق گۈللەنگەن مەزگىللەردە بۆرە مەدەنىيىتىنى جىن-ئالۋاستىغا ئايلاندۇرۇپ قويۇلغان هەمدە ئومۇميۈزلۈك قامال قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما مەدەنىيەتنىڭ قايتا گۈللىنىش باسقۇچىدىن كېيىنكى ئەركىن دېموكراتىيە روهى باش كۆتۈرگەن دەۋرگە كەلگەندە، بۆرىنىڭ ئەركىن، قەيسەرانە رىقابەتلىشىش روهى يېڭىباشتىن قەدىرلىنىشكە، بۆرە مەدەنىيىتى يەنە باش كۆتۈرۈپ بارا-بارا گۈللىنىشكە باشلىدى.

بۈگۈنكى دۇنيادىكى بىردىنبىر دەرىجىدىن تاشقىرى دۆلەت — ئامېرىكا دەل بۆرە مەدەنىيىتى يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققي تاپقان دۆلەت. ئۇ رىمنىڭ بۆرە روهى ۋە شىمالىي ياۋروپادىكى مىللەتلەرنىڭ بۆرە روهى مەدەنىيىتى

گە ۋارىسلىق قىلدى. سانائەتلىشىش دەۋردە، تەشەببۇس-كارلىق بىلەن ئامېرىكا زېمىنىدىكى ھىندىيانلارنىڭ قويۇق، مول مەزمۇنغا ئىگە بۆرىگە چوقۇنۇش مەدەنىيىتى قوبۇل قىلدى. مۇشۇ ئاساستا دۇنيادا ئەڭ گۈللەنگەن بۆرە مەدەنىيىتى بەرپا قىلىندى، ئامېرىكا روھى ۋە خاراكتېرىگە تەسىر كۆرسەتكەن بۆرە مەدەنىيىتىگە ئائىت ئەسەرلەر تۈركۈملەپ مەيدانغا كەلدى. مەسىلەن، «ئادەم بىلەن بۆرە»، «بۆرە شاھى روپ ھەققىدە ھېكايە»، «دالىدىكى چوقان»، «قار يولۋىسى»، «دېڭىز بۆرىسى» قاتارلىق رومانلار، كىنو فىلىملەردىن «بۆرە ئامېرىكىنى ئۆزگەرتتى»، «بۆرە خۇمار» (بۇ فىلىم ئوسكار مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن) ۋەھاكازلار.

ئەركىن، مۇستەقىل، قەيسىرانە رىقابەتلىشىدىغان، باتۇرلۇق بىلەن ئالغا باسىدىغان بۆرە روھى ئامېرىكىنىڭ ئۇزاق مۇددەتكىچە دۇنيا بويىچە ئالدىنقى ئورۇندىكى كۈچلۈك دۆلەتلىك ئورنىنى ساقلاپ قېلىشىدا زور رول ئويناغان. چۈنكى، ئامېرىكىنىڭ ئەركىن ئالغا باسىدىغان بۆرە روھى ماھىيەتتە كاپىتال روھى، بازار روھى، كارخانا روھى، شۇنداقلا مىللەتنى گۈللەندۈرۈش روھى دېگەنلەر بىلەن ئۆزئارا ئوخشىشىدىغان روھ، ئۆزئارا ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان روھلاردۇر. بۈگۈنكى كۈندە، كۈچلۈك دۆلەتلەر-نىڭ مەدەنىيەت توقۇنۇشىدا ئامېرىكا مەدەنىيىتى بەئەينى بۆرىگە ئوخشاش كۈچلۈك ئورۇننى ساقلاپ، جۇڭگونىڭ رېژىسسورلۇقىنى «بۆرە كەلدى» دەپ ۋارقىراشقا مەجبۇرلىماقتا.

ئۇنداقتا، مەدەنىيەت جەھەتتە ئاجىز ئورۇندا تۇرۇۋاتقان جۇڭگو قانداق قىلىشى كېرەك؟ بىردىنبىر چىقىش يول شۇكى، بىز يەنىلا زېھنىمىزنى، مالىيە كۈچىمىزنى فېئودال، چىرىك، يۆلىگىلى بولمايدىغان، ھاياتىي كۈچى يوق مەدەنىيەتكە سەرپ قىلماستىن، بەلكى ئامېرىكىنىڭ ھىندىيانلارنىڭ بۆرە مەدەنىيىتىدىن ئۆگىنىش تەجرىبىلىرىدىن پايدىلىنىپ، جۇڭگونىڭ ئۆز زېمىنىدىكى كۆچمە مىلىتلەرنىڭ ئەۋزەل شارائىتقا ئىگە بۆرە مەدەنىيىتى بايلىقلىرىنى قوبۇل قىلىپ، جۇڭگوچە بۆرە مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلىشىمىز لازىم. ۋەھالەنكى، «بۆرە توپىغا قايتىش» ناملىق كىتاب جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدىكى يايلاقتا ئاپىرىدە قىلىنغان، بۆرە ھەققىدە يېزىلغان كىتاب بولۇپ، جۇڭگو-نىڭ كۈچىيۇاتقان مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلىشتا ئالاھىدە تۆھپە قوشقۇسى. بۇ يەردە مەن «بۆرە توتېمى»نى ئوقۇ-غان مىليونلىغان جۇڭگو ئوقۇرمەنلىرىنىڭ «بۆرە توپىغا قايتىش»نى ئوقۇشىنى سەمىمىي ئۈمىد قىلىمەن، ئۇ سىزنى جۇڭگونىڭ يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان بۆرە مەدەنىيىتىگە ئالا-قىدار چوڭقۇر قاتلاملىق ئىلھامغا ئىگە قىلىدۇ.

ئەڭ ئاخىردا دەيدىغىنىم شۇكى، «قېرى بۆرە» بۆرە قىز ۋە ئۇنىڭ قەدىناس دوستى يى فېڭغا چىن كۆڭلى-دىن رەھمەت ئېيتىدۇ؛ سىلەر مېنى جۇڭگولۇقلارنىڭ بۆرە-نى قوتقۇزغانلىقى ۋە قويۇپ بەرگەنلىكى ھەققىدىكى ھېكا-يىدىن تۇنجى قېتىم خەۋەردار قىلدىڭلار؛ ئەينى يىللاردا مەن باققان بۆرە كۈچۈكىگە تامامەن ئوخشايدىغان بۆرە كۈچۈكى گېرىنىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدىڭلار؛ بۆرە كۈچۈكى بىلەن ئاتا-بالىلارچە ئۆتكەن يېقىن ھەم جاپالىق كۈنلەرنى ئېسىمگە سالدىڭلار؛ ياش چاغلىرىمدىكى بۆرە كۈچۈكىنى دالىغا قويۇۋېتىشتىن ئىبارەت ئەمەلگە ئاشۇرالمىغان ئارزۇيۇمنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا ياردەم قىلدىڭلار؛ بۆرە جەمەتىگە بولغان قەرزىمنى قىسمەن بولسىمۇ قايتۇردۇڭلار؛ جۇڭگونىڭ بۆرە مەدەنىيىتىنىڭ ئىزباسارلىرىنى كۆرۈش پۇرسىتىگە ئىگە قىلدىڭلار.

«قېرى بۆرە»، «بۆرە توپىغا قايتىش»نىڭ پۈتۈن جۇڭگوغا تارقىلىشىنى، ئاسىيادىن ھالقىپ چىقىپ كېتىشىنى، شۇنداق قىلىپ ئەڭ ئاخىردا دۇنيا مىقياسىدا ئۇزاققىچە ھۆكۈلايدىغان ئىككىنچى جۇڭگو بۆرىسى بولۇپ قېلىشىنى تىلەيمەن.

2010-يىلى 4-ئاينىڭ 2-كۈنى

تەرجىمە قىلغۇچى: **قاسىمجان ئەخمىدى ئۆمۈك**

ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى بېيجىڭ ئوتتۇرا يولى 449-نومۇرلۇق قورۇ، شىنجاڭ مالىيە-ئىقتىساد ئۇنىۋېرسىتېتى

ئەسەرنى تەھرىرلەپ بېكىتكۈچى: **ئىمىن ئەھمىدى** (پروفېسسور)

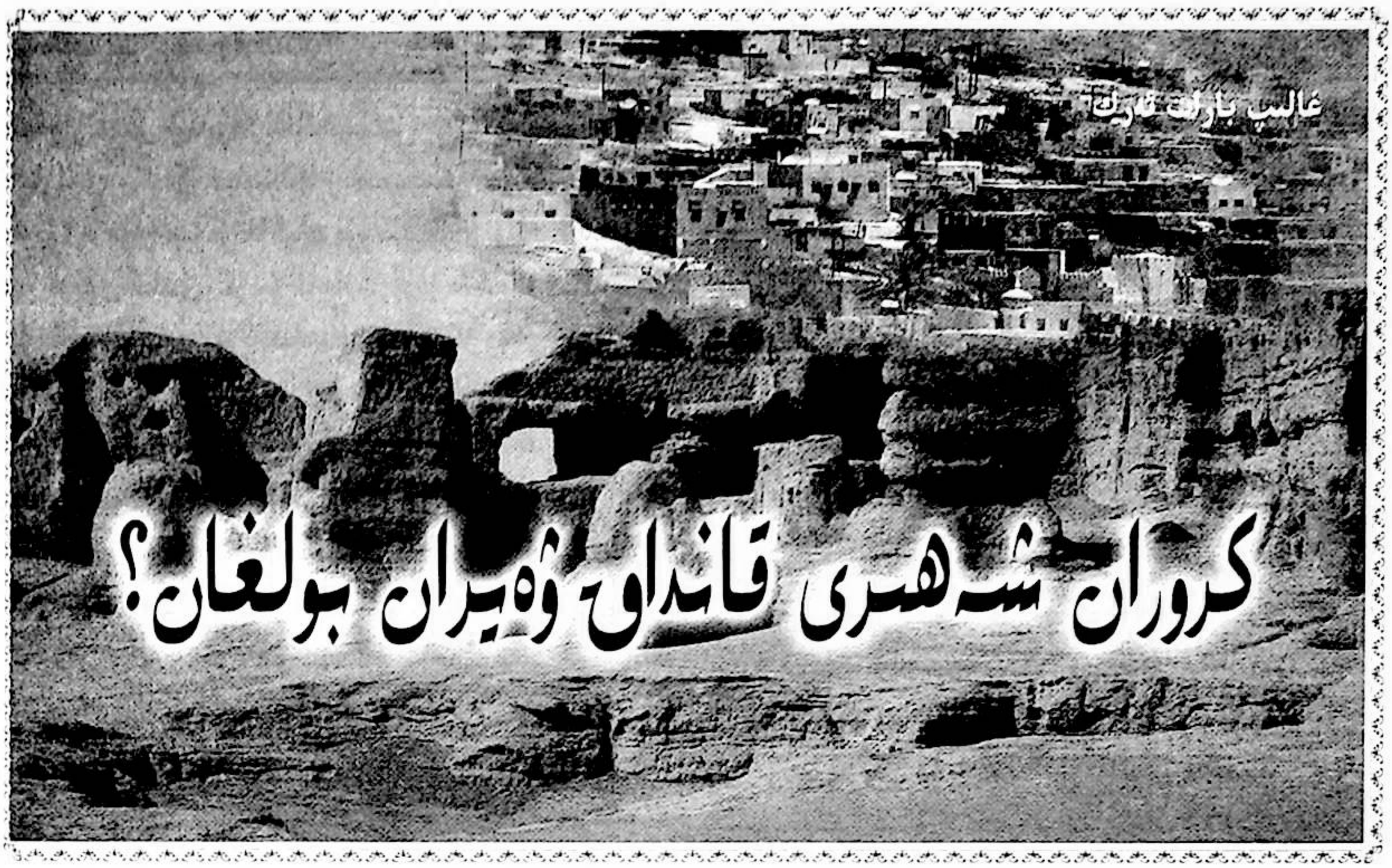

كروران شەھرى قانداق ۋەيران بولغان؟

كروران شەھرى قەدىمىي تارىخ ۋە پارلاق مەدەنىيەتنىڭ بەلگە تېشى، شۇنداقلا مەڭگۈلۈك ئابىدىسى. ئۇ تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىغا، شۇنداقلا يۇرتىمىزدىكى ئەزىم دەريالار تارىم، كۆنچى ۋە چەرچەن دەريالىرىنىڭ ئېقىپ كېلىشىدىن ئاپىرىدە بولغان لوپ كۆلىنىڭ بويىغا جايلاشقان. ئارخېئولوگىيەنىڭ ئىسپاتلىشىچە، بۇنىڭدىن 6000- 7000 يىللار ئىلگىرى يەنى سېپتا تاش قورالىلار دەۋرىدىن باشلاپ ئىنسانلار لوپ رايونىدا ياشىغان ھەمدە تەدرىجىي شەھەر بەرپا بولغان، كروران شەھرى ئەنە شۇنداق تەرەققىيات نەتىجىسىدە بۇنىڭدىن 2200 يىللار بەلكىم، ئۇنىڭدىنمۇ بۇرۇن بەرپا قىلىنغان، كروراننىڭ مۇشۇ شەھەرنى مەركەز قىلىپ ئۆز خانلىقىنى قۇرۇپ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن. بۇ ھاكىمىيەت — كروران خانلىقى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 77 - يىلى لوپ كۆلى ئەتراپلىرىنى مەركەز قىلغان كروران ۋە چاقلىق ناھىيە بازىرىنى (مەرھەن بوستانلىقىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) مەركەز قىلغان چەرچەن خانلىقىغا پارچىلانغان. مىلادىيە 3 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا چەرچەن خانلىقى كروران خانلىقىنى بويسۇندۇرۇپ، تارىم ئويمانلىقىدىكى مۇھىم ھەم چوڭ خانلىقنىڭ بىرىگە ئايلانغان. تېررىتورىيەسى ھازىرقى نىيە، چەرچەن، چاقلىق ناھىيەلىرىنى ۋە لوپنۇر ناھىيەسىنىڭ قسمەن جايلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كۈچلۈك ھاكىمىيەتكە ئايلىنىپ ئۇدۇن خانلىقى بىلەن چېگرالىنىپ باراۋەر تۇرغان. تەتقىقاتلاردىن كروران - چەرچەن خانلىقىنىڭ تەسەۋۋۇرىمىزدىكىدىن كۆپ مۇكەممەل ھاكىمىيەت ئىكەنلىكى، مۇكەممەل قانۇن - تۈزۈمى، ھۆكۈمرانلىق سىستېمىسى، ئۆزىگە خاس مەدەنىيىتى بارلىقى ئايان بولماقتا.

كروران — چەرچەن خانلىقىنىڭ سىياسىي، مەدەنىيەت ۋە دىنىي مەركىزى بولغان كروران شەھرى تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىغا، كۆنچى دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىنىغا جايلاشقان. شەھەرنىڭ شەرق تەرىپى غاشۇن قۇملۇقى، شەرقىي جەنۇبى لوپ كۆلى ۋە قۇمتاغ قۇملۇقى، شىمالىدا قۇمتاغ قۇملۇقى بار، باشقا تەرەپلىرىدە تارىم ۋە كۆنچى دەرياسى ھاسىل قىلغان ئۈچ بۇرجەك رايون بولۇپ، ئىككى دەريانىڭ ئېقىنى ھاسىل قىلغان كۆللەر ۋە چاتقاللىقلاردىن ئىبارەت. كروران چاقلىق ناھىيەسى تەۋەسىگە، شۇنداقلا شۇ ناھىيە تەۋەسىدىكى لوپ كۆلىگە يېقىن جايلاشقان. تارىختىكى لوپ كۆلى كۆنچى ۋە تارىم دەريالىرىنىڭ ئاياغ قۇيۇلۇش ئورنى بولغان، كروران شەھرى ۋە كروران خانلىقى مانا مۇشۇ ئىككى دەريانىڭ تۆۋەن قىسمىنى مەركەز قىلغان ھالدا قۇرۇلغان. كۈنىمىزغىچە

مەدەنىيەت قاتلىمى ۋە قەدىمىي شەھەرلىرىمىز

ده كروران شەهرى دەپ تونۇلۇۋاتقان قەلئە شەرقي مې-
ردىيان ″22′55.89، شىمالي كەڭلىك ″55′40.29 قا
جايلاشقان. بۇ قەلئە سېپىلنىڭ شەرقي تەرەپ ئۇزۇنلۇقى
333.5 مېتىر، جەنۇب تەرىپى 329 مېتىر، شىمالي ۋە
غەرب تەرەپلىرى 327 مېتىردىن بولۇپ ئۆلچەمسز كىۋاد-
راتقا ئوخشايدۇ، كۆلىمى 108 مىڭ 240 كىۋادرات مېتىر،
مانا بۇ قەلئە كروران شەھرىنىڭ مەركىزى بولۇپ شەھەر
رايونىدىكى ئىزناڭارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى كۆچلۈك
شەرقي شمال بورىنى يىمىرىپ ئۇچرىتىپ يوق قىلغان،
شۇ ۋەجىدىن كۆنىمىزدە بايقالغان تارىخي ئىزلار ئېگىز
جايلاردىلا ساقلىنىپ قالغان، ئەسلىدىكى تەكشىلىك شامال
تەسىرىدە تۆت - بەش مېتىر ئويۇلۇپ كەتكەن. كروران
شەھرىنىڭ يۇقىرىقى مەركىزي قەلئەسى لوپ كۆلىنىڭ
غەربىي شمالي تەرىپىدە بولۇپ كۆل بىلەن ئارىلىقى 28
كىلومېتىر، چاقىلىق ناھىيە بازىرىنىڭ 220 كىلومېتىر
شەرقي شمالىدا، كۆنچى دەريا‌سى بىلەن ئەڭ يېقىن ئارى-
لىقى 16 كىلومېتىر. كروراننىڭ قاچان قۇرۇلغان شەھەر ئە-
كەنلىكىدە مەلۇمات يوق. لېكىن پاكىتلارغا ئاساسەن بۇ
شەھەرنىڭ مىلادىيەنىڭ خېلى بۇرۇنلا قۇرۇلغانلىقىنى
پەرەز قىلىشقا ھەقلىقمىز. ئەمما بىر بۆلەك ئالىملار
كروران شەھرىنى مىلادىيىنىڭ بېشىغا مەنسۇپ، دەپ
قاراپ كەلمەكتە. پىروفېسسور خۇاڭ شېڭجاڭ كروران
توغرۇلۇق كۆپرەك ھەم ئەتراپلىق تەتقىقات يۈرگۈزگەن.
ئۇ، كروران شەھرىنىڭ يەر يۈزىنىڭ شامال تەسىرىدە
بەش مېتىردەك ئويۇلۇپ كەتكەنلىكىنى، ھازىرقى ئارخېئو-
لوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەرنىڭ يېتەرلىك ئەمەسلىكىنى، جۈم-
لىدىن يەر يۈزىدىن يىغۇېلىنغان بۇيۇملارغا قاراپ ھۆكۈم
چىقىرىلىۋاتقانلىقىنى كۆرسەتكەن. كروران شەھرى يىلار-
نىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئەسلىدىكى شەھەرنىڭ ئۈستىگە قۇرۇل-
غان بولۇشى مۇمكىن. يەر يۈزىدىن يىغۇېلىنغان ئازغىنە
ئەۋرىشكە ئارقىلىق بىر شەھەر دەۋرىنى بېكىتىش مۇۋاپىق
ئەمەس. چۈنكى «يەر تەكتىدىن قېزىپ تەكشۈرۈش تەلەپ-
چانلىق بىلەن ئېيتقاندا قانات يايدۇرۇلمىدى.» [1] شۇڭا
ئېيتماق ھاجەتكى، كروران شەھرى ۋە ئەتراپلىرىدىكى
ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش تېخى يېتەرلىك بولمىدى.
ئومۇميۈزلۈك ئىلمي تەكشۈرۈش بولغىنى (بىر قانچە قەب-
رىستانلىق قېزىلغاندىن باشقا)، يەر قاتلاملىرى قېزىپ تەك-
شۈرۈلگىنى يوق، پەقەت مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلا-
رىنى تىزىمغا ئېلىش مۇھىم ئىش تەرتىپى بولۇپ تۇرماقتا.
كروران رايونىدىكى ئىلمي تەكشۈرۈشنىڭ كەم بولۇشى
نۇرغۇن مەسىلىلەرنى جاۋابسىز قالدۇرۇش بىلەن بىللە،
ھەر خىل پەرەزلەرگە يول ھازىرلىماقتا. مىلادىيەدىن بۇ-
رۇنقى 2 - ئەسىردىكى ۋەقەلەرگە چېتىلغان كروران، لوپ
كۆلىگە يۇزلىنىپ تۇرىدىغان شەھەر [2] شۇنداقلا كروران
دۆلىتىنىڭ پايتەختى ئىدى. «تارىخي خاتىرىلەر»دىكى
مانا مۇشۇ ئۇچۇرغا ئاساسلىنىپ، بۇ شەھەرنىڭ مىلادىيە-
دىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىردىن خېلى بۇرۇنلا قۇرۇلغان بىر
شەھەر ئىكەنلىكىنى كۆرىمىز. بۇ شەھەر ئەتراپىدىكى ئۇچ
بۇرجەك رايون يەنى كۆنچى دەريا‌سى پەيدا قىلغان بوس-
تانلىقلار ناھايىتى قەدىمكى دەۋردە، كېيىن دېگەندىمۇ
ئۇششاق تاش قوراللار دەۋرىدىن باشلاپ ئىنسانلارنىڭ
پائالىيەت ئورنى ئىدى. مۇشۇلارغا ئاساسلانغاندا ئىنساز-
لار مىلادىيەدىن بۇرۇنلا كروران ئەتراپلىرىدا كۆجۇم ئول-
تۇراق تۇرمۇشقا ئۆتۈپ، تەدرىجي كروران شەھرى بار-
لىققا كەلگەن.

كروراننىڭ ۋەيران بولغان دەۋرى ھەققىدە بىر
قەدەر ئومۇملىشىۋاتقان قاراش مىلادىيە 4 - ئەسىر يەنى
330 - يىللار ئەتراپى دېگەندىن ئىبارەت، بۇنىڭ دەۋر
ئۆلچىمى مانا مۇشۇ خارابىلىكتىن تېپىلغان خەنزۇچە يازد-
كارلىقلارنىڭ خاتىرىلەنگەن ئەڭ ئاخىرقى يىل چېكىنىڭ
330 - يىلى بولغانلىقى ۋە قەلئەنىڭ غەربىي رايونىدىن تې-
پىلغان ياغاچ ئەۋرىشكىسىنىڭ كاربون 14 تەجرىبىسىدىن
بىلىنگەن يىل دەۋرىنىڭ 1950 - يىلىدىن 1865±80 يىل
بۇرۇن ئىكەنلىكىگە ئاساسەن، شەھەرنى مىلادىيە 25 - يە-
لىدىن 376 - يىللىرىغىچە مەۋجۇت بولغان [3]، دەپ قارە-
غان. چەرچەن خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت يېزىقلىق رولىنى ئوي-
نىغىلى بىر ئەسىردىن ئاشقان قارۇشتى يېزىقىمۇ قانداق تۇ-
يۇقسىز پەيدا بولغان بولسا شۇنداق تۇيۇقسىز يوقالغان،
بۇمۇ بىر تارىخي سىر بولۇپ قالغان. ناۋادا خەنزۇچە يا-
دىكارلىقنىڭ يىل چېكىنى شەھەرنىڭ ۋەيران بولغان ۋاقتى
دېسەك، مۇشۇ مەنتىقە بويىچە بولغاندا، قارۇشتى يېزىق-
نىڭ يوقىلىشىنى نېمىنىڭ دەۋر چېكى قىلىمىز؟ پىروفېسسور
خۇاڭ شېڭجاڭ يازغان، راھىب فاشىيەننىڭ 400 - يىلى قا-
راشەھەرگە بېرىشىدا ئۆتكەن چەرچەن شەھرىنىڭ باشقا

جاي ئەمەس دەل كروران ئىكەنلىكى ھەققىدىكى قارىشى [4] ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولۇشى مۇمكىن. ناۋادا مۇشۇ قاراش ئىسپاتلانسا، 400 - يىلى ئەتراپىدا كروران شەھىرى ئىنتايىن گۈللەنگەن، يەنى 4000 دىن ئارتۇق ھىنايانا راھىبى بار [5] بىر چوڭ شەھەر ئىكەنلىكىگە ئىشەنچ تۇرغۇزۇشقا ئېلىپ بارىدۇ، مۇشۇنداق بولغاندا 6 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ياكى ئۇنىڭدىن كېيىنرەك ئاندىن كروران شەھىرى ۋەيران بولغان بولىدۇ. 445 - يىلى خاقان بەگرۇڭ كروران ئاھالىسىنىڭ يېرىمىنى باشلاپ سارمادان (ھازىرقى چەرچەن) شەھىرىگە قاراپ كۆچكەنلىكىنى ئالساق، شۇ ۋاقىتتا كەم دېگەندىمۇ شەھەر ئاھالىسىنىڭ يېرىمى 4000 ئائىلىدەك نوپۇسنىڭ قالغانلىقى ئاشكارا بولىدۇ. ئارخېئولوگلار شەھەر خارابىلىرىدە بەزى ئۆيلەرنىڭ ئىچىدە مال ئېغىلى قىلىپ پايدىلانغانلىقىنى بايقىغان. 10 - ئەسىردىكى كىشىلەرنىڭ ئەسلىرىدە «روروۋناتا» دېگەن جاي نامىنىڭ ساقلىنىپ قېلىشى، بۇ رايوندا كرورانلىقلارنىڭ مەلۇم ساندىكى ئاھالىسىنىڭ خېلى مەزگىل ياشىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ، مانا بۇلار پەقەت كروران شەھىرى ئەتراپلىرىدا ھاياتلىقنىڭ تاكى 10 - ئەسىرگىچە ئۈزۈلمىگەنلىكىنى كۆرسەتسىمۇ شەھەرنىڭ شەھەرلىك ھالىتىنىڭ كېيىن دېگەندىمۇ 7 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئاخىرلاشقانلىقىنى جەزملەشتۈرەلەيمىز.

كروران شەھىرى قانداق سەۋەب بىلەن ۋەيران بولغان؟ بۇ ھەقتە ئالىملارنىڭ قاراشلىرى ھەر خىل، جۈملىدىن يىپەك يولىنىڭ ئۆزگىرىشى دەريانىڭ ئېقىن يۆتكىشى، ياتلارنىڭ تاجاۋۇزى، كىلىماتنىڭ قۇرغاقلىشىشى، تۇپراقنىڭ شورلىشىشى... دېگەنگە ئوخشاش، بۇ ھەقتە چوڭقۇرلاپ مۇلاھىزە يۈرگۈزىدىغان بولساق، كروراننىڭ يىپەك يولىنىڭ مۇھىم تۈگۈنى ئىكەنلىكىدە شەك يوق، ئەمما يىپەك يولى بۇ يەردىكىلەرنىڭ بىردىنبىر ھاياتلىق يولى ئەمەس، شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ قاراشنى قەتئىي رەت قىلىمىز. كرورانلىقلار ئەمەلىيەتتە يىپەك يولىغا تايىنىپ ياشىغان بولماستىن، ئۆزىنىڭ ناتۇرال ئىگىلىكى بىلەن ھايات كەچۈرگەن، ناۋادا كرورانلىقلارنىڭ ھايات - ماماتىنى يىپەك يولىغا باغلاپ قويساق، شۈبھىسىزكى كروران خاس بىر ئۆتەڭ بولۇشى كېرەك. لېكىن ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش ۋە تېپىلمىلار، يازما خاتىرىلەرگە ئاساسلىنىدىغان بولساق، كروراننىڭ بىر ئۆتەڭ ئەمەس، بەلكى پۈتۈن سۈرۈك شەھەر ئىكەنلىكى نامايان بولىدۇ. يىپەك يولى گەرچە كروراننىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدا بەلگىلىك تەسىر پەيدا قىلسىمۇ، ھەرگىزمۇ شەھەر مەۋجۇدىيىتىنىڭ ئالدىنقى شەرتى ئەمەس ئىدى. ياتلارنىڭ تاجاۋۇزى مەسىلىسىنى يازمىلاردىن مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلارنى كۆرۈشىمىز مۇمكىن، لېكىن يىپەك يولىنىڭ مۇھىم تۈگۈنى بولغان بۇ شەھەرنى تالاشقۇچى ئالدى بىلەن ئۇنىڭ ئىستراتېگىيەلىك ئورنىنى ئويلىشىدۇ. ئۇلارنىڭ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلىشىدە ئۇنى باقىدىغان ئىشلەمچى ئاھالىنىڭ بولۇشى زۆرۈر. يات مىللەتلەرنىڭ تاجاۋۇزى نۇقتىسىدىن قارىغاندا ھۇنلار، سىيانپىلار، رورانلار، سۇپىسلارنىڭ كروران رايونىغا ئىلگىرى - كېيىن تاجاۋۇز قىلغانلىقى توغرىسىدا خاتىرىلەر بار، بۇلارنىڭ ھېچ بىرىدە ئاھالىنى قىرغىن قىلىپ تۈگەتكەنلىكى ياكى يۇرت - ماكانىدىن ھەيدىۋەتكىنى توغرۇلۇق ئۇچۇر يوق، شۇڭا بۇ قاراشنى قوللىيالمايمىز. تۇپراقنىڭ شورلىشىشى كرورانىڭ ۋەيران بولۇشىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىيالمايدىغىنى ئېنىق، چۈنكى، بۇ يەردىكى ئاھالىلەر بېلىقچىلىق، ئوۋچىلىق، دېھقانچىلىقنى تەڭ ئېلىپ بارغان، چارۋىچىلىقمۇ مۇئەييەن نىسبەتنى ئىگىلىگەن، ئۇيغۇرلاردا ھازىرغىچە شورنى ئېقىتىپ تۇپراقنى ياخشىلاش ئادىتى ساقلىنىپ قالغان، بۇ خىل ئۇسۇل قەددىمىي ئادەتلەردىن قالغان بولۇشى مۇمكىن. شۇڭا ئېيتالايمىزكى، تۇپراقنىڭ شورلىشىپ كېتىشى بۇ شەھەرنىڭ تاشلىنىپ قېلىشىدىكى ھەل قىلغۇچ ئامىل بولالمايدۇ. ناۋادا دەرياغا يېقىن جايلار شورلاشسا مۇئەييەن ئارىلىق تاشلاپ تېرىلغۇ ۋە يۇرتنى بەرپا قىلىشى تامامەن مۇمكىن ئىدى، بۇ ئۇسۇل ياقا - يۇرتلارغا كۆچۈپ مۇساپىر بولغىنىدىن كۆپ ئاسان ۋە مەنتىقىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. ئۇنداقتا بۇ شەھەر قانداق سەۋەب بىلەن خاراب بولغان؟

قۇرغاق رايوننىڭ ھايات - ماماتىنى بەلگىلەيدىغان ئامىلنىڭ سۇ ئىكەنلىكىنى ھېچ كىشى ئىنكار قىلمايدۇ، دەريا - ئېقىندىن كېلىدىغان سۇ ۋە كىلىمات ئۆزگىرىشى كۆنچى دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىنىغا جايلاشقان كروران رايوننىڭ خارابلىشىشىدا ھەل قىلغۇچ ئامىل بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. كروران شەھىرىنىڭ ھاياتلىق مەنبەسى — سۇ پەقەت كۆنچى دەرياسىدىن كېلىدۇ، گەرچە تارىم ۋە

چەرچەن دەريالىرىنىڭ بۇ رايونغا ئېقىپ كېلىش ئىمكانىيىتى بولسىمۇ ھەل قىلغۇچ رول ئوينىيالمايدۇ. تارىم دەريا-سى جەنۇبقا ئېقىپ چاقىلىق ناھىيەسى تەۋەسىدە قارا بوران ۋە قاراقوشۇن كۆللىرىنى ھاسىل قىلغان، چەرچەن دەرياسى شەرققە ئېقىپ قارابوران كۆلىگە قۇيۇلغان. سۇ تازا كۆپەيگەن يىللاردىلا تارىم دەريىاسى ھاسىل قىلغان قاراقوشۇن كۆلىدىن ئېقىپ چىققان سۇ 40 نەچچە كىلومېتىر ئاندىن لوپ كۆلىگە قۇيۇلغان. قاراقوشۇن كۆلىدىن چىققان ئېقىننىڭ لوپ كۆلىگە قۇيۇلۇش ئورنى بىلەن كروران شەھرىنىڭ ئارىلىقى 100 كىلومېتىردىن ئاشىدۇ. يەنە كېلىپ بۇ ئېقىن مۇقىم ئەمەس. پەقەت سۇ ئالاھىدە كۆپەيگەن يىللاردىلا ئاندىن بۇ ئېقىندا سۇ بولىدۇ، شۇنداقلا كروران شەھرىگە باشلاپ كېلىش بەسى مۇشكۈل ئىدى. تارىم دەريىاسى پەقەت كۆنچى دەريىاسىغا قوشۇلۇپ ئېقىپ لوپ كۆلىگە قۇيۇلسا رولى ئىنتايىن چوڭ بولاتتى. جۇغراپىيەلىك ئەھۋاللارغا ئاساسلانغاندا، كروران شەھرىنىڭ ۋەيران بولۇشىدا كۆنچى دەريىاسىنىڭ ئۆزۈلۈپ قېلىشى (ئېقىننىڭ قىسقىرىشى)، ئېقىن يۆتكىشى بىردىنبىر ئامىل ھېسابلىنىدۇ. ئەلۋەتتە تارىم ۋە كۆنچى دەريىاسىنىڭ سۈيى-نىڭ ئېقىپ كېلىش ياكى كەلمەسلىكى كروراننىڭ مەۋجۇدىيىتىنى بەلگىلەيدۇ. بۇنىڭدا 1 ـ ئامىل سۇنىڭ كۆنچى دەريا ئېقىنى بىلەن ئېقىپ كېلىشىدىن ئىبارەت. شۇڭا ئېيتىش مۇمكىنكى، مۇشۇ ئىككى دەريا توغرىراقى كۆنچى دەريىاسى كروراننىڭ ھاياتلىق مەنبەسىدۇر. ئەمما شۇنى ئېيتماي مۇمكىن ئەمەسكى، مەيلى تارىم ياكى كۆنچى بولسۇن چوقۇم كۆنچى دەريىاسىنىڭ ئېقىنى بىلەن ئېقىپ لوپ كۆلىگە قۇيۇلسا رولى ئىنتايىن چوڭ بولاتتى. جۇغراپىيەلىك ئەھۋاللارغا ئاساسلانغاندا، كروران شەھرى-نىڭ ۋەيران بولۇشىدا كۆنچى دەريىاسىنىڭ ئۆزۈلۈپ قېلىشى (ئېقىننىڭ قىسقىرىشى)، ئېقىن يۆتكىشى بىردىنبىر ئامىل ھېسابلىنىدۇ. ئەلۋەتتە تارىم ۋە كۆنچى دەريىاسىنىڭ سۇيى-نىڭ ئېقىپ كېلىش ياكى كەلمەسلىكى كروراننىڭ مەۋجۇدىيى-تىنى بەلگىلەيدۇ. بۇنىڭدا 1 ـ ئامىل سۇنىڭ كۆنچى دەريا ئېقىنى بىلەن ئېقىپ كېلىشىدىن ئىبارەت. شۇڭا ئېيتىش مۇمكىنكى، مۇشۇ ئىككى دەريا توغرىراقى كۆنچى دەريىاسى كروراننىڭ ھاياتلىق مەنبەسىدۇر. ئەمما شۇنى ئېيتماي مۇمكىن ئەمەسكى، مەيلى تارىم ياكى

قوشۇلۇپ كېتىش، «يېشىل كارىدور» تاماممەن يوقىلىش گىرادىبغا بېرىپ قالغان، كەسكىن ئېكولوگىيەلىك ۋەزىيەت يۈقىرى دەرىجىلىك پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ سىياسەت بەلگىلىشىگە سەۋەب بولغان، گۈۋۈيۈەن تۈر تەستىقلاپ، تارىم دەريا ھاۋزىسىنى يېقىن مەزگىللىك تۈزەش تۈرىنى يولغا قويغان ھەمدە 2000 - يىلىدىن ھازىرغىچە 10 مىليارد 739 مىليون يۈەن مەبلەغ سەرپ قىلىپ تۈزەش ئېلىپ بارغان. تۈزەش داۋامىدا تارىم دەريا سىياسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ئۇچ ۋىلايەت، ئىككى ئوبلاستنىڭ 29 ناھىيە - شەھەر ۋە ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش ئارمىيەسى تەۋەسىدىكى تۆت دۆنىزىيە، 18 تۈەن - مەيدان تەۋەسىگە 10 مىليارد 200 مىليون يۈەن سەرپ قىلىنىپ، 8140 كىلومېتىر سۇ سىڭمەس ئۆستەڭ، ئۇچ تۇغان تۈگىنى، 600 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا غول ئېقىن سۇ يەتكۈزۈش قۇرۇلۇشى، 44 توسما، 31 سۇ مەنبەسى ئورنى، 440 مىڭ مولۇق يۈقىرى تېخنىكىلىق سۇ تېجەش قۇرۇلۇشى، تۈزىلەڭلىك سۇ ئامبىرىدىن يەتتىسىنى ئۆزگەرتىپ ياساش قارىلىق 369 يەككە تۈر قۇرۇلۇشنى تاماملىغان. 2000 - يىلىدىن بۇيان تارىم دەريا سىستېمىسىغا 13 قېتىم ئېكولوگىيەلىك سۇ يەتكۈزۈلۈپ 3 مىليارد 900 مىليون كۇب مېتىر سۇ يەتكۈزۈلگەن. مانا مۇشۇنداق سۇ يەتكۈزۈش داۋامىدا تارتما كۆلدىكى سۇ ئەڭ كۆپ بولغاندا 300 كۋادرات كىلومېتىر دائىرىگە يېيىلغان. ئىستاتىستىكا قارىغاندا، مۇشۇ 11 يىل سۇ يەتكۈزۈش نەتىجىسىدە تارىم دەريا سىستېمىسىدا ئۆسۈملۈك تۈرى سۇ يەتكۈزۈشتىن بۇرۇنقى 17 خىلدىن 46 خىلغا كۆپەيگەن. تەبىئىي يېپىنچا ئۆسۈملۈك كۆلىمى 1 مىليون 50 مىڭ موغا يەتكەن. قۇملۇشۇاتقان يەر 1 مىليون 300 مىڭ مو ئازايغان. [10] تارىم دەريا سىستېمىسىدا سۇ ئېقىۋاتقان 1950 - يىللاردىكى «يېشىل كارىدور»، 1980 - يىللاردىكى سۇسىز ئاڭقاپ كەتكەن «يېشىل كارىدور» ۋە 2000 - يىلىدىن بۇيانقى سۇ يەتكۈزۈلۈپ، جانلىنىۋاتقان 2012 - يىلىدىكى «يېشىل كارىدور»نى سىلىشتۇرۇپ كۆرىدىغان بولساق، قۇرغاق رايوندا سۇنىڭ نەقەدەر مۇھىملىقىنى، سۇنىڭ ھايات - ماماتلىقنى بەلگىلەيدىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. بۇ سانلىق مەلۇماتلار سىلىشتۇرمىسىنى بۇنىڭدىن 1400 يىللار ئىلگىرى بىر قېتىم سادىر بولغان، ھازىر شۇ تارىخ تەكرارلاندى دېيىلمەيمىز، ئۇ ۋاقىتلاردىكى تارىم ئويمانلىقىنىڭ نوپۇسى ھەرقانچە كۆپ بولسىمۇ 2 مىليوندىن ئېشىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. لوپ كۆلى ۋە تارتما كۆلى 1970 - يىللارنىڭ بېشىدا قۇرۇپ كەتكەن، شۇڭا ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىنىڭ بۇ ئېكولوگىيەلىك تەڭپۇڭلۇقىنى بۇزۇش ئۇچۇن، ئەينى تارىخىي دەۋردە 1960 - يىللىرىدىكىدەك 4 - 5 مىليوندىن ئارتۇق نوپۇس بولۇشى كېرەك، لېكىن ئەينى دەۋردە ئۇنچىلىك نوپۇسنىڭ تارىم ئويمانلىقىدا بولۇشىنى تەسەۋۋۇر قىلىشمۇ مۇمكىن ئەمەس.

تارىم ئويمانلىقى تىپىك قۇرغاق رايونغا تەۋە، بۇ يەردىكى ھاياتلىق مەنبەسى بولغان دەريالار ئېگىز تاغلاردىكى قار - مۇزلارنى مەنبە قىلغان. ئېگىز تاغلاردىكى مۇزلۇقلارنىڭ ئورنىنىڭ ئۆزگىرىشى شەكسىزكى كىلىمات بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك. مۇزلۇقلارنىڭ چېكىنىشى ياكى زورىيىشى مۇشۇ رايوندىكى دەريا ئېقىن مىقدارىنىڭ ئۆزگىرىشىنى بەلگىلەيدىغان مۇھىم ئامىل. تارىم ۋادىسىنىڭ كىلىمات ئۆزگىرىشى سەۋەبىدىن كېلىپ چىققان مۇھىت ئۆزگىرىشى ئۇستىدىكى تەتقىقات تولمۇ ئاجىز ھالقا بولۇپ تۇرماقتا، لوپ رايونى توغرىسىدىكى تەتقىقات تېخىمۇ شۇنداق، شۇنداقتىمۇ تەتقىقات نەتىجىلىرى بۇ ھەقتە مۇئەييەن چۈشەنچىلەرگە ئىگە قىلالايدۇ.

يازمىلاردىن كىلىمات ئۆزگىرىشىگە نەزەر

ش ئۇ ئا ر مېتېئورولوگىيە تەتقىقات ئورنىدىن لى جىياڭفېڭنىڭ «شىنجاڭنىڭ 3000 يىللىق كىلىمات ئۆزگىرىشى» ناملىق ماقالىسى مۇشۇ ساھەدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلارنىڭ بىرى، ئۇنىڭ يېزىشچە، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1000 - يىللاردا تېمپېراتۇرا ھازىرقىدىن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئۇچ - تۆت گىرادۇس يۇقىرى بولغان. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 246 - يىلىدىن مىلادىيە 22 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا تېمپېراتۇرا ھازىرقىدىن بىر گىرادۇس يۇقىرى بولغان. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1 - ئەسىرلەردە تېمپېراتۇرا ھازىرقىدىن ئىككى - ئۇچ گىرادۇس تۆۋەن بولۇپ ھۆل - يېغىن كۆپ بولغان. مىلادىيە 4 - ، 5 - ئەسىرلەردە تېمپېراتۇرا ھازىرقىدىن بىر - ئىككى گىرادۇس يۇقىرى بولغان. ھۆل - يېغىن ئاز بولۇپ سۇ قىسلىشىپ كرورانغا ئوخشاش بىر تۈركۈم شەھەرلەر ۋەيران بولغان، مىلادىيە 581 - يىلىدىن 907 - يىلىغىچە بولغان 300 يىلنىڭ ئۇچتىن ئىككى

قسىم ۋاقىتتا كىلىمات سوۋۇپ ھازىرقىدىن بىر - ئىككى گىرادۇس تۆۋەن، ھۆل - يېغىن كۆپ بولغان. مىلادىيە 907 - يىلىدىن 1368 - يىلغىچە بولغان دەۋردە، بولۇپمۇ 13 - ئەسىرگىچە سوغۇق بولۇپ تېمپېراتۇرا ھازىرقىدىن بىر گىرادۇس تۆۋەن بولغان، ھۆل - يېغىن كۆپەيگەن. 1285 - يىلىدىن 1290 - يىلغىچە قاتتىق قۇرغاقچىلىق بولغان، ئۇنىڭدىن كېيىن كىلىمات سوۋۇپ ھۆل - يېغىن كۆرۈنەرلىك كۆپەيگەن، 1368 - يىلىدىن 1911 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا، 16 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 17 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا كىلىمات سوۋۇشقا باشلىغان ۋە 18 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغچە داۋام قىلغان. 1750~1769 - يىللىرىغچە ھاۋا ئىللىپ، 1770 - يىللىرىدىن باشلاپ 1790 - يىللىرىغچە سوۋۇغان. 1791 - يىلىدىن 1815 - يىلىغچە ئىللىغان، ئىللىق كىلىمات جۇملىدىن 1769 - يىلىدىن 1800 - يىللىرىغچە داۋام قىلغان. 19 - ئەسىردە ھاۋا سوۋۇغان، 20 - ئەسىردە ئىللىق كىلىمات بولغان. يۇقىرىقى ئۇچۇرلار پەقەت پارچە خاتىرىلەر ۋە شەھەرلەرنىڭ ۋەيران بولغان دەپ قارالغان ۋاقىتلار ئاساسىدا چىقىرىلغان يەكۈن بولسىمۇ، مۇئەييەن پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە. تارىم ۋادىسى دېگىز - ئوكيانلاردىن تولىمۇ يىراق، يەنە كېلىپ تەگكەن تاغ، قاراقۇرۇم ۋە ئالتۇنتاغ قاتارلىق ئېگىز تاغلار قورشاپ تۇرغانلىقتىن تېپىك قۇرغاق كلىماتلىق ئويمانلىقتا ئايلانغان، «بالىياتقۇغا ئوخشايدىغان» تارىم ئويمانلىقىدا پەقەت غەرب بورىنلا ھۆل - يېغىن پەيدا قىلىپ قار - مۇز جۇغلايدۇ. ئەمەلىيەتتە تارىم ۋادىسىنىڭ سۇ مەنبەسى ئاشۇ قار بىلەن قاپلانغان ئاقباش تاغلاردىن ئىبارەت. كىلىماتنىڭ بىر قانچە يىللىق ئۆزگىرىشى بۇ يەرنىڭ ئېكولوگىيىسگە زور ئۆزگىرىشلەر ئېلىپ كېلىشى مۇمكىن. يۇقىرىدا كۆرگەن، مىلادىيە 4 - ئەسىردە كروران ۋەيران بولغان دېگەن يەكۈن شۇ ۋاقىتتىكى كىلىماتنىڭ ئىللىغانلىقىنىڭ دەللى بولۇپ قالغان، ئەمما پاكىتلارنىڭ كۆپىيىشى بىلەن كروراننىڭ 4 - ئەسىردە ئەمەس، بەلكى 6 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئاندىن ۋەيران بولغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىمىز. كېچىك دەريا بويلىرىدا بايقالغان ئارخېئولوگىيىلىك ئىزلار 6 - ، 7 - ئەسىرلەردە گۈللىنىپ تۇرغانلىقىنى ئىسپاتلىدى، كېچىك دەريا ئېقىندا سۇ بولغانلىقى شەكسىزكى، سۇنىڭ كۆنچى دەريا سىنىڭ ئېقىندا ئاققانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ، بۇنداق بولغاندا كروران لوپ كۆلىگە ئېقىپ كېلىدىغان سۇنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. تارىم ۋە كۆنچى دەريالىرىنىڭ تارىم دەريا سىنىڭ ھازىرقى ئېقىنى بويىچە جەنۇبقا ئاققانلىقى ئەمەلىيەتتە كروران شەھىرىنىڭ ۋەيران بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولسا كېرەك، مانا بۇ كروراننىڭ ۋەيران بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان بىردىنبىر سەۋەبتۇر. شەھەرنى كەلكۈن بېسىپ كېتىپ ۋەيران بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان دېگەن قاراشمۇ مەۋجۇت، ئارخېئولوگلار شەھەر خارابىسىدە كەلكۈن ئىزناسىنى بايقىغان، كەلكۈن شەھەرنىڭ ۋەيران بولۇشىنىڭ سەۋەبى بولالمايدۇ. بەلكى مەلۇم مەزگىللىك كۆچۈشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن. خۇلاسە قىلغاندا، پەقەت تارىم ۋە كۆنچى دەريالىرىنىڭ ئېقىن يۆتكەپ بۇ يەرگە كېلىدىغان سۇنىڭ ئۇزۇلۇپ قېلىشلا، بۇ شەھەرلەرنىڭ ۋەيران بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان بىردىنبىر ئامىل. مىلادىيە 6 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى كروران شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىغا كېلىدىغان سۇ خېلىلا ئازلىغان ھەمدە 7 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تامامەن ئۇزۇلۇپ قالغان، سۇنىڭ ئۇزۇلۇپ قېلىشى دەريانىڭ ئېقىن يۆتكىشى كروراننىڭ سۇنىڭ ئۇزۇلۇشىنى، ھاياتلىق مەنبەسىنىڭ يوقلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان.

دەريالارنىڭ ئاياغ قۇيۇلۇش ئورنىدىكى ئۆزگىرىش

كروران شەھىرى لوپ كۆلىدىن ئانچە يىراق بولمىغان جايغا جايلاشقان، يەنە كېلىپ لوپ كۆلىگە قۇيۇلىدىغان كۆنچى دەرياسىنى ھاياتلىق مەنبەسى قىلغان. بەزى ماتېرىياللاردىن كۆرۈلۈشچە، تارىم دەرياسىنىڭ سۇ مەنبەسى ئۇلغايغاندا، قاراقوشۇن كۆلىدىن ئېقىپ چىققان سۇ لوپ كۆلىگە قۇيۇلغان، بۇ ئىككى كۆلنى تۇتاشتۇرغۇچى ئېقىن كروراننىڭ گۈللىنىش ۋە خارابلىشىشىدە مۇھىم رول ئوينىيالمايدىغانلىقىغا جۇغراپىيەلىك جايلىشىشنى كۆزەتكەندە جەزم قىلىشقا بولىدۇ، جۇملىدىن كروران شەھىرى ئىككى كۆل ئارىسىدىكى ئېقىندىن پايدىلىنىپ، ھاياتلىق مەنبەسىتلىرىنى ياراتقانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان دەلىل يوق. قاراقوشۇن كۆلىدىن كېلىدىغان ئېقىن مۇقىم ئەمەس، يەنە كېلىپ ناھايىتى ئۇزاق مۇساپىلەردە جۇغلانغان شورتۇز بۇ ئەك ئاخىرقى ئۇچىغا يىغىلغانلىقتىن مىنېرالىق

دەرىجىسى يۇقىرى بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. شۇڭا ئېيتىش مۇمكىنكى، كۆنچى دەرياسى ئىنتايىن مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان ئېقىندۇر. كۆنچى دەريا سىنىڭ ئاياغ قۇيۇلۇش ئورنىنىڭ قەيەردە بولۇشى، مۇشۇ دەريا ئېقىنىنىڭ يۆنىلىشىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان مۇھىم پاكىت، مۇشۇ ساھەدە چوڭقۇرلاپ تەتقىقات يۈرگۈزگەن دوكتور شى گوجىننى سېۋىن ھېدىنىڭ «كۆچمەن كۆل» نەزەريىسىنى مۇكەممەللەشتۈرگەن دېيىشكە بولىدۇ. سېۋىن ھېدىن 1905 - يىلى «كۆچمە كۆل» نەزەريىسىنى ئوتتۇرىغا قويغاندىن كېيىن، 1500 يىلنى دەۋر قىلغان بۇ كۆچۈش داۋامىدا ئارىلىق كۆللەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى پەرەز قىلغان بولسىمۇ، ئەمەلىي پاكىتنى ئىزدەشكە ئۇلگۈرەلمىگەنىدى. سېۋىن ھېدىنىڭ ئارمىنى ياش ئالىم شى گوجىن تەرىپىدىن ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى. ئۇنىڭ تەتقىقاتى بويىچە قارىغاندا، كۆنچى دەرياسىنىڭ ئاياغ قۇيۇلۇش ئورنى مۇنداق بولغان: كروران لوپ كۆلى (كروران قەدىمكى شەھرىگە يېقىن بولغان لوپ كۆلى) بۇ كۆلنىڭ سۇ بىلەن تولۇپ تۇرغان ۋاقىتلىرىنى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى دەۋرلەردىن باشلاش تامامەن مۇمكىن، بۇ يەردىكى ئىنسانلار پائالىيەتى، جۈملىدىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2000 - يىللىرى كۆنچى دەرياسىنىڭ لوپ كۆلىگە قۇيۇلۇپ تۇرغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى. شۇ زامانلاردا كىچىك دەريا بويلىرى بىلەن قەدىمكى قەبرىستانلىق جىلغا ئاھاللىرى كۆنچى دەرياسى تاملىرىنى مەنبە قىلىپ ياشىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. مۇشۇ نۇقتىلاردىن قارىغاندا، كۆنچى دەرياسى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2000 - يىللاردىن بۇرۇنلا مۇشۇ ئېقىن بويىچە ئاققان. تېمىدىن چەتنەسلىك يۈزىسىدىن سىپتا تاش قورالىلار دەۋرى ھەققىدە توختالمايمىز. كىچىك مىرەن قەبرىستانلىقى ھەم قەدىمكى قەبرىستانلىق جىلغا دەۋرلىرى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى دەۋر تۇغرىسىدا يەنى كۆنچى دەرياسىنىڭ ئېقىنى تۇغرىسىدا ئۇچۇر بەرگۈچى مۇھىم مەنبە دېيىشكە بولىدۇ.

كروران لوپ كۆلىگە قۇيۇلغان كۆنچى دەرياسىنىڭ قاچان ئېقىن ئۆزگەرتكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان دەللەر كەمچىل، ئەمەلىيەتتە مۇشۇ دەللەر تېپىلغان بولسا، كروراننىڭ خارابلاشقان دەۋرىنى بۆۋاستە كۆرسىتىپ بەرگەن بولاتتى. شى گوجىن ماقالىسىدە، بېرگمانىنىڭ تەكشۈرۈشى ھەم سۈنئىي ھەمراھ سۈرەتلىرىگە ئاساسەن ھۆكۈم چىقىرىپ، مىلادىيە 600 - يىلىدىن 1000 - يىلىغىچە كۆنچى دەرياسى كىچىك مىرەن ئېقىنى بىلەن ئېقىپ، تارىم دەرياسىغا قۇيۇلۇپ، تارىم دەرياسىنىڭ ئېقىنى بىلەن ھازىرقى مىرەن بوستانلىقىغا ئانچە يىراق بولمىغان جايدا شەكىللەنگەن كۆلنى قۇيۇلۇش ئورنى قىلغان دەپ قارىغان. مۇنداق بولغاندا، 600 ~ 1000 - يىللاردا كۆنچى دەرياسىنىڭ ئېقىنى كىچىك مىرەن بىلەن ئاققان (كۆنچى دەرياسىنىڭ پۈتۈن ئېقىنىمۇ ياكى بىر قىسىمىمۇ؟ بۇنى داۋاملىق دەللەش زۆرۈر) ھەمدە تارىم دەرياسى بىلەن قاراقوشۇن كۆلنى ئاياغ قۇيۇلۇش ئورنى قىلغان. شى گوجىننىڭ تەتقىقاتىچە، مىلادىيە 10 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ياكى 11 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تاكى 18 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە يېڭىسۇ - ئارغان ئەتراپلىرى كۆنچى ۋە تارىم دەريالىرىنىڭ ئاياغ قۇيۇلۇش ئورنى بولغان. شى گوجىننىڭ بايانىدىن كۆرە، سېۋىن ھېدىنىڭ لوپلۇقلاردىن ئىگىلىشچە، 1720 - يىللار ئەتراپىدا قاراقوشۇن كۆلى قايتا شەكىللىنىپ، لوپلۇقلار شىمالدىكى لوپ كۆلى (كروران لوپ كۆلى ئەمەس، بەلكى يېڭىسۇ - ئارغان ئەتراپلىرى بولسا كېرەك) بويىدىن قاراقوشۇن كۆلى بويىغا كېلىپ ئابدال كەنتىنى مەركەز قىلغان ھالدا ياشىغان. دېمەك، تارىم دەرياسىنىڭ ئاياغ قۇيۇلۇش ئورنى 1700 - يىللاردىن سەل كېيىنرەك ئۆزگىرىپ، ھازىرقى مىرەن بوستانلىقىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى قاراقوشۇن كۆلى بولغان. مۇشۇلاردىن قارىغاندا، 10 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن 1700 - يىللارنىڭ باشلىرىغىچە، تارىم ۋە كۆنچى دەريالىرىنىڭ ئاياغ قۇيۇلۇش ئورنى يېڭىسۇ - ئارغان ئەتراپلىرى بولغان. قاراقوشۇن كۆلىنىڭ ئاياغ قۇيۇلۇش ئورنى بولۇش تارىخى 1725 - يىللىرىدىن تاكى 1921 - يىلىغىچە داۋام قىلغان، بۇ دەۋرنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان يازما پاكىت ۋە ئارخېئولوگىيەلىك بايقاشلار خېلى كۆپ. 1921 - يىلى مەيلى تەبىئي سەۋەبلەردىن ياكى ئىنسانلارنىڭ پائالىيىتى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولسۇن، كۆنچى دەرياسى يەنە بىر رەت ئەسلىي ئېقىنى بىلەن ئېقىپ كروران لوپ كۆلىگە قۇيۇلغان. شى گوجىننىڭ يېزىشچە، 1921 - يىلى تارىم دەرياسى لوپنۇر ناھىيەسىگە تەۋە چوڭكۆل ئەتراپىدا ئېقىن ئۆزگەرتىپ كۆنچى دەرياسىنىڭ ئېقىنىغا قۇيۇلغان.

تارىم دەرياسى تۆمەنپۇ [11] دا ئۆزى ئېقىۋاتقان ئېقىننى بۆسۈپ شەرققە قاراپ ئېقىپ كۆنچى دەريـاسىنىڭ ئېقىنىغا قۇيۇلغان ھەمدە كوران لوپ كۆلى ئـايـاغ قـۇيۇلۇش ئورنى بولغان. ئەينى ۋاقىتتا چاقلىق ۋە كۆنچى (ھازىرقى لوپنۇر ناھىيەلىرىدىن ھاشارچى يىغلىپ كۆنچى دەرياسىنى ئەتمەكچى (تارىم دەرياسىغا باشلاپ، ئاياغ ئې-قىندىكى چاڭقىغان يەرلەرگە سۇ يەتكۈزۈش ئۈچۈن قىلىن-غان بۇ ئەمگەك بەزى ئۇچۇرلاردىن قارىغاندا، 1931 - يىللىرىنىڭ ئەتىياز مەزگىلىدە بولغان ۋە «تۆمەنپۇ ھاشا-سى» دەپ ئاتالغان) بولغان، ئەمما مۇۋەپپەقىيەتلىك بول-مىغان. 1952 - يىلى لوپنۇر ناھىيەسىنىڭ يېڭى چىمەن دېگەن يېردە توسما سوقۇلۇپ تارىم دەريـاسى ئەسلىدە-كى ئېقىنىغا قايتۇرۇلغان، تارىم دەريـاسى ئۆز ئېقىنى بىلەن ئېقىپ تارتما [12] كۆلگە قۇيۇلغان، بۇ كۆل قاراقوشۇن كۆلىنىڭ غەربىدىراق بولۇپ سۇ كۆپەيگەن ۋاقىتلاردا كۆ-لىمى چوڭىيىپ قارابوران كۆلىنى شەكىللەندۈرگەن. 1950 - يىللاردىن باشلاپ كۆنچى دەريـاسى بويىدىكى تېرىقچىلىق، چارۋىچىلىق كۆلەمنىڭ زورىيىشى، ئۆز ئېقىندا ئېقىۋاتقان كۆنچى دەريـاسىنى لوپ كۆلگە قۇيۇلۇش ئىمكانىيىتىنى يوق قىلغان. 1958 - يىلىدىكى چوڭ كەلكۈن مەزگىلىدە لوپ كۆلگە سۇ قۇيۇلغان بولسىمۇ، شۇنىڭدىن كېيىن كۆنچى دەريـاسىنىڭ لوپنۇر ناھىيەسىنىڭ ئاقسۇپۇدىن تۆۋەن قىسمىدىكى 520 كىلومېتر ئېقىندا سۇ توختاپ قالغان ۋە 1972 - يىلىدىن بۇرۇنراق لوپ كۆلىمۇ قۇرۇپ كەتكەن. [13]

يەر قاتلىمىدىن كەلگەن كىلىمات ئۇچۇرى (لوپ كۆلى)

كۆنچى دەريـاسىنىڭ ئېقىن ئۆزگىرىشىنىڭ بىۋاستە ئۇچۇرى، مۇشۇ دەريانىڭ ئېقىندا ۋە كۆلنىڭ يەر قاتلىمى-دىكى تىندۈرمىلىردا ساقلانغان. لوپ رايونىنىڭ يەر قاتـ-لاملىرى تەكشۈرۈلسە، مۇشۇ رايـونىنىڭ كىلىمات ۋە سۇ رايى ئۆزگىرىشىنى تېخىمۇ روشەن سىزىپ بەرگىلى بولاتتى. يېقىنقى يىللاردىن بېرى جۇغراپىيە ئالىملىرى تارىم ۋادىسىدا بىر قىسىم جايلارنىڭ يەر قاتلىمىنى تەكشۈ-رۈش ئارقىلىق كىلىمات ئۆزگىرىشى ھەم سۇ رايىنىڭ ئەھ-ۋالىنى كۆرسىتىپ ئۆتتى. ئالىملار لوپ كۆلىنىڭ مەركىز-ىدىن قۇدۇق قېزىپ ئۇنىڭ يەر قاتلىمىنى تەكشۈرۈپ 10 مىڭ يىللىق كىلىمات ئۆزگىرىش جەريانىنى شەرھلەپ كۆر-سەتتى. بۇنىڭدىن 5900 يىللار بۇرۇنقى ۋە 3400 يىللار بۇرۇنقى ۋاقىتتىن 3400 يىللار بۇرۇنقى ۋاقىتقىچە (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 3900 - يىلىدىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1400 - يىللارغىچە) بولغان يىللارنىڭ تېندۈرمىسى 162 سانتىمېتىردىن 209 سانتىمې-تىرغىچە بولغان چوڭقۇرلۇققا تىنغان. بۇ دەۋردە لوپ كۆ-لىنىڭ غەربىي قىسمىدا سۇ خېلى چوڭقۇر بولۇپ تۇزلۇقلۇ-شىشقا قاراپ يۇزلەنگەن، ئاز ساندا قاتتىق بوران كۆرۈ-لۇشكە باشلىغان، قۇرۇقلۇق ۋە سۇ جانلىقلىرى كۆپەيىشكە باشلىغان. بۇ مەزگىلدە ھاۋا كىلىماتى سوغۇقراق بولغان. ئالىملار مۇشۇ دەۋرنى ئارخېئولوگىيە بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئانالىز قىلىدۇ: «كۆنچى دەريـاسىنىڭ ئاياغ ئېقىندىكى غول ئېقىنىنىڭ ئىككى قاسنىقى بىلەن كىچىك تارامنىڭ شەرقىي قاسنىقىدىكى قەدىمكى قەبرىستانلىق جىلغا (كۇن قەبرىلىرى) كۇلتۇرى قاتارلىق ئوندەك ئورۇن بار، يىل دەۋرى بۇنىڭدىن 3500 ~ 3900 يىللار بۇرۇن. ئەينى دەۋردە يـاۋروپا چـارۋىچىلىرىدىن كۆنچى دەريـاسىنىڭ ئاياغ ئېقىنىغا كەلگەن ئاق جىنسلىق كىشىلەر قەيەردە ئوت - سۇ بولسا شۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ تېرىقچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە بېلىقچىلىق بىلەن ھايات كەچۈرگەن. كىچىك مىرەن قەبرىستانلىقى تېپىلمىلىرى بىر قەدەر ئاددىي، ئەمما بايقالغان كالا، قوي باشلىرى ۋە تېرىسىنىڭ كۆپلۈكىدىن قارىغاندا، ئەينى دەۋردە چارۋىچىلىق تەرەق-قىي قىلغان، شۇ ۋاقىتتا بايقالغان كالا نەسلىدىن تۆت خىل-دىن ئىككى خىلىنىڭ نەسلى ھازىرغىچە يوقالغان. بايقالمە-لاردىن قارىغاندا، ئەينى زاماندا قوي ۋە كالىدىن باشقا، سۇلەيسۇن، يىلان، ئاغمىخان، كەسلەنچۇك ۋە بۇركۇت قاتارلىق جانلىقلارمۇ بولغان، مانا بۇلاردىن ئەينى ۋاقىتتا جانلىقلارنىڭ تۇرى ۋە سانىنىڭ كۆپلۈكىنى كۆرەلەيمىز، مانا بۇ شۇ ۋاقىتتىكى ھاياتلىق شارائىتىنىڭ يەنى كىلىماتـ-نىڭ ئىللىقراق، دەريا ئېقىنلىرى سۇيىنىڭ مول ئىكەنلىكـ-نى، كۆچلۈك (قارا) بوراننىڭ يوقلۇقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ... بۇ خىل ئېكولوگىيە ئاز بولغاندىمۇ 300 ~ 400 يىل داۋام قىلغان... ئومۇملاشتۇرغاندا، بۇنىڭدىن 3400 ~ 5900 يىللار بۇرۇنقى دەۋردە لوپ كۆلگە ئېقىپ كىرىدىغان سۇنىڭ مىقدارى كۆپ بولغان (لوپ كۆلىنىڭ) سۇيى يېرىم تۇزلۇق بولغان، شامالمۇ كۆچلۈك بولمىغان، كېيىن-

كى دەۋرلىردە كىچىك مىرەننىڭ گۈللەنگەن ۋاقتى 400 يىلغا يېتىدۇ.» [14] مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1400 - يىللار- دىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 200 - يىللارغىچە بولغان 1200 يىللىق تىندۇرما لوپ كۆلىنىڭ 123 ~ 162 سانتىمېتىر چوڭقۇرلۇقىغا تىنغان، بۇ دەۋر كىلىماتى بىر قەدەر قۇرغاق، شامال كۆپ بولغان. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 200 - يىلدىن مىلادىيە 850 - يىلغىچە بولغان ۋاقىتنىكى جۇغلاندىلار كۆلىنىڭ 95 ~ 123 سانتىمېتىر چوڭقۇرلۇقىغا تىنغان بولۇپ مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 200 - يىللار ۋە مىلادىيە 850 - يىللاردا بوران بىر قەدەر كۆچلۈك بولغان، مىلادىيە 150 - يىللار ئەتراپىدا شامالنىڭ تەسىرى ئاجىز بولغان، كۆل تىندۇرمىلىرىغا ئاساسەن ھۆكۈم قىلغاندا بۇ دەۋر ئېكولوگىيە ياخشى بولغان. تەتقىقاتچىلارنىڭ قارىشىچە، بۇ دەۋرلەردە تارىم دەرياسىمۇ كۆنچى دەرياسى ئېقىنى بويىچە ئېقىپ، لوپ كۆلىگە قۇيۇلغان، ئەمما 4 - ئەسىردىن كېيىن تارىم دەريىاسى ئۆز ئېقىنى بىلەن ئېقىپ، كۆنچى دەريىاسىنىڭ بۇ يەرگە كېلىدىغان سۇيى ئازلاپ كەتكەن. 39 سانتىمېتىردىن 80 سانتىمېتىرغىچە چوڭقۇرلۇقتىكى يەر قاتلىمى ئوتتۇرا ئەسىر ئىللىق دەۋرىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇستى ۋە ئاستى ئىككى قەۋەتكە بۆلۈپ ئانالىز قىلىنغان. 41 سانتىمېتىر قاتلام مىلادىيە 850 - يىلدىن 1650 - يىلغىچە بولغان 800 يىل داۋامىدا جۇغلانغان بولغاچقا، مۇشۇ دەۋردىكى ئۆزگىرىشلەرنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ. ئاستى قەۋىتى يەنى 63 سانتىمېتىرغىچە بولغان چوڭقۇرلۇق 880 - يىلدىن 960 - يىلغىچە بولغان ۋاقىتتا جۇغلانغان. 67 ~ 74 سانتىمېتىرغىچە بولغان قاتلام 1100 - يىلدىن 1250 - يىلغىچە بولغان ۋاقىتتا جۇغلانغان، ئوتتۇرا ئەسىر ئىللىق ئېقىلمىغا توغرا كېلىدۇ. كاربون 14 ئانالىزىدىن مەلۇم بولۇشچە، 1300 - يىللار، 1320 - يىللىرى يۇلغۇن قاتارلىق بەزى ئۆسۈملۈكلەر قۇرۇپ كەتكەن. مۇشۇ ئەھۋالدىن قارىغاندا، 1300 - يىللاردىن بۇرۇن بۇ يەرنىڭ سۇ ئورنى يەنىلا يۇلغۇن ياشناپ تۇرغىدەك دەرىجىدە بولۇپ، مۇشۇ دەۋردىن كېيىن سۇ ئورنىمۇ تۆۋەنلەپ يۇلغۇنلار قۇرۇپ كەتكەن، ئالىملارنىڭ يەر قاتلىمىنى ئانالىز قىلىشچە، 750 - يىللاردىن 1100 - يىلغىچە ئېكولوگىيەدە ياخشىلىنىش بولغان، ئەمما شامال كۈچەيگەن، سۇ تۇزلۇقلىشىشقا يۈزلەنگەن، 1100 - يىللاردىن 1300 - يىللارغىچە ئېكولوگىيە ناھايىتى ياخشى بولغان، تېمپېراتۇرا 2000 - يىللاردىكىگە ئوخشاش ياكى سەل يۇقىرى بولغان، ئەمما ھۆل - يېغىن كۆپ بولغان. ئالىملارنىڭ قارىشىچە، 1100 - يىلدىن 1300 - يىللىرىغىچە تارىم دەرياسىمۇ لوپ كۆلىگە قۇيۇلغان بولۇشى مۇمكىنكەن. 39 سانتىمېتىر قېلىنلىقتىكى ئۇسۇتۇنكى قەۋەت 350 يىللىق جەريانىنى يەنى 1650 - يىلدىن 2000 - يىلغىچە بولغان ۋاقىتتىكى تىندۇرما، بۇ دەۋردىكى تارىخىي يازمىلار يۇقىرىدا كۆرگەن ئەھۋاللىرىمىزنىڭ راستلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى.

تەبىئىي پەن ئىلمىنىڭ ئىسپاتلىشىچە، بۇنىڭدىن 2500 ~ 3700 يىللار بۇرۇنقى دەۋرلەردە لوپ كۆلى بىر قېتىم قۇرۇپ كەتكەن، جۇملىدىن كۆلنىڭ شەرق ۋە غەرب قىسىملىرى تامامەن قۇرۇپ كەتكەن، بۇنىڭدىن 3000 يىللار بۇرۇنقى دەۋرلەرگىچە مەنسۇپ ئىزنالارنىڭ كۆرۈلمەسلىكى ياكى ئىنتايىن ئاز بولۇشى مۇشۇ تەبىئىي مۇھىتنىڭ ئىنكاسى بولۇشى مۇمكىن. بۇنىڭدىن 3000 يىللار بۇرۇنقى دەۋرلەردىن باشلاپ لوپ كۆلى رايونىنىڭ كىلىماتىدا ياخشىلىنىش بولغان، لوپ كۆلىنىڭ كۆلىمىمۇ 2000 كۋادرات كىلومېتىرغا يەتكەن، ئەمما سۇيى تۇزلۇقلاشقان. مۇشۇ ئەھۋاللاردىن قارىغاندا، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1000 - يىللاردىن سەل كېيىنكى ۋاقىتلاردىن باشلاپ لوپ كۆلىگە يېقىن بولغان جايلاردا ئىنسانلارنىڭ پائالىيىتى قايتىدىن جانلانغان ۋە كروران شەھرىنى مەركەز قىلغان ھالدا شەھەرلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس يارىتقان.

يەر قاتلىمىدىن كەلگەن كىلىمات ئۇچۇرى (تارتما كۆلى)

بۇ رايوننىڭ ئېكولوگىيەسىدە لوپ كۆلى قانداق مۇھىم ئورۇندا تۇرسا تارتما كۆلى توغرىراقى، قارا بوران ۋە قاراقوشۇن كۆللىرى شۇنچىلىك مۇھىم ئورۇندا تۇرمىدۇ. ئەمما ھازىرغىچە قاراقوشۇن كۆلىنىڭ يەر قاتلىمى قېزىپ تەكشۈرۈلگەن ماتېرىيالنى كۆرمىدىم. شۇنداقتىمۇ ئارىلىق كۆل رايونى تارتمانىڭ ئەھمىيىتىمۇ ناھايىتى زور ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، كروران رايوننىڭ ھايات - ماماتىغا تارىم ۋە كۆنچى دەريىاسى بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ. لوپ كۆلى كۆنچى دەريىاسى ئېقىنىنىڭ ئاياغ قۇيۇلۇش ئورنى بولغىنىدەك قارابوران، قاراقوشۇن كۆللىرىمۇ تارىم دەريىاسىنىڭ ئاياغ قۇيۇلۇش ئورنىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ

ئىككى كۆل مۇشۇ رايون ئېكولوگىيەسىنى بىۋاستە كۆرسە
تىپ بېرىدىغان مۇھىم ئۇچۇر مەنبەسىدۇر. تارىختىن بۇ-
رۇنقى دەۋرلەر توغرىسىدىكى پەرەزدىن كۆرە، كۈنىمىزدە
تەبىئي پەن ئالىملىرىنىڭ تەتقىقاتلىرى نەق جۇغراپىيەلىك
ئۇچۇرلار بىلەن تەمىن ئەتمەكتە. ئەگەر تارىم ۋادىسىنىڭ
شەرقي قىسمىدىكى كۆنچى بويلىرى ۋە تارىم دەريالىرى
بويىدىكى جۇغراپىيەلىك ئۆزگىرىشلەرنى تەبىئي پەن ئا-
لىملىرى تېخىمۇ چوڭقۇرلىغان ھالدا كۆرستىپ بەرسە،
كروران ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى شەھەرلەرنىڭ ۋەيران
بولۇشىنى تېخىمۇ ئىلمي يوسۇندا چۈشەندۈرۈشكە ئىمكا-
نىيەت يارىتىلغان بولاتتى، ئىنشائاللا، بۇ كۈنلەرمۇ كېلەر،
چەكلىك ماتېرىياللار ۋە تېپىز بىلىكلىرىم ئاساسىدىكى يە-
كۈنلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇشتا، جۇغراپىيەلىك بايقالمىلار-
دىن پايدىلانماي تۇرۇپ بايان قىلىشنىڭ ئاقىلانىلىك بول-
مايدىغانلىقىنى سەزگەن ئىلىم ھەقىرى كەمىنە، تارىم دەريا-
سىنىڭ ئاياغ قۇيۇلۇش ئورنىدىن كەلگەن ئۇچۇرلارنىمۇ
كۆرۈش زۆرۈر دەپ قارايمەن.

چاقلىق ناھىيە بازىرىنىڭ 50 كىلومېتىرىدەك شىمالى-
دىكى تارتما كۆلدىن 1998 - يىلى ئالتە مېتىر چوڭقۇرلۇق-
تا قۇدۇق قېزىپ ئەۋرىشكە ئالغان شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى-
نىڭ دوتسېنتى تۇرسۇن قاسىم، خۇانەن پېداگوگىكا ئۇنى-
ۋېرسىتېتىدىن جوڭ ۋېي قاتارلىقلار بىلەن بىرلىشىپ تەتقى-
قات يۈرگۈزۈپ تارتما كۆلنىڭ 25 مىڭ يىللىق كىلىمات
ئۆزگىرىش ئىسخېمىسىنى سىزىپ چىققان. 25 مىڭ يىلدىن
بۇيان ھاۋا كىلىمات ئۆزگىرىشى شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرى-
غا ئاساسەن ئوخشاش بولغان، بۇ جەريانىدا تارتما كۆلى
يەتتە قېتىم نىسبەتەن قۇرغاق ئىللىق، بەش قېتىم نىسبە-
تەن سوغۇق ۋە نەم، بىر قېتىم نىسبەتەن ئىللىق ۋە نەم
بولۇپ ئۆزگەرگەن. بۇنىڭدىن 24 مىڭ 500 يىللار بۇ-
رۇنقى دەۋردىن 20 مىڭ يىللار بۇرۇنقى دەۋرلەردە ئا-
خىرقى قېتىمقى تۆۋەن تېمپېراتۇرىلىق مۇز دەۋرىگە
كىرگەن. 21 مىڭ يىللار بۇرۇنقى ۋاقتىنىڭ ئالدى - كەينى-
دە نىسبەتەن ئىللىق بولغان. بۇنىڭدىن 20 مىڭ يىل بۇ-
رۇندىن 16 مىڭ يىل بۇرۇنقى دەۋرگىچە كۆرۈنەرلىك
سوغۇق، نەم كىلىمات بولغان، ئۆسۈملۈكلەر بۇلۇق
ئۆسكەن. لوپ كۆلىدىن ئېلىنغان ئەۋرىشكە ئارقىلىق ئىس-
پاتلىنىشچە، بۇنىڭدىن ئىلگىرىكى 20275 - يىلىدىن بۇنىڭ-
دىن ئىلگىرىكى 15490 - يىللارغىچە چۆل ئوتلاق تىپى
بولۇپ كىلىمات سۇۋۇشقا باشلىغان. بۇنىڭدىن 9000
يىللار بۇرۇن كۆللەر كىچىكلەشكە باشلىغان، 8000 يىللار
بۇرۇن كىلىمات ئىللىقلىقتىن تۇيۇقسىز سۇۋۇشتەك ئۆزگە-
رىش بولغان. بۇنىڭدىن 8000 يىللار بۇرۇنقى ۋاقىتتىن
7000 يىللار بۇرۇنقى يۇقىرى تېمپېراتۇرا كۆرۈلۈپ،
كۆللەر تارايغان ۋە تۇزلۇقلاشقان. [15]

نىيەدىن ئېلىنغان ئەۋرىشكىلەردىن مەلۇم بولۇشچە،
مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2162 - يىلىدىن مىلادىيەدىن بۇرۇن-
قى 1010 - يىلىغىچە مۇقىم ئىللىق ۋە قۇرغاق، مىلادىيە-
دىن بۇرۇنقى 1010 - يىلىدىن مىلادىيە 550 - يىلىغىچە
نىسبەتەن سوغۇق ۋە نەم كىلىمات داۋاملاشقان. مىلادىيە
550 - يىلىدىن مىلادىيە 1500 - يىلىغىچە باشتا تېز سۇر-
ئەتتە ئىللىق ھەم قۇرغاق بولغان. 857 - يىلىدىن كېيىن
سوغۇق ۋە نەم كىلىماتقا ئۆزگەرگەن. 1030 - يىلىدىن
كېيىن تېزلىكتە قۇرغاق ۋە ئىللىق كىلىماتقا ئۆزگەرگەن.
ئۇنىڭدىن كېيىن قۇرغاق ۋە نەم، سوغۇق ۋە ئىللىق كىلە-
مات بولۇپ كۆپ قېتىم ئۆزگەرگەن. مىلادىيە 1500 - يە-
لىدىن كېيىن ئومۇمەن ئىللىق، قۇرغاق كىلىمات بولغان. [16]

دوكتور جوڭ ۋېي، دوكتور تاشپولات تېيىپ، ۋاڭ
لىگو، لى سىلارنىڭ نىيە بوستانلىقنىڭ يەتتە كىلومېتىر شە-
مالىدىكى كۆلدىن ئېلىنغان يەر قاتلىمى ئەۋرىشكىسىنى
تەتقىق قىلىشىدىن مەلۇم بولۇشچە، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى
2162 - يىلىدىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1010 - يىلىغىچە
نىسبەتەن مۇقىم ئىللىق ۋە قۇرغاق كىلىمات بولغان، شۇ-
نىڭدىن كېيىن تېزلىكتە نەم كىلىماتقا ئۆزگەرگەن. مىلاد-
يەدىن بۇرۇنقى 50 - يىلىدىن مىلادىيە 500 - يىلىغىچە كۆ-
رۈنەرلىك سوغۇق، نەم كىلىمات بولغان. مىلادىيە 550 -
يىلىدىن كېيىن تېزلا قۇرغاق، ئىللىق كىلىمات بولغان. مە-
لادىيە 857 - يىلىدىن كېيىن سوغۇق، نەم كىلىماتقا ئۆز-
گەرگەن. مىلادىيە 1000 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە كىلە-
ماتنىڭ تۇيۇقسىز ئۆزگىرىشى يۈز بەرگەن. مىلادىيە 1030 -
يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە جىددي قۇرغاق ۋە ئىللىق كىلە-
ماتقا ئۆزگەرگەن. شۇنىڭدىن كېيىن كىلىمات ئىسسىق -
سوغۇق، نەم - قۇرغاق كىلىمات كۆپ قېتىم ئۆزگەرگەن.
مىلادىيە 850 - يىلىدىن 1300 - يىلىغىچە سوغۇق ۋە
ئىللىق، قۇرغاق ۋە نەم كىلىمات كۆپ قېتىم ئالماشقان.

1200 - يىلىدىن كېيىن ئومۇمەن ئىللىق، قۇرغاق مۇھىت باسقۇچىغا كىرگەن. 1100 - يىلىدىن 1200 - يىلىغىچە سوغۇق، نەم كىلىماتتىن قۇرغاق، ئىللىق كىلىماتنىڭ تېز-لىكتە ئۆزگىرىشى كۆرۈنەرلىك ئالاھىدىلىك بولغان. 1300 - يىلىدىن 1600 - يىلىغىچە ئومۇمەن ئىللىق، قۇرغاق بولغان، ئەمما سوغۇق ۋە نەم كىلىماتمۇ كۆرۈلگەن، 1550 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە قىسقا مۇد-دەتلىك سوغۇق ۋە نەم كىلىمات كۆرۈلگەن. 1600 - يىل-دىن كېيىن نىسبەتەن مۇقىم ئىللىق ۋە قۇرغاق كىلىمات بولغان. [17]

لوپ كۆلىدە دۆلەت مەبلەغ سالغان لوپ كۆلى كالىي-لىق تۈز شىركىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئاندىن بۇ يەردە ھاۋارايىنى ئۆلچەش ئىشى باشلانغان، يەنى 2002 - يىلى باشلانغان ئۆلچەشتىن مەلۇم بولۇشچە، لوپ كۆلىنىڭ يىللىق پارلىنىشى 700 مىللىمېتىر بولغان، مۇشۇ بويىچە ھې-سابلىغاندا كۆلدىكى سۇ (ھازىر تۈز) ئورنى يىلىغا 0.7 مېتىر تۆۋەنلەپ كەتكەن بولىدۇ، كۆل لېۋى بىلەن مەركە-زىي قىسمىنىڭ ئېگىزلىك پەرقى ئۇچ مېتىر.

يۇلغۇن دۆڭلىرىدىن كەلگەن كىلىمات ئۇچۇرلىرى

ئالىملارنىڭ يۇلغۇن دۆڭلىرىنىڭ قاتلاملىرىنى تەك-شۈرۈش ئارقىلىق ئېرىشكەن ئۇچۇرلىرىدىن قارىغاندا، 1839 - يىلىدىن 1852 - يىلىغىچە سوغۇق كىلىمات، 1853 - يىلىدىن 1940 - يىلىغىچە ئىللىق كىلىمات بولغان. 1941 - يىلىدىن 1963 - يىلىغىچە سوغۇق كىلىمات كۆرۈلگەن.

دوكتور جۇڭ ۋېي، دوكتور تاشپولات تېيىپ، ۋاڭ لىگو، لى سى قاتارلىقلار تەتقىقات داۋامىدا مۇنداق يەكۈن چىقارغان: «جەنۇبىي شىنجاڭ دائىرىسىدىكى قەدىمكى شە-ھەرلەرنىڭ ۋەيران بولغان ۋاقتى تارىخىي يازمىلارغا ئا-ساسلانغاندا بەش دەۋرگە مەركەزلەشكەن، ئۇنىڭ 5 - دەۋرى 20 - ئەسىرنىڭ 60 -، 70 - يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىغا توغرا كېلىدۇ. كىلىماتنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئومۇملاشتۇرغاندا، شۇنى بايقاش مۇمكىن، ئالدىنقى تۆت دەۋردىكى قەدىمكى شەھەرلەرنىڭ ۋەيران بولغان دەۋرى نىسبەتەن قۇرغاق، ئىللىق كىلىمات دەۋرگە ماس كېلىدۇ، كىلىماتنىڭ ئۆزگە-رىشى ئەلۋەتتە قەدىمكى شەھەر، بازارلارنىڭ ۋەيران بو-لۇشىدىكى بىردىنبىر سەۋەب ئەمەس. ئىنكار قىلغىلى بو-مايدىغىنى شۇكى، ئىنتايىن قۇرغاق بولغان جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئىنسانلار ھاياتىنىڭ ئاساسىي شەرتى سۇ، شۇنداق قىلا سۇ زاپىسىنىڭ ئەھۋالى بىۋاستە كىلىمات ئۆزگىرىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئەگەر ھاۋا كىلىماتى قۇرغاقلاشسا دەريا ئېقىنلىرى سۇيىنىڭ ئازلىشىنى، ئېقىنىنىڭ قىسقىرى-شىنى، بوستانلىقلارنىڭ تارىيىشىنى، قۇملىشىشنىڭ جىددىي كېڭىيىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، مانا بۇمۇ جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدىكى قەدىمكى شەھەرلەرنىڭ مەلۇم بىر دەۋردە بىردەك خارابلىشىشنىڭ مۇھىم سەۋەبلىرىدىن بى-رىدۇر.» [1] دىققەتكە سازاۋەر يەنە بىر قاراش شۇكى، سۇنئىي ھەمراھ يىراقتىن سىزىش تېخنىكىسىدىن بايقالغان، دەريا قىنىنىڭ گۈمۈرۈلۈشى قارىشىدىن ئىبارەت. دەريا قىنىنىڭ گۈمۈرۈلۈپ ئېقىنىنى توسۇۋېلىش ئىمكانىيىتىنى سەۋەب، نەتىجە بويىچە كۆزەتكىنىمىزدە ئاساسىي ئامىل بولماستىن، ئىككىلەمچى ئامىل ئىكەنلىكىنى بايقايمىز. چۈنكى تارىم ۋادىسىنىڭ شەرقىي قىسمى، جۈملىدىن كۆنچى دەرياسىنىڭ كىچىك مىرەن ئېقىنىنىڭ تۆۋەنكى قىسمى نىسبەتەن تۈزلەڭ جايلاردىن ئىبارەت. دەريا ئېقى-نى ھەرقانچە چوڭقۇر بولغان تەقدىردىمۇ ئون مېتىردىن چوڭقۇر بولۇشى ناتايىن، ئەمما دەريا ئېقىنىنىڭ خېلى كەڭ، جۈملىدىن نەچچە ئون مېتىر ئىكەنلىكى تەكشۈرۈش-لەردىن مەلۇم. مۇشۇ خىل شارائىتتا دەريا قىنىنىڭ گۈمۈ-رۈلۈشى مۇمكىن بولسىمۇ، دەريا ئېقىنىنى توسۇۋېلىش ئىمكانىيىتىلەردىن يىراق. كروران شەھرىنىڭ ۋەيران بو-لۇشى توغرىسىدا مۇلاھىزە يۈرگۈزسەك، ئىناۋەتكە ئېلىنە-دىغان مۇنۇ مۇھىم مەسىلىلەر بار. [1] كروران كۆنچى دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىنىغا جايلاشقان ۋە كۆنچى دەريا-سىنى سۇ مەنبەسى يەنى ھاياتلىق مەنبەسى قىلغان. [2] كروران جايلاشقان تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىنى ئېگىز تاغلارنىڭ قورشاپ تۇرغانلىقى، دېڭىز - ئوكيانلاردىن يىراق بولۇشى سەۋەبىدىن تىپىك قۇرغاق مۇھىتقا تەۋە، ھۆل - يېغىنغا تاينىپ تېرىقچىلىق قىلىش، ھاياتلىقنى ساقلاش ئىمكانىيىتى يوق. [3] تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي تەرەپلىرى بىر قەدەر تەكشى، شامال كۈچلۈك بولغانلىقتىن ئاسانلا دەريانىڭ يۆتكىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. تارىم ئويمانلىقىنىڭ جۇغراپىيەلىك ھالىتىدىن قارىغاندا شەرق تە-رەپى بىرئاز ئوچۇق بولغاچقا دائىم شەرقىي شىمال بورىنى چىقىدۇ، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ 85% كۆچمەن قۇملۇق

بولغانلىقتىن، «قۇملۇقتا شامال كۈچى بەش بالغا يەتسىلا، قۇمنىڭ كۆچۈشىنى شەكىللەندۈرىدۇ» [18] تارىم ۋە كۆنچى دەريالىرى، كۆچمە قۇملۇقلار، قۇمتاغ تەكلىماكان-لىرى دۇنياۋى 2 - چوڭ كۆچمە قۇملۇق — تەكلىماكان ۋە شىنجاڭدىكى 3 - چوڭ كۆچمە قۇملۇق — قۇمتاغ قۇملۇقلىرىنى بويلاپ ئېقىپ ئۆتىدۇ. [4] تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي تەرىپىگە مۇشۇ ئويمانلىقتىكى خېلى كۆپ دەريا ئېقىنلىرى ئېقىپ كېلىدۇ. بۇ دەريالار قار ۋە مۇزلار بىلەن قاپلانغان تاغلاردىن باشلانغان، شۇنىڭ ئۈچۈن كىلىمات بۇ دەريالارنىڭ ئېقىنىغا بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ. [5] كوروان رايونىغا ئېقىپ كېلىدىغان تارىم ۋە كۆنچى دەريا-لىرى دۇنياۋى 2 - چوڭ كۆچمە قۇملۇق — تەكلىماكان ۋە شىنجاڭدىكى 3 - چوڭ كۆچمە قۇملۇق — قۇمتاغ قۇملۇقلىرىنى بويلاپ ئېقىپ كېلىدۇ. [6] دېڭىز ئوكيانلار-دىن تولىمۇ يىراق، يەنە كېلىپ تاغلار بىلەن ئورىلىپ تۇرغانلىقتىن، دېڭىز - ئوكيانىنىڭ بۇ رايونغا يېتىپ كەلگەن ئاز مىقداردىكى نەم ھاۋاسى ئويمانلىقنىڭ ئىچكى قىسمىغا كىرەلمەي پەقەت ئېگىز تاغلاردا قار - مۇز ھاسىل قىلىدۇ، مۇشۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، دۇنيا ئېكولوگىيەسىنىڭ ئۆزگىرىشىنىڭ مەلۇم جەھەتلەردىن تەسىر سىرتىگە ئۇچرايدۇ.

كوروان شەھرىنىڭ ۋەيران بولۇشى مەسلىسىنى ئومۇلاشتۇرۇپ كۆزەتكەندە، جۇغراپىيەلىك جايلىشىش نۇقتىسىدىن كۆنچى دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىندىكى بۇ شەھرىنىڭ گۈللىنىشى ياكى خارابلىشىشى تۈرلۈك سەۋەبلەردىن كۆرە، سۇنىڭ رولى ئىنتايىن زور بولىدۇ ھەم بولغان. ئادا كورانغا كېلىدىغان سۇ ئۇزۇلۈپ قالسا، يىپەك يولى ھەرقانچە راۋان ئۆتكۈنچىلەر كۆپ بولغان تەقدىردىمۇ، ھاياتلىق مەنبەسىدىن ئايرىلىپ قالغان بولىدۇ، يەنە كېلىپ بۇ جايدا سۇ بولمىسا يىپەك يولىنىڭ راۋانلىقىمۇ ناھايىتى زور تەسىرگە ئۇچرايدۇ. شۇڭا ئېيتىش مۇمكىنكى، كوروا-نىڭ گۈللىنىش ياكى خارابلىشىشىنى بەلگىلەيدىغان مۇھىم ئامىل كۆنچى دەرياسىدىكى سۇنىڭ ئېقىپ كورانغا كېلىش ياكى قۇرۇپ كېتىش ھەم ئېقىن مىقدارىدىن ئىبا-رەت. كوروان شەھرىگە يېقىن بولغان لوپ كۆلگە سۈيى كۆپەيگەن قاراقوشۇن كۆلىدىن ئاققان ئېقىن كەلسىمۇ، كوروان شەھرىنىڭ 100 كىلومېتىردىن ئارتۇق غەربىدىن ئېقىپ كىرگەنلىكى ئۈچۈن ئەھمىيىتى چوڭ بولمىغان. ئۇنداقتا قانداق شارائىت كۆنچى دەريا-سى سۈيىنىڭ كورانغا كەلمەسلىكىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ؟ بۇنىڭ ئاساسىي سەۋەبى، كۆنچى دەريا-سىنىڭ ئېقىنىنىڭ كۆچۈشى ياكى قىسقىرىشىدىن ئىبارەت. يۇقىرىدا كۆرگىنىمىزدەك، تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي تەرەپلىرى بىر قەدەر تەكشى بولغانلىقى ھەم شەرقىي شىمال بوراننىڭ كۆپ چىقىشى سەۋەبىدىن، دەريا ئېقىنىنىڭ يۆتكىلىشى ئاسان يۈز بېرىدۇ. دەريا سۈ-يىنىڭ ئازىيىشى ۋە بۇ رايوندىكى شامال تەسىرىدە دەريا قىنىنىڭ بەزى جايلىرىنىڭ قۇمغا كۆمۈلۈشى، تەدرىجىي دەريا ئېقىنىنىڭ توسۇلۇشى ياكى يۆتكىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. دەريا ئېقىنىنىڭ قىسقىرىشىنى ئادەتتە، ئېگىز تاغلاردىن باشلانغان بۇ دەريالارنىڭ سۈيىگە تەسىر كۆر-سىتىدىغان ئامىل كىلىماتتىن ئىبارەت. ھاۋانىڭ ئىسسىشى دەسلەپكى ۋاقىتلاردا كەلكۈن پەيدا قىلسا، ۋاقىتنىڭ ئۆزۈ-رىشى بىلەن مۇزلۇقلارنىڭ چېكىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرى-دۇ. مۇزلۇقلارنىڭ چېكىنىشى دەريا سۈيىنىڭ ئازلىشىنى، ئېقىنىنىڭ قىسقىرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. دېمەك، كوروان شەھرى مىلادىيە 6 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ياكى 7 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى 20 يىل ئىچىدە، تېخمۇ كونكرېت ئېيتقاندا، 590 - يىلىدىن 620 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى كىلىماتنىڭ قۇرغاق، ئىللىق بولۇشى سەۋەبى-دىن كۆنچى دەرياسىنىڭ كوروان رايونىغا كېلىدىغان سۈيى-نىڭ ئازلاپ كەتكەنلىكى ياكى تامامەن ئۈزۈلۈپ قالغانلىقى (ياكى مەلۇم سەۋەبلەر بىلەن دەريانىڭ ئېقىن يۆتكەپ پا-تالىق كۆلدىن تۆۋەن قىسمىغا سۇ كەلمىگەن، كۆنچى دەر-ياسىنىڭ پۈتۈن ئېقىنى مۇشۇ جايدىن كېچىك مەرەن ئېقىنى-دا ئېقىپ تارىم دەرياسى ئېقىنىغا قۇيۇلغان بولۇشىمۇ مۇمكىن) سەۋەبىدىن كوروان شەھرى سۇسىز قېلىپ خا-رابلاشقان، ئاخىرقى ھېسابتا ئەڭ ئاخىرقى ئاھالىلەرنىڭمۇ شەھەرنى تاشلاپ كەتكەنلىكىنى پەرەز قىلىمىز. كوروان شەھرى خارابلاشقانلىقتىن، ئاھالىلەردىن بىر قىسمىنىڭ قومۇل شەھرى تەۋەسىگە بېرىپ يۇرت بەرپا قىلغان ۋاقتى 630 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ. [19] قايتىدىن بەرپا قە-لىنغان بۇ يۇرت يازمىلاردا 纳职 دەپ ئاتالغان. ئاتاقلىق ئالىم فېلىڭ چېڭجۇن 玄奘 دېگەن نامنىڭ «نابېچىق» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان، بۇ جاي كۇن-مىزدىكى «لاپچۇق» ئىكەنلىكى ئايان. يازما ۋە باشقا ئۇ-چۇرلارغا ئاساسلانغىنىمىزدا، 550 - يىللاردىن كېيىن كۆنچى

دەريا سىنىڭ سۈيى تەدرىجىي ئازلىغان، ئەمما 600 - يىللار ئەتراپىدا ئېقىن تامامەن ئۇزۇلۈپ قالغان ھەم ئاھالىلەر پۈتۈنلەي كۆچۈپ كەتكەن، بۇنى «بۇيۇك تالاق دەۋرىدىكى غەربكە ساياھەت خاتىرىسى»دە يېزىلغان، 630 - يىللىرىدا تالاق شۇەنزاڭ چالمادانادىن مەشرىققە 1000 يولدىن ئارتۇق يول يۈرۈپ قەدىمكى نوب ئېلىگە كەلدىم، بۇ يەر كروراندۇر [20]، دېگەن بايانلىرىدىن بىلىمىز. ئەنە شۇ 7 - ئەسىرنىڭ بېشىدا بۇ ئەتراپلارنىڭ يەنى يېپەك يولىنىڭ چەرچەندىن دۇنخۇاڭغىچە بولغان بۆلىكىنىڭ پۈتۈنلەي خارابلىشىپ بولغانلىقىنىڭ ئىسپاتى بولالايدۇ. مۇشۇ قاراشلارنىمىزغا ياندىشىپ، فاشىيەن ئۆتكەن چەرچەننىڭ باشقا جاي ئەمەس كروران ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويىمەن. فاشىيەن، 399 - يىلى 4000 دىن ئارتۇق راھىب بار دېگەن چوڭ شەھەر كروران ۋە ئۇنىڭ ئەتراپلىرىنى كۆرستىدۇ. فاشىيەن ئارگى (قاراشەھەر) غا بېرىشتا كروراندىن ئۆتۈپ كۆنچى دەريا سىنى بويلاپ ماڭغان، شۇڭا ئۇنىڭ قاراشەھەرگە بېرىشى ئۈچۈن ھازىرقى چاقلىق بوستانلىقىغا بېرىشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق. پروفېسسور خۇاڭ شېڭجاڭ «فاشىيەن تەزكىرىسى»دىكى چەرچەن ئېلىنىڭ قەدىمكى كروران يەنى كروران شەھىرى ئىكەنلىكىنى ئېيتىراپ قىلماي باشقا ئامال يوق. قارۇشتى پۈتۈكلىرىدىن kh.678 بىلەن kh.706 چەرچەن ئېلىنىڭ پايتەختىنىڭ كروران ئىكەنلىكىنى كۆرستىپ بېرىدۇ» [21]، دەپ يازغان. يەنە بىر مەسىلە شۇكى، چەرچەن ئېلىنىڭ خاقانى بەگرۈك دۇنخۇاڭدىن تۇرپاننى نىشانلاپ ماڭغان قۇتقۇ ئۇرغۇ باشچىلىقىدىكى 10 مىڭدىن ئوشۇق ئېچىرقىغان ئاھالىدىن قورقۇپ، قېچىپ سارمادان (ھازىرقى چەرچەن)گە كەتكەن. قارىشىمچە، خاقان بەگرۈك شۇ ۋاقىتتا كروراندا بولۇپ، يۇقىرىقى خەۋەرنى ئالدىن ئىگىلىگەندىن كېيىن، كروراننى تاشلاپ قاچقان. ناۋادا خاقان بەگرۈك ھازىرقى چاقلىق بازىرى ياكى مىرەن بوستانلىقىدا بولغان بولسا ئۇنداق ئالدىرىشىنىڭ، تۇرپاننى نىشانلاپ ماڭغان بۇ كىشىلەردىن ۋەھىمە قىلىشنىڭ زۆرۈرىيىتى قالمىغان بولاتتى، ئۇلارمۇ نەچچە يۈز كىلومېتر يولنى بېسىپ كېلىپ چاقلىق ناھىيە بازىرىنى ئىگىلەپ يۈرمەيتتى. يۇقىرىقى ئەھۋاللاردىن قارىغاندا، كروران 445 - يىلىمۇ گۈللىنىپ تۇرغان، جۈملىدىن خاقان بەگرۈك قېچىپ كەتكەندىن كېيىنمۇ بۇرۇنقىدەك ئاۋات بولمىسۇ، ئون نەچچە مىڭ ئاھالە داۋاملىق ياشاپ قالغان. 445 - يىلىدىن كېيىنمۇ كروران ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئاھالىلەر ياشاپ تۇرغانىدى. سۈنىڭ ئازلىشى تۈپەيلىدىن تەدرىجىي يۇرت - ماكانىدىن كۆچۈپ چىقىشقا مەجبۇر بولغان ھەمدە 600 - يىللىرىدىن باشلاپ تامامەن تاشلىنىپ قالغان. كروران شەھىرى رايونىغا سۇ كەلمىگەنلىكتىن ئاھالىلەر بۇ يەرنى تاشلاپ يېڭى ھاياتلىق ماكانى ئىزدەپ كۆچكەن، شۇلاردىن بىر بۆلەك قومۇلغا كۆچۈپ بېرىپ لاپچۇقنى بەرپا قىلىپ ياشىغان. خۇلاسە قىلغاندا، كروراننىڭ ۋەيران بولۇشىنى كىلىماتنىڭ ئىللىپ كېتىشى، قۇرغاقلىششى، مۇزلۇقلارنىڭ چېكىنىشى سەۋەبىدىن كېلىپ چىققان كۆنچى دەريا سىستېمىسىنىڭ ئېقىنىنىڭ قىسقىرىشى ياكى ئېقىن يۆتكىشى كەلتۈرۈپ چىقارغان. مۇزلۇقلارنىڭ چېكىنىشى كۆنچى دەريا سۈيىنىڭ ئازلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان، ئاخىرقى ھېسابتا كۆنچى دەريا سۈيى زىيادە ئازلىغانلىقتىن، ئېقىن 550 - يىللاردىن كېيىن تەدرىجىي كىچىك مىرەن ئېقىنىدىلا ئېقىپ، ئاياغ قىسمىغا، جۈملىدىن كروران رايونىغا سۇ كەلمىگەن، بەلكىم مۇشۇ دەۋرلەردە دەريا قىنىدىكى بەزى گۈمۈرۈلۈشلەر سۈيى ئازلا قالغان ئېقىنىنىڭ توسۇلۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولۇشىمۇ مۇمكىن.

ئىزاھاتلار:

[1] خۇاڭ شېڭجاڭ: «كروراننىڭ پايتەختى مۇنازىرىسىنىڭ تۈگۈنىنىڭ قىيىن نۇقتىلىرىنى يېشىش ۋە LA شەھىرىنىڭ غەربىي خەن دەۋرىدىكى كروران شەھىرى ئىكەنلىكىگە يېڭى ئىسپات»، «تۇرپانشۇناسلىق تەتقىقاتى» 2000 - يىللىق 1 - سان، 72 - بەت.

[2] سىماچىيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 490 - بەت.

[3] خۇسەن: «قۇچۇ ۋە كروراننا ئائىت تەتقىقات ماقالىلىرىدىن توپلام»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 244 - ، 280 - بەتلەر.

[4] خۇاڭ شېڭجاڭ: «تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىنىڭ دەسلەپكى ئاھالىلىرى»، «غەربىي يۇرت تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1992 - يىلى 1 - سان، خەنزۇچە، 13 - بەت.

[5] «فاشىيەن تەزكىرىسى»، ياڭ جىيەنشىنىڭ باش مۇھەررىرلىكىدە تاللاپ شەرھلەنگەن «غەربىي يۇرتقا سەپەر خاتىرىلىرى (تاللانما ۋە شەرھ)» نىڭشيا خەلق نەشرىياتى، 1987 -

يىلى خەنزۇچە نەشرى، 32 ـ بەت.

[6] شيا شۇنچېڭ، فەنزىلى: «لوپ كۆلى رايونىنىڭ مۇ-ھىتى ۋە كىلىمات ئۆزگىرىشى توغرىسىدا»، «قۇرغاق رايون شىنجاڭنىڭ 4 ـ دەۋرى ھەققىدىكى تەتقىقات ماقالىلىرىدىن توپلام» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 16 ـ بەت.

[7] يۇقىرىقى ماتېرىيال، 18 ـ بەت.

[8] شياشۇنچېڭ، فەن زىلى «لوپ كۆلى رايونىنىڭ مۇھىت ۋە كىلىمات ئۆزگىرىشى توغرىسىدا»، «قۇرغاق رايون شىنجاڭنىڭ 4 ـ دەۋرى ھەققىدىكى تەتقىقات ماقالىلىرىدىن توپلام»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 18 ـ بەت.

[9] «شىنجاڭ گېزىتى» 2012 ـ يىلى 14 ـ ئۆكتەبىر سانى (ئۇيغۇرچە) 1 ـ بەت.

[10] «شىنجاڭ گېزىتى» 2012 ـ يىلى 14 ـ ئۆكتەبىر (ئۇيغۇرچە) 1 ـ بەت.

[11] تۇمەنپو ـــ تارىم دەريالىسىنىڭ لوپنۇر ناھىيەسى تەۋەسىدىكى تىكەنلىك ئەتراپىغا يېقىن جايدىكى بىر تارامنىڭ نامى. ھازىرقى دېھقانچىلىق 2 ـ دىۋىزىيەسى 33 ـ پولك تەۋەسىدىكى كۇزلەك مەھەللىسىنىڭ غەربكە قىيپاش شىمالىدا.

[12] تارتما كۆلى چاقىلىق ناھىيە بازىرىنىڭ 50 كىلومېتىردەك شىمالىدا بولۇپ قارابوران كۆلىنىڭ بىر قىسمى، ھازىر كۆل ھاسىل بولغان جايلار شۇ كۆلنىڭ بىر قىسمى ئىدى. بۇ كۆلنىڭ نامى خەنزۇچە ماتېرىياللاردا 台特玛湖 دېيىلگەندىن كېيىن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھەر خىل قاراشلار بولدى. سېۋېن ھېدىننىڭ 1901 ـ يىلىدىكى خەرىتىسىدە taitma دەپ ئىپلىنىغان، مۇشۇنىڭغا ئاساسەن سۇيى تارتىلىپ كېتىدىغان كۆل مەنىسىدە مەنبەسىنى «تايتما ـ تارتما» كۆلى دەپ قارىدىم.

[13] دەريالارنىڭ ئاياغ قۇيۇلۇش ئورنى توغرىسىدىكى يۇقىرىقى بايانلاردا «غەربىي يۇرت تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1992 ـ يىللىق 4 ـ سانىدىكى شى گوجىننىڭ «لوپ كۆلىنىڭ كۆچۈشىنىڭ تارىخىي جەريانى ۋە بېڭى بايقاش» ناملىق ماقالىسىدىن پايدىلىنىلدى.

[14] شياچۇنچېڭنىڭ باش مۇھەررلىكىدە تۈزۈلگەن «جۇڭگو لوپ كۆلى» پەن نەشرىياتى، 2007 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 296 ـ بەت.

[15] جۇڭ ۋېي، تۇرسۇن قاسىم، قېيۇم... «تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى تارتما كۆلىنىڭ 25.okaBP دىن بۇيانقى ھاۋا ۋە كىلىمات ئۆزگىرىشى»، «قۇرغاق رايون جۇغرافىيەسى» ژۇرنىلى، 2005 ـ يىللىق خەنزۇچە 2 ـ سان.

[16] جۇڭ ۋېي، ۋاڭ لىگو، لى سى «تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي گىرۋەكلىرىنىڭ 9 ~ 14 ـ ئەسىرلەردىكى ھاۋا كىلىمات ئالاھىدىلىكى ئۈستىدە تەتقىقات»، «قۇرغاق رايون بايلىقى ۋە مۇھىت» ژۇرنىلى، خەنزۇچە 2004 ـ يىللىق 3 ـ سان.

[17] جۇڭ ۋېي، تاشپولات تېيىپ، ۋاڭ لىگو، لى سى «تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىنىڭ تارىختىكى ھاۋا ۋە كىلىمات ئۆزگىرىشىنىڭ جەريانى بىلەن ئالاھىدىلىكى»، «جۇڭگو قۇملۇقلىرى» 2004 ـ يىللىق خەنزۇچە 3 ـ سان، خەنزۇچە، 266 ـ بەت.

[18] شې يۈنچېڭ: «تارىم قۇملۇقىنى گېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش توغرىسىدا تەھلىل»، «شىنجاڭ سۇ ئىشلىرى» ژۇرنىلى، 1994 ـ يىللىق ئۇيغۇرچە 4 ـ سان، 48 ـ بەت.

[19] تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى لى جىفۇ يازغان «يۈەنخې ئايمىقىدىكى ناھىيەلەر تەزكىرىسى»گە قارالسۇن، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى 1983 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى ۋە «كونا تاڭنامە» 40 ـ جىلدقا قارالسۇن.

[20] شۇمەن زاڭ: «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربكە سايا-ھەت»، يۆلۇ نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 702 ـ بەت.

[21] خۇاڭ شېڭجاڭ: «تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىدىكى بۇرۇنقى ئاھاللەر»، «غەربىي يۇرت تەتقىقاتى» 1992 ـ يىلى خەنزۇچە 1 ـ سان 13 ـ بەت

ئاپتور: چاقىلىق ناھىيە تېلېگراف شىركىتىدە

«شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى ئۇرۇمچى شەھرى ۋە ئاپتونوم رايون بويىچە «ئىز چىلار» كىتابخانىسى تەرىپىدىن توپ تارقىتىلىدۇ. كىتاب-ژۇرنال تىجارەتچىلىرىنىڭ «ئىز چىلار» كىتابخانىسى بىلەن ئالاقىلىشىشنى سورايمىز.
كىتابخانا ئادرېسى: ئۇرۇمچى شەھرى «غالىبىيەت» يولى 100-نومۇر
ئالاقىلىشىش تېلېفونى: 2850601 ـ 0991

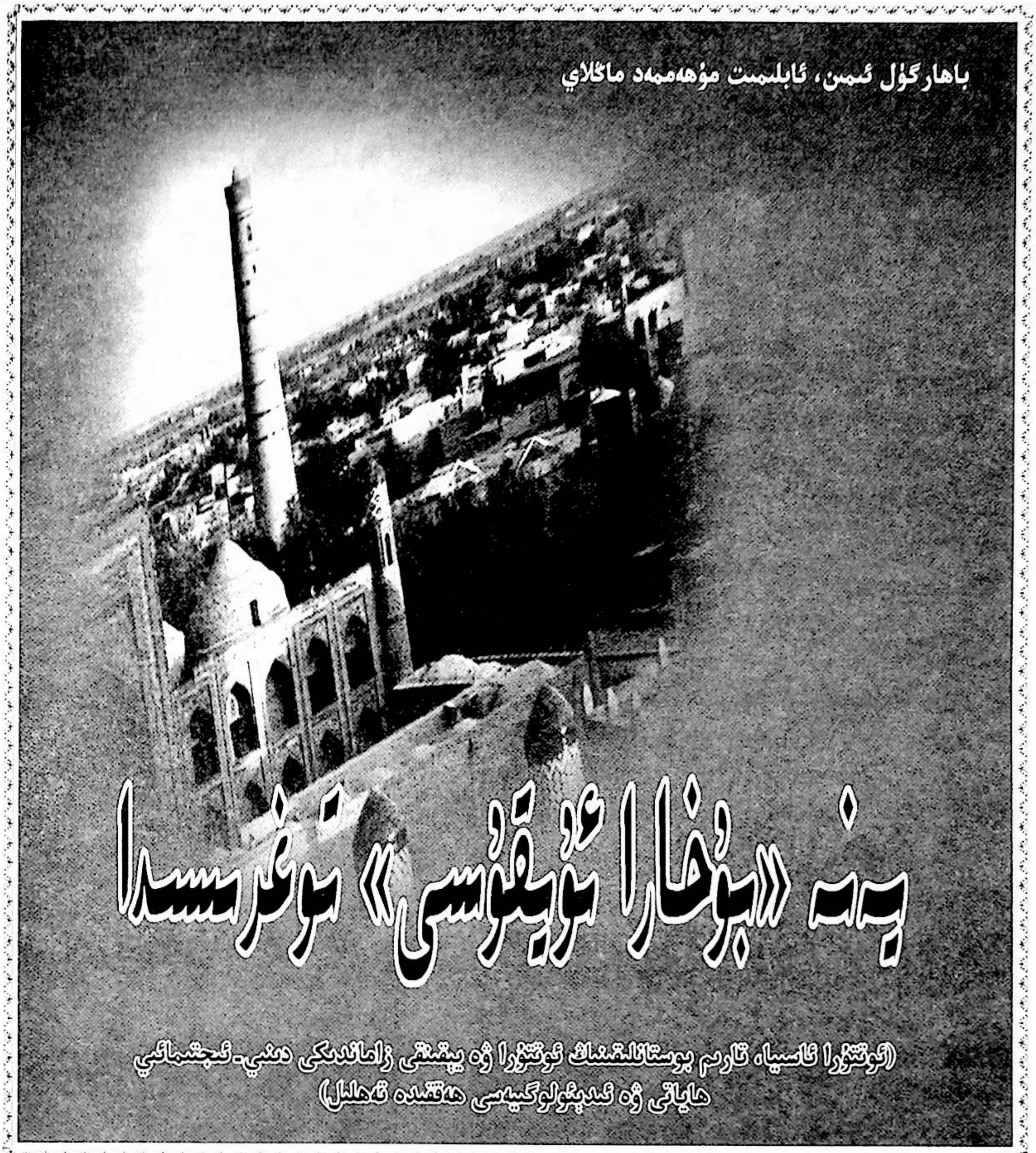

بىز ئۆتكەنكى ماقالىمىزدە، قەدىمكى مەدەنىيەت بۆشۈكى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى ۋە تارىم بوستانلىقىنىڭ ئوتتۇرا ۋە يېقىنقى زامان دەۋرىگە كەلگەندە قالاق ئىجتىمائىي ھالەتكە چۈشۈپ قېلىشىنىڭ ئوبيېكتىپ ۋە سۇبيېكتىپ تارىخىي سەۋەبلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك سۆزلەپ تەھلىل يۈرگۈزگەن. شۇنىڭدەك نۆقتىلىق قىلىپ بۇخارا - سەمەرقەنتلىك سوپىزم ئىشان - سوپىلىرىنىڭ ئىسلام دىنى شىنجاڭغا كىرگەندىن بۇيانقى 1000 يىل مابەينىدە تارىم بوستانلىقىدا دىنىي ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇپ، بۇ دەۋر-لەردە ئۆتكەن خانلىق - سۇلتانلىقلارنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتنى ئۇيان - بۇيان قىلىپ كەلدى، دېگەندۇق.

يۇقىرىقى ئەھۋالدىن ئېھتىمال بىزدە نېمە ئۈچۈن بۇخارا - سەمەرقەنتلىك سوپا - ئىشانلار، تارىم ۋە جۇڭغار ئويمانلىقى ئەتراپىدا نەچچە ئەسىرلەر داۋامىدا دىنىي ئىدىئولوگىيە ساھەسىدە مۇتلەق ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلەپ، ئۆز تەسىرىنى ئۇزاق مۇددەت داۋاملاشتۇرالايدۇ؟ ھەتتا ئۇلارنىڭ تەسىر كۆرسەتكەن دەۋر تارىخىي 9 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى سامانىيلار خانلىقىنىڭ شاھزادىسى ئەبۇناسىر

(سامانى)نىڭ تەلىم بېرىشى ۋە تەسىردە قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ شاھزادىسى سۇلتان ساتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ ئابدۇل كەرىم دېگەن ئىسلام نامى بىلەن ئىسلام ئاچقاندىن تارتىپ، تاكى 19 - ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىغا كەلگەندە قوقەند خانلىقىدىن مۇھەممەد ياقۇپبەك قوشبېگى شنجاڭغا بېسىپ كىرگەندە بىللە كەلگەن جاھاز-گىر خوجىنىڭ نەۋرىسى بۇزۇرۇكخانغا قەدەر ئاز كەم دېگەندە 900 يىل داۋاملاشتى. ھەمدە ئۇلار تارىم ۋە جۇڭغار بوستانلىقىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت تارىخىي تەرەققىياتىغا ھەر خىل ئىجتىمائىي تەسىر-لەرنى كۆرسىتىپ، بۇ گۈزەل ئەزىز تۇپراقنىڭ نەچچە ئەسىرلەر داۋامىدا جاھالەتچىلىك، قالاقلىق، نادانلىق ۋە نامراتلىق پاتقىقىغا پېتىپ قېلىشىغا سەۋەب بولدى؟ ئۆزىمىزنىڭ غەربىي يۇرتىغا خاس مەدەنىيەت ئەندىزىمىز يوقىمىدى؟ بىز نېمە ئۈچۈن سىرتتىن كەلگەن دىنىي كۈچلەرنىڭ بۇ-يۇنتۇرۇقىدىن قېچىپ قۇتۇلالمايمىز؟ بىز تارىملىقلار شۇنچە نادان ۋە ياۋاش مۇلايىم خەلقمۇ؟ دېگەن سوئاللار تۇغۇلۇشى مۇمكىن، بۇ سوئالغا بىز يەنىلا يىراق تارىخ تە-رەققىيات ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىن جاۋاب تاپالىشىمىز مۇمكىن. 13 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى چىڭگىزخان غەربكە، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىياغا يۈرۈش قىلىشتىن بۇرۇن ئىسلام دىنى شنجاڭ رايونىغا كىرىپ، قاراخانىيلار دەۋردە ھۆكۈمران دىنغا ئايلىنىپ بولغاندى. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ كۈچلىرى شنجاڭغا كىرگەندىن كېيىنمۇ ئىسلام دىنى تەڭرىتاغنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئاساسەن چوقۇنىدى-غان ئاساسلىق دىنىغا ئايلانغاندى. چىڭگىزخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا چاغاتاي ھۆكۈ-مرانلىقى ئورنىتىلىپ خانلىق تېررىتورىيەسىدە «ئۇيغۇر چا-غاتاي تىلى» ئاساسىدا يېڭىچە مەدەنىيەت ــ «چاغاتاي موغۇل مەدەنىيىتى» شەكىللەندى، چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئا-خىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە ئۇنىڭ تېررىتورىيەسى شەرقىي چاغاتاي خانلىقى قومۇل، تۇرپان، پىچانلارنى مەركەز قىلغان ھالدا «ئۇيغۇرىيە» (维吾尔地)، تەڭرە-تاغنىڭ جەنۇبىنى ئاساس قىلىپ قەشقەر، ئاقسۇ، فەرغانە، تاشكەنتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا «ماڭلاي سۆيەر زېمىنى» (向阳地)، تەڭرىتاغنىڭ غەربىي شىمالىي تەرەپ-لىرىنى تېررىتورىيە قىلغان ھالدا ماۋرەئۇننەھرى ياكى مو-غۇلىستان [1] دەپ ئۇچىكە ئايرىلغاندى. بۇ دەۋرلەردە پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ئۇيغۇرلاشقان موڭغۇللار ياكى موغۇللار يەرلىك مىللەتلەرنىڭ ئۆزگىچە مەدەنىيەت ئەندىزىسى يەنى «ئۇيغۇر - موڭغۇل» ياكى بولمىسا «موغۇل مەدەنىيىتى»نى شەكىللەندۈرگەندى. ئۇ دەۋر-لەردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ ۋە خانلىق سۇلالە-لەرنىڭ مەركىزى ئىزچىل تۇردە سەمەرقەنت، بۇخارا، تۇرپان، ئاقسۇ، قەشقەر ۋە ھىراتلاردا بولۇپ خانلىق تەخ-تىگاھىنى تالىشىش ھەمدە بۇ مەركىزىي شەھەرلەردىكى دىنى ھۆكۈمرانلىقنى تالىشىش كۈرەشلىرى بىر - بىرىگە ئىرماش - چىرماش باغلىنىپ كەتكەندى. تەخت تالىشىش بىلەن دىنىي ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى تالىشىش كۈرەشلىرى ئىنتايىن مۇرەككەپ بولۇپ رەھىمسىزلەرچە ئېلىپ بېرىلاتى. نەتىجىدە خانلىق - سۇلتانلىقلارنىڭ داۋاملىق ئالمىشىپ تۇرۇشى ۋە ئاغدۇرۇلۇپ تۇرغىنىغا ئوخشاش ئۆز نۆۋىتىدە ھەرقايسى دىنىي مەزھەپلەرنىڭ پىر - ئۇستازلىرىمۇ بۇ-خارا - سەمەرقەنتتىن پات - پات قوغلىنىپ تارىم ۋادىلىرىدا يېڭى دىنىي ۋەزىيەت شەكىللەندۈرۈش، شۇنىڭدەك بۇ يەرلەرنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىغا ئېلىش ئۈچۈن فەرغانە ماۋ-رەئۇننەھر ۋە خارەزىم رايونلىرىدىن ئالدى بىلەن قەشقەر ۋە يەكەننى مەركەز قىلغان ماڭلاي سۆيەر زېمىنغا يېتىپ كېلىشەتتى، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى سودا بىلەن، بەزىلە-رى دەرۋىش - زاھىت ئاشىق قىياپىتىدە، بەزىلىرى بولسا بۇخارائى شەرىپىنىڭ كاتتا ئولىما پىر - ئۇستازلىرى سۈپە-تىدە ئاتۇش، يەكەن، قەشقەر، كۇچالاردا كەڭ پائالىيەت ئېلىپ بېرىپ سوپىزم ئىشان سۇلۇك تەلىماتىنى ھەممىلا جايدا تەرغىپ قىلىپ، تارىم بوستانلىقىدا ئۇچ چوڭ جەمەت دىنىي ھۆكۈمرانلىق نوپۇزىنى تىكلىگەندى. بىز گەپنى ئەمدى ئىسلام دىنىنىڭ ئاتۇشقا تارقىلىشىدىن باش-لايلى:

1. ئىسلام دىنىنىڭ تارىم، جۇڭغار ۋادىلىرىغا تار-قىلىشى

9 - ئەسىرنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە، ئوتتۇرا ئاسىيا ئىككى كۈچلۈك خانلىق ــ بالاساغۇن ۋە قەشقەرنى پايتەخت قىلغان قاراخانىيلار بىلەن ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسى-يادىكى بەش دۆلەتنىڭ زېمىنى بىلەن تەڭ دېگۈدەك تېر-

رىتورىيەگە ئىگە سامانىيە خانلىقىنىڭ دىنىي سىياسىي كۆرۈ-
شى مەۋجۇت ئىدى. قاراخانىيلارنىڭ بۇ ۋاقىتتىكى ھۆكۈ-
ران ئورنىدىكى دىنى بۇددا دىنى ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا
نەستورىيان، خرىستىيان دىنى قاتارلىقلارمۇ مەۋجۇت
ئىدى. مىلادىيە 893 - يىلى سامانىيلار خانلىقى بالاساغۇ-
نى ئىشغال قىلىپ، قاراخانىيلارنىڭ 2 - خانى ئوغۇلچاق قا-
دىرخانىنىڭ ئايالى قاتارلىق 15 مىڭ لەشكىرنى ئەسىرگە
ئالىدۇ ۋە نۇرغۇن ئەسىرنى قەتل قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن
ئوغۇلچاق قادىرخان قەشقەرگە چېكىنىپ بۇ شەھەرنى
پايتەخت قىلىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئىككى خىل دىنغا ئە-
شىنىدىغان ئۇ ئىككى ئەل ئوتتۇرىسىدا ئاداۋەت تۇغمەيـ
دۇ.

سامانىيلار خانلىقى بالاساغۇننى ئىگىلەپ ئۇزاق
ئۆتمەي خانلىق ئىچكى قىسمىدا نىزا پەيدا بولۇپ، شاھزا-
دە ئەبۇ ناسر بننى مەنسۇر (ساماني) قەشقەرگە ئوغۇل-
چاق قادىرخان ھۇزۇرىغا پاناھلىق تىلەپ كېلىدۇ. پۇرسەت
كۈتۈپ ئۆچىنى ئېلىش كويىدا يۈرگەن ئوغۇلچاق قادىر-
خان، ناسر شاھزادىدىن پايدىلىنىش مەقسىتىدە ئۇنىڭغا
خۇش چىراي ئېچىپ پاناھلىق بېرىدۇ. بەلكى سەممىيىتىنى
بىلدۈرۈش ئۈچۈن شاھزادە ناسرنى ئاتۇش رايونىنىڭ
ھاكىمبەگلىكىگە تەينىلەيدۇ. شاھزادە ئەبۇ ناسر ساماني
ئاتۇشقا ھاكىمبەگ بولغاندىن كېيىن بۇخارا - سەمەرقەنتلىك
سودىگەرلەر توپ - توپى بىلەن ئاتۇشقا كېلىپ سودا - سې-
تىقنى باشلۇبتىدۇ. ئوغۇلچاق قادىرخانمۇ پات - پات ئا-
تۇشقا كېلىپ مۇسۇلمانلارنىڭ يىپەك - شايى، تاۋار -
دۇردۇن، قەنت - شېكەرلىرىنى ياقتۇرۇپ قالىدۇ، شاھزادە
ئەبۇ ناسر ساماني‌مۇ ئۆز نۆۋىتىدە ئۇنىڭغا بۇخارا - سە-
مەرقەنتنىڭ ئېسىل مال - دۇنيالىرىنى سوۋغا قىلىپ ئۇنىڭ
ئىشەنچىسىنى قولغا كەلتۈردۇ. شۇنداق ياخشى كۈنلەرنىڭ
بىرىدە، شاھزادە ناسر ھاكىمبەگ ئوغۇلچاق قادىرخانغا:
«مۇھتىرەم ئالىيلىرى ئىلتىپات قىلىپ ئاتۇشتىن پېقىرغا بىر
كالا تېرىسىچىلىك يەرنى ھەدىيە قىلغان بولسىلا، ئۇ يەرگە
مەسچىت سېلىپ ئۆزۈمنىڭ ھەقىقائالا ئۇلۇغ ئىگەمگە
ئىخلاس بىلەن ئىبادەت قىلسام» دەپ ئىلتىماس قىلغاندا،
ئىسلام دىنىغا ئاداۋىتى بار ئوغۇلچاقخان ئۆزىنىڭ شاھزادە
ناسرغا ئىشىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن ئۇنىڭ بۇ
تەلىپىگە قوشۇلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئەبۇناسر (ساماني) بىر
پارچە كالا تېرىسىنى تىلىپ تاسما قىلىپ كەڭ بىر پارچە
يەرنى تاسما مېتىر بىلەن ئۆلچەپ ناھايىتى چوڭ بىر كاتتا
مەسچىتنى سالدۇ. بۇ شىنجاڭ تارىخىدىكى بەلكى تارىم
بوستانلىقىدىكى تۇنجى قېتىم سېلىنغان مەسچىت بولۇپ
تاكى 14 - ئەسىرگىچە غەربىي يۇرت بويىچە ھەممىدىن
چوڭ مەسچىت بولۇپ ساقلىنىپ كەلگەن.

ئوغۇلچاق قادىرخان ئەسلىدە ئىسلام دىنىدىكى ئە-
بۇناسر سامانىيدىن پايدىلىنىپ سامانىيلارغا زەربە بەرمەك-
چى ئىدى. ئەمما تارىخنىڭ كېيىنكى نەتىجىسى ئۇ ئويلىغان-
دەك بولمىدى. قاراخانىيلارنىڭ بۇيۇك خاقانى باتۇر
ئارسلانخانىنىڭ ئوتتۇرانچى ئوغلى ساتۇق بۇغراخان دادا-
سىدىن كېچىك قالغانلىقى ئۈچۈن تاغىسى ئوغۇلچاقخانىنىڭ
تەربىيەسىدە ئۆسۈپ چوڭ بولغاندى. «قەشقەر تارى-
خى»، ئابدۇللا جەفىرىنىڭ خاتىرىلىشىچىمۇ، ساتۇق بۇغرا-
خان، ئەبۇناسر سامانىينىڭ تەسىردە ئىسلام دىنىغا
كىرگەن. ھەمدە بۇ ئىشنى تاغىسىدىن مەخپىي تۇتۇپ،
3000 خاس مەھرەم چەۋەندىز تەشكىللەپ، فەرغانىلىكلەر-
نىڭ ياردىمى بىلەن تاغىسى ئوغۇلچاق قادىرخانىنى ئاغدۇ-
رۇپ تاشلايدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئۇ قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ
ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان تۇنجى ھۆكۈمرانى بولۇپ قا-
لىدۇ.

ساتۇق بۇغراخان تەختكە چىققاندىن كېيىن ئىسلام
دىنىنى دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتىپ، باشقا دىنلارنى
چەكلەپ، ئىسلامنى كېڭەيتىش ئۇرۇشى ئېلىپ بارىدۇ.
ھەمدە كۆپ ئۆتمەي بالاساغۇندىكى چوڭ قاراخانىنى
مەغلۇپ قىلىپ، پۈتكۈل قاراخانىيلارنىڭ سەلتەنىتىنى
ئىلكىگە ئالىدۇ.

مىلادى 956 - يىلى (قەمەرىيە 344 - يىلى) ساتۇق
بۇغراخان قەشقەردە ۋاپات بولۇپ، ئاتۇشقا دەپنە قىلىنـ
دۇ. تەخت ۋارىسى چوڭ ئوغلى مۇسا ئارسلانخان تەختكە
چىققاندىن كېيىن قاتتىق قوللۇق سىياسەت يۈرگۈزۈپ
ئىسلام دىنىنى پۈتكۈل خانلىق تېررىتورىيەسىدە ئومۇم-
لاشتۇرۇشقا كىرىشىدۇ ھەمدە نۇرغۇن قارشىلىقلارنى بې-
سىقتۇرۇپ، بالاساغۇننى قايتا ئىشغال قىلىپ، قەشقەرنى
پايتەخت قىلىپ قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ يېڭى سەلتەنىتىنى
باشلايدۇ. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئىسلام دىنـ
مىڭ پۈتكۈل تارىم ۋادىسىغا تارقىلىشقا ساتۇق بۇغراخان

ۋە مۇسا ئارسلانخان خانلىق نۇقتىسىدىن قانۇنىي ئاساس سالغان، ئەينى ۋاقىتتا بۇ جەھەتتە كۆچلۈك مەنىۋى رول ئويىنىغان نىشاپورلۇق سوپىزم سۇلۇك تەلىماتىنىڭ پائالىيەتچىسى سوپى كارامەتنى تىلغا ئالمايدۇ. ئۇ مۇسا ئارسلانخانىنىڭ دىنىي باش مەسلىھەتچىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئەگەشكۈچىلىرىنى باشلاپ تارىم دەرياسىنىڭ بىپايان كەڭ ساھىللىرىدا ئىسلام دىنىي تەلىماتى تەرغىباتچىلىق ھەرىكىتىنى كەڭ كۆلەمدە قوزغىغانىكەن. ئەرەب تارىخچىسى ئىبنى ئاسىرنىڭ «تارىخىي ئومۇمىيە»دە خاتىرىلىنىشچە، بۇ قېتىمقى ئىسلاملىشىش ھەرىكىتىدە مىلادى 960 - يىلىغا كەلگەندە 200 مىڭ تۈتۈن چېدىر، تۈرك ئاھالىسى يەنى 600 مىڭدىن 800 مىڭغا يېقىن تۈرك قوۋمى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان. دېمەك، شۇنىڭدىن باشلاپ ئىسلام دىنى قاراخانىيلار سۇلالىسىدە بۇددا دىنىنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ، تارىم ئويمانلىقىدا ياشىغۇچى ئۇيغۇرلار ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ ئاساسىي دىنىغا ئايلاندى.

2. غەربىي لياۋ سۇلالىسى ۋە چىڭگىزخان دەۋرىدىكى ئىسلام ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيەسى.

مۇسا ئارسلانخان، ئىسلام دىنىنى ھۆكۈمران دىن قىلىپ بېكىتكەندىن كېيىن بۇددىزم ئىدىئولوگىيەسى ئاستىدا تۇرۇۋاتقان ئۇدۇن خانلىقى قاتارلىق ئەتراپىدىكى كىچىك دۆلەت - بەگلىكلەرگە كەڭ كۆلەمدە دىنىي ئۇرۇش قوزغىدى. ئۇرۇش ئالدى - كەينى بولۇپ 100 يىلغا يېقىن داۋاملىشىپ، مۇسا ئارسلانخانىنىڭ شاھزادىسى ئەلى ئارسلانخانىنىڭ قەشقەر ئەتراپىدىكى ئوردا مازارىدىكى جەڭدە ئۆلۈشى بىلەن تامام بولدۇ، ئۆزىمۇ كېيىنكى چاغلاردا ئوردا مازارىدىكى ئالتۇنلۇقتا دەپنە قىلىنىدۇ. ئۇنىڭ مازىرى قەشقەردە ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە. قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ئەلى ئارسلانخانىنىڭ ئوغلى ئەھمەد ئىبنى ئەلى توقانخان تەختكە چىققان مەزگىللەردە قەشقەرنى مەركەز قىلغان قاراخانىلار بىلەن خوتەننى مەركەز قىلغان ئۇدۇن خانلىقى ۋە قوچۇنى مەركەز قىلغان بۇددا ئۇيغۇرلىرى ھەمدە سامانىيلار خانلىقى ئوتتۇرىسىدا دىنىي توقۇنۇشلار ئەۋجىگە چىققان مەزگىللەر بولۇپ، 1006 - يىلى ئۇدۇن خانلىقى بويسۇندۇرۇلدى. [2] شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئوتتۇرا ئاسيادىن كەلگەن «تۆت ئىمامىلىرىم» ۋە «يەتتە ئىمامىلىرىم» خوتەندىكى قايتا ئىسيان كۆتەرگەندىن بۇددىستلار بىلەن بولغان جەڭدە شېھىت بولدى. جۇملىدىن قەشقەر، يېڭىسار ئەتراپلىرىدا قاتتىق جەڭ بولۇپ نۇرغۇن بۇددا ۋە ئىسلام مۇخلىسلىرى قازا قىلىپ، مۇسۇلمانلار «شېھىت مازار» نامىدا، بۇددىستلار بولسا نامۇ - نىشانسىز خوتەن، يېڭىسار ۋە قەشقەر ئەتراپىدىكى توپا دۆڭلۈكلەردە ئەبەدىي ئۇيقۇغا كېتىشتى.

ئەھمەد تۇغانخان گەرچە ئۆز سەلتەنىتىدە سامانىيلارنى مۇنقەرز قىلىپ، قاراخانىيلارنىڭ تېررىتورىيەسىنى تېخىمۇ كېڭەيتكەن بولسىمۇ، ئەمما ئىدىقۇت بۇددا ئۇيغۇرلىرىغا بولغان جەڭدە گاھى غەلبە قىلىپ گاھى مەغلۇپ بولۇپ، ئەڭ ئاخىرى غازات ئۇرۇشنىڭ تۇغمەس جاپا - مۇشەققەت، غەم - ئەندىشىسىدە ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئىسلام دىنى قەدىمدىن بۇيان ئۇيغۇر ئېلىنىڭ پايتەختى بولۇپ كېلىۋاتقان تۇرپان ۋادىسىدىكى ئىدىقۇت خانلىقى زېمىنىگە كېڭەيتىش ئارزۇسى ئۆزى بىلەن بىللە ئارماندا كەتتى.

ئەھمەد تۇغانخانىنىڭ ئوغلى يۈسۈپ قادىرخان تەختكە چىققان دەۋرلەردە، خانلىق سەلتەنىتىدە ئىچكى نىزا ئېغىرلىشىپ، پۈتكۈل سۇلالە ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەندى. 1032 - يىلى يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ۋاپاتى بىلەن، بۇيۇك قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ سەلتەنەت قۇياشى غەربكە پاتقان مەزگىللەرگە توغرا كەلگەنىدى. ئەينى ۋاقىتتا قەدىم قويغان مەزگىللەر ئىدى.

غەربىي لياۋ قىتان خانلىقى 12 - ، 13 - ئەسىرلەردە بىزنىڭ غەربىي يۇرتتا تىكلەنگەن ھاكىمىيەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ قۇرغۇچىسى ياللۇق تاشتن بولۇپ ئېلىمىزنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئاقسۆڭەكلىرىدىن ئىدى. ئۇ ئۆز پادىشاھى بىلەن زىددىيەتلىشىپ

قالغانلىقتىن 1124 - يىلى غەربكە قاراپ كۆچۈپ، 1130 - يىلى ھازىرقى دۆربىلجىن تەۋەلىكىگە كېلىپ، سېپىل سوقۇپ كۈچ توپلاپ ئۆزىنى «گۆرخان» دەپ ئاتاپ غەربىي لياۋ، غەربىي قىتان خانلىقىنى قۇرىدۇ. بۇ زامانلار-دا ئېلىمىزنىڭ مەركىزىي خانلىقى، جەنۇبىي سۇڭ ۋە شىمالى سۇڭ سۇلالىلىرى دەۋرى بولۇپ، شەرقتە «شەنخەي-گۇەن» قوۋۇقىدىن غەربتە «جىيايۈگۇەن» قوۋۇقىغىچە بولغان سەددىچىنىڭ جەنۇبى ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك را-يونلىرىنى ئىدارە قىلىۋاتقان مەزگىللەر ئىدى.

غەربىي لياۋ قىتان خانلىقى تىكلەنگەندىن كېيىن تۆت ئەتراپىغا لەشكەر تارتىپ، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، شەرقىي ۋە غەربىي قاراخانىيلار سۇلالىسىنى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرنى مۇنتەزىم قىلىدۇ ھەمدە كۆپ ئۆتمەي قوچۇ خانلىقىنمۇ بەيئەت قىلدۇرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن قىتان خانلىقىنىڭ تېررىتورىيەسى، شەرقتە موڭغۇل ئېگىزلىكىنىڭ تۇرا دەرياسىدىن غەربتە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خارازىم دېڭىزى (ئىسسىق كۆل)، جەنۇبتا قارا قۇرۇم تاغ-لىرى، شىمالدا بالقاش كۆلىگىچە كېڭىيىپ بارغان. بۇ كەڭ زېمىندا ئۇيغۇر، قارلۇق، تاجىك، سوغدى، بۆكەتلەر، موڭغۇللاردىن باشقا يەنە غەربىي ئاسىيادىن كەلگەن ئە-رەبلەر، پارسلار، سۇرىيەلىكلەر، يەھۇدىيلارمۇ ياشايتتى.

غەربىي قىتان لياۋ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستى-دىكى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇب شىمالىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا را-يونىدا ئاساسلىق دىنلاردىن ئىسلام دىنى، بۇددا دىنى، تويىن دىنى، نىستورىي دىنى، مانى دىنى، زورو ئاسترا دىنى ۋە شامان دىنلىرى تەڭ مەۋجۇت ئىدى. بۇنىڭ ئە-چىدە ئىسلام دىنى بىلەن بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچى مىللەت ۋە ئادەم سانى ئەڭ كۆپ دىنلار بولۇپ ھېسابلە-ناتتى.

ئىسلام دىنى ئاساسلىقى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى بىلەن غەربى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا تارالغان بولۇپ، ئۇنىڭغا ئىشىنىدىغانلار، ئېتىقاد قىلغۇچىلار تۈركىي تىلىدا سۆزلەش-كۈچى ئۇيغۇرلار، قارلۇق قەبىلىسى ۋە شەرقىي پارس تە-لىدا سۆزلەشكۈچى تاجىكلار ۋە سۇغدىلار ۋە بىر قىسىم غەربىي ئاسىيالىقلار ئىدى. بۇددا دىنىغا ئىشىنىدىغانلار ئا-ساسلىقى، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ھەمدە تەڭرىتاغنىڭ شما-لىدا ياشىغۇچى خەنزۇلار، قىتانلار ئىدى. تويىن، نىستو-ري، مانى، زورو ئاستىر، شامان دىنلىرى، يۇقىرىقى ئىككى دىنغا ئىشەنگۈچى ھەرقايسى مىللەت ۋە قوۋملار ئىچىدە قسمەن مەۋجۇت بولۇپ، كۆپ خىل دىن ئۆزئارا ئارىلىشىپ، تەڭ مەۋجۇت بولۇشتەك ئىجتىمائىي ئىدىئولو-گىيە ھالىتىنى شەكىللەندۇرگەنىدى.

غەربىي لياۋ قىتان خانلىقىدا، تېررىتورىيە — زېمىن-نىڭ كەڭ بولۇشى، مىللەتلەرنىڭ كۆپ بولۇشى دىنىي ئېتى-قادنىڭ مۇرەككەپلىكى قاتارلىق ئامىللار ھۆكۈمرانلارنىڭ سەلتەنەت يۈرگۈزۈش ئۇسۇلى ۋە تۈپكى دۆلەت سىياسى-تىنى بەلگىلىگەنىدى.

دىنىي سىياسەت جەھەتتە: بۇددا دىنىغا ئىشىنىدىغان غەربىي لياۋ ھۆكۈمرانلىرى ئۆزلىرىنىڭ دىنىي ئېتىقادىنى — يەرلىك مىللەتلەرگە مەجبۇرىي تاڭمىدى. ھەمدە بۇددا دى-نىنمۇ دۆلەت دىنى قىلىپ بەلگىلىمىدى بەلكى ئۆزلىرىنىڭ «باشقا مىللەتلەرنىڭ دىنىي ئېتىقادىغا يول قويۇش» [3] ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلدى ھەمدە ھەرقايسى دىنلارغا ئوخشاش مۇئامىلە قىلىش ۋە كەمستەسلىكتىن ئىبارەت دىنىي ئېتىقادقا يول قويۇش سىياستىنى يۈرگۈزدى. دېمەك بۇ — ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداشقا پايدا-لىق ئىدى.

چۈنكى، غەربىي لياۋ، قىتان خانلىقى، ئىسلام دىنى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىي ئېتەكلىرى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا تارقىلىپ كىرگەن نەچچە ئەسىردىن بۇيا-قى، تۇنجى قېتىم بۇ رايوندا تىكلەنگەن ئىسلام دىنىدا بول-مىغان ھاكىمىيەت ھېسابلىناتتى. بۇنداق ئەنئەنىۋى ئىسلا-مىزم ئىدىئولوگىيەسى رايونلىرىدا، سەلتەنەت بىلەن ئىسلام دىنىنىڭ مۇناسىۋىتىنى مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىش - قىلال-ماسلىق، قارا قىتان خانلىقى ھاكىمىيىتىنىڭ مۇستەھكەملىنى-شىگە، شۇنىڭدەك ئۇزاق مۇددەت ئەمىلىكىگە باغلىق زور مەسىلە بولۇپ ھېسابلىناتتى. غەربىي لياۋ قىتان خانلى-قىنىڭ دىنىي جەھەتتىكى يول قويۇش سىياستىنىڭ نەتىجە-سىدە، ھەرقايسى دىنلار چوڭ - كىچىك بولۇشىدىن قەتئىيە-نەزەر، تەڭ باراۋەر ئورۇندا ۋە ئوخشاش ھوقۇققا ئىگە بولۇپ، ھېچقايسىسى دۆلەت دىنى قىلىپ بەلگىلەنمىگەن، بەلكى ھېچقانداق دىنىنىڭ ئۆزىنى بۆيۇك دىن قىلىۋېلىشىغا رۇخسەت قىلىنمىغان. بۇنىڭ بىلەن ئىسلام دىنى تەبىئىي ھالدا ئۆتكەن زامانداكى ئۇلۇغلۇق ئورنىدىن بارا - بارا

مەھرۇم بولغان. نەتىجىدە غەربىي لياۋ، قىتان خانلىقى، ئىسلامىزم ئىدىئولوگىيە سىياسىي كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىپ كۈچىيىپ ئۆز ھاكىمىيىتىگە تەھدىت پەيدا قىلىشىدىن ساقلىنىپ قالغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئاھالىنىڭ كۆپ سانى ئىگىلىگەن مۇسۇلمانلار بىلەن قارشىلىشىپ توقۇنۇشۇپ قېلىشنىڭ ئالدىنى ئالغان. ئەينى زامانىدىكى تارىخىي شارائىتتا، غەربىي لياۋ خانلىقىنىڭ دىندا يول قويۇش سىياسىتى، شۇبھىسىزكى بىر دانا سىياسەت ۋە ئاقىلانە تەدبىر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، دېمەك ئانچە ئارتۇق كەتمەسلىك كېرەك. بۇنىڭ ئەكسىچە كۈچلۈك خان غەربىي لياۋ ھاكىمىيىتىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، بۇرۇنقى دىنىي سىياسەتنى ئۆزگەرتىپ، ئىسلام دىنىغا نىسبەتەن يۇقىرى بېسىم سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ مۇسۇلمانلارنى ئۆز ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىپ باشقا دىنلارغا ئىشىنىشكە مەجبۇرلىغاندا، كەڭ مۇسۇلمان ئاممىسىنىڭ قاتتىق نارازىلىقى ۋە قارشىلىشىنى قوزغىغان. نەتىجىدە چىڭگىزخانىنىڭ مۇغۇل قوشۇنى بىلەن مۇسۇلمانلارنىڭ ئورتاق زەربە بېرىشى بىلەن تېز سۈرئەتتە يىمىرىلگەنىدى.

چىڭگىزخان غەربىي يۈرتىنى 1218 - يىلى ئىگىلىگەن مەزگىللەردە ئىدىقۇت خانلىقى ۋە غەربىي قاراخانىيلار سۇلالىسى ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن ئۇنىڭغا بەيئەت قىلغانىدى. چىڭگىزخان 1206 - يىلى پۈتكۈل مۇغۇل خانلىقىنىڭ خانى بولۇپ سايلانغاندىن كېيىن 20 يىل ئىچىدە بەش قېتىم غەربكە يۈرۈش قىلىپ، ئىلگىرى - كېيىن 1209 - يىلى قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى بەيئەت قىلدۇردى، 1218 - يىلى قارا قىتانلارنى يوقاتتى.

1219 - يىلى تۆت يولغا بۆلۈنۈپ، خارازىم خانلىقىغا يۈرۈش قىلىپ ئۇنى بويسۇندۇردى. 1227 - يىلى چىڭگىزخان غەربكە يۈرۈش قىلىش ئۇرۇشىدا كېسەل بولۇپ ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ۋاپاتى بىلەن مۇغۇل قوشۇنىنىڭ غەربكە قىلغان ئىستىلا قىلىش قەدىمى قىلچە توختاپ قالمىدى. 1237 - يىلى ئۇلار رۇسىيە زېمىنىگە بېسىپ كىرىپ، ئۇ يەردىن پولشا، ۋېنگرىيەلەرگە بېسىپ كىردى. مۇغۇلارنىڭ يەنە بىر تارمىقى ھىلا كونىنىڭ قوماندانلىقىدا 1258 - يىلى باغدادنى ئىشغال قىلدى. يەنە ئۇچ يۆنىلىشكە بۆلۈنۈپ، سۇرىيەگە بېسىپ كىردى. ئۇلارنىڭ غەربكە قىلغان كەڭ كۆلەملىك ئىستىلاسى 1260 - يىلى يېرۇسالېم-نىڭ شىمالىدىكى جەڭدە مەغلۇپ بولۇشى بىلەن بىر مەزگىل توختاپ ئاتىنىڭ تىزگىنىنى تارتىشقا مەجبۇر بولدى. كېيىنكى دەۋرلەردە موڭغۇل ئىمپېرىيەسى ئاسىيا، ئافرىقا ۋە ياۋروپادىن ئىبارەت ئۇچ قىتئەگە كېڭىيىپ، دۇنيا تارىخىدىكى ئەڭ بۇيۇك ئىمپېرىيەگە ئايلانغان بولسۇ، ئەمما مەدەنىيەتتە يەنىلا ئوتتۇرا ئاسىيا ئىسلام شەرق مەدەنىيىتىنى چۆكمىسىگە سىڭىپ كېتىپ، چارۋىچىلىق مەدەنىيىتىدىن تاربىم ئوتتۇرا ئاسىيا دېھقانچىلىق مەدەنىيىتىگە يەنى شەھەر مەدەنىيىتىگە كۆچتى، دېمەك، چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى دەسلەپتە ئوتتۇرا ئاسىيا ئىسلام شەرق مەدەنىيىتىنى ۋەيران قىلغۇچىلار بولغان بولسا، چاغاتاي ۋە تۇغلۇق تۆمۈرىلەر سەلتەنەت دەۋرىدە لىرىگە كەلگەندە يۇقىرىقى مەدەنىيەتنى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ھىمايىچىلىرى، ۋارىسلىرى ۋە تەرەققىي قىلدۇرغۇچىلىرىغا ئايلاندى. چۈنكى، قىلىچ - نەيزىگە تايىنىپ ۋۇجۇدقا چىققان مەدەنىيەتسىز ئىمپېرىيە، دۇنيانىڭ تارىخ تەرەققىيات سەھنىسىدە مەڭگۈ پۇت تىرەپ تۇرالمايتتى، ئەلۋەتتە.

چىڭگىز ئىمپېرىيەسىنىڭ جاھان ئىمپېرىيەسىگە ھەمدە مەدەنىيەت جەھەتتە دېھقانچىلىق شەھەر مەدەنىيىتىگە ئۆز-گىرىشىگە بۇ يەردە ياشاۋاتقان قەدىمىي مىللەتلەردىن بولغان ئۇيغۇرلار ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا را-يونىدا مەدەنىيەتتە يۇكسەك ئورۇندا تۇرۇشتەك ئالاھىدە-لىكى موڭغۇل ئىمپېرىيەسى ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئوتتۇرا ئا-سىيا رايونىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغانىدى. قەدىمىي ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ موڭغۇل يېزىقىغا ئۆزگىرىشى، چىڭگىز-خان، چاغاتاي خان ئوردىلىرىدا نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇر ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەت ئالىم - ئۆلىما، دانىشمەن، سەر-كەردە - ۋەزىر، باش مۆھۈردار ۋە مەسلىھەتچىلەرنىڭ ئە-تىۋارلىنىپ ئىشلىتىلىشى، ئىلمىي ساھەدە نۇرغۇنلىغان تە-جىمان، ئەدەب مۇئەررىخلەرنىڭ يېتىشىپ چىقىشى بولۇپمۇ تۆمۈرىلەر دەۋرىدە ئەلشىر نەۋايى، فۇزۇلى، ئابدۇراخ-مان جامى قاتارلىق ئۇلۇغ ئالىملار ۋە شائىرلارنىڭ جا-ھانغا تونۇلۇشى، بۇنىڭ تىپىك مىسالى ئىدى.

يەنە شۇنىڭدەك ئىسلام دىنىنىڭ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىلىرىدا ئون ئەسىرگە يېقىن ئىجتىمائىي ئىدىئولو-گىيە ساھەسىدە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇشى، ئىسلام دىنى

يۇقىرى تەبىقە پىر - ئۇستاز ئۆلىمالىرىنىڭ بۇ رايوندا ئەۋ-
لادمۇئەۋلاد يەرلىك ھۆكۈمران سىنىپ ۋە تەبىقە - گۇرۇھ
بولۇپ مەۋجۇت بولۇشى، دەل قىتان خانلىقىنىڭ دىندا
يول قويۇش سىياستىنى يۈرگۈزۈشى ۋە چىڭگىزخان ۋە
ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ھەرقايسى سەلتەنەت دەۋرلىردە
ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن تارىم بوستان-
لىقىدىكى ئىسلام دىنى يۇقىرى تەبىقە جەمەتلىرى ۋە پىر -
ئۇستاز سوپا - ئىشانلىرىغا ئالىي مەرتىۋە بېرىپ، يەرلىك
ھاكىمىيەتتىكى ھەربىي ئىشلاردىن باشقا بارلىق باج -
سېلىق، ئالۋاڭ - ياساق، دىنىي - شەرئىەت، ھەق - تەلەپ،
دەۋا، قانۇن - نىزام ئىشلىرىنى شۇلارغا تاپشۇرغانلىقى
بەلكى ئۇنى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە سۈيۈرغال تۈزۈمى
سۈپىتىدە يولغا قويۇپ، ئۇلارنى يەرلىك ھۆكۈمرانلىق سى-
نىپىغا ئايلاندۇرۇشىدىن بولغان دەپ ئېيتىش تامامەن
مۇمكىن، دېمەك بۇ تۈزۈم تارىم بوستانلىقى يەنى ماڭلاي
ۆيەر زېمىنىدا ئۇدۇمغا ئايلانغان دېيىشكە بولىدۇ.

كونكرېت سىياسەت جەھەتتە: چىڭگىزخان غەربىي
ئۇرتنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، غەربىي لياۋ خانلىقىنىڭ
دىندا كەڭ قورساق بولۇپ يول قويۇش سىياستىنى داۋاە-
لىق يۈرگۈزۈپ، ھەرقايسى دىنلارنىڭ ئوخشاش ھۆرمەتلە-
نىدىغانلىقى، بىرىنىڭ ئېگىز، بىرىنىڭ پەس دەپ قارالماي-
دىغانلىقى، دىنىي ئۆلىما زاتلارغا نىسبەتەن ئالاھىدە
ھۆرمەت، ئېھتىرام بىلدۈرىدىغانلىقى توغرىسىدا شەخسەن
ئۆزى ئالاھىدە پەرمان چۈشۈرگەن. 1253 - يىلى ئەينى
ۋاقىتتا بۇددا دىندا تۇرۇۋاتقان، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ
ئاقسۆڭەك كاتتىلىرىدىن بولغان سالۇندى، بالاپ تىكچى
بىلەن بىرلىشىپ، بەشبالىقتىكى مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار نامار
ئوقۇۋاتقاندا قىرىپ تاشلاشنى پىلانلىغاندا، بۇ سىر
مۇڭغۇل ۋالىيسىنىڭ قۇلىقىغا يېتىپ، مۇڭغۇل خانىغا مەلۇم
قىلىنغاندىن كېيىن، خان دەرھال بۇيرۇق چۈشۈرۈپ
سالۇن قاتارلىقلارنى ئۆلۈم جازاسىغا بۇيرۇغان. [4] دې-
مەكچىمىزكى، مۇڭغۇل خانلىقى دىنىي سىياسەت جەھەتتە
ھەقىقەتەن ئادىل سىياسەت يۈرگۈزگەن.

يەنە تارىختىن مىسال ئالساق، 13 - ئەسىردە چىڭ-
گىزخانىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان ئىستىلاسى نەتىجىسى-
دە، ئىسلام دىنى مەدەنىيىتى ئاستىدا خېلىلا گۈللىنىپ
رونىق تاپقان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كۈچلۈك دۆلەتلەردىن
بولغان خارازىم خانلىقى ۋە باشقا خانلىق سۇلتانلىقلار ئۆز-
لىرىنىڭ كۆزەكلىكى ۋە ئىنتىپاقسىزلىقى تۈپەيلى ئارقا -
ئارقىدىن يېڭىلىنىپ، چىڭگىزخانىنىڭ ئات ئايىغى ئاستىدا
قالدى. ئۆزگەنچىتەك ئۆز زامانىسىنىڭ نۇرغۇن مەشھۇر
شەھەرلىرى نەچچە ئايلاپ يالقۇن ئىچىدە كۆيدۈرۈلۈپ،
پۇقرالىرى قەتلىئام قىلىنىپ يەر يۈزىدىن نامى ئۆچۈرۈل-
دى. سەمەرقەنت، بۇخارالار بولسا نەچچە 100 مىڭ سەر
ئالتۇن - كۈمۈش سوۋغا قىلىش، شەھەرنىڭ ئالتۇن ئاچقۇ-
چىنى موڭغۇل ئىستېلاچىلىرىغا تاپشۇرۇش بەدىلىگە ئامان -
ئېسەن قالغاندەك بولدى.

سەمەرقەنت - بۇخاراغا بولغان چىڭگىزخانىنىڭ ئەينى
ۋاقىتتىكى ئىستېلا سىياستى: ئەگەر ئۇنىڭغا قارشى چىقمە-
سلا يەرلىكلەرنىڭ دىنىي ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشىغا قول
تىقمايتتى، بەلكى يەرلىك خەلقنىڭ ئەنئەنىۋى ھاكىمىيەت
ۋە دىنىي ئېتىقاد سىياستى ئۇدۇمىنى داۋاملاشتۇرغاندى.
بۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يەرلىك خانلىق ۋە سۇل-
تانلىقلار گەرچە مۇنەررەز قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما دىنىي رو-
ھانىيلار، ئىشان - سوپىلار تەبىقىسى ۋە مەزكۇر رايونىنىڭ
ئىسلام دىنىي ئىجتىمائىيىتى ۋە ئۇنىڭ ئەنئەنىلىرى داۋاە-
لىق مەۋجۇت بولۇپ كەلمەكتە ئىدى. بۇ ھال ئۇلارنى
ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭ رايونىنىڭ يەرلىك دىنىي ھۆ-
كۈمرانلىرىغا ئايلاندۇرغاندى.

دېمەك، مەۋلانە ئەرشىدىن، مۇھەممەد ئىمىن خوجا
مەختۇم ئەزەم نەقشىبەندىچىلەر ھەمدە بۇخارا - سەمەر-
قەنتىكى باشقا مەشھۇر غوجىلار ئەۋلادلىرى چىڭگىز ئىم-
پېرىيەسى، چاغاتاي خانلىقى، تۆمۈرىيلەر ئىمپېرىيەسى ھۆ-
كۈمرانلىقى ئاستىدىكى بەلكى كېيىنكى سەئىدىيە موغۇل
خانلىقلىرى دەۋرىدىكى ئىسلام دىنى ھۆكۈمران تەبىقىسى
ۋە بۇ رايونغا ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچ كۈچلۈك ئىدېئولوگىيە
سىستېمىسىغا ئايلانغاندى. جاھان ئىمپېرىيەسى بولغان
چىڭگىز ئىمپېرىيەسىنىڭ ھۆكۈمران مىللىتى بولغان موڭغۇل-
لار شەرقتە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيەت چۆكمىسىگە
چۆكۈپ كەتكەن بولسا، ئوتتۇرا ئاسىيادا بولسا تارىم دېھ-
قانچىلىق مەدەنىيىتى قاينىمىغا سىڭىپ كەتتى. ئۆز نۆۋىتىدە
ئۇلار ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدە - تەلىماتلىرىنى شۇ دەۋرنىڭ
ئالاھىدىلىكىگە ماسلاشتۇرۇپ، ئىسلام دىنى مەدەنىيىتىنى
1000 يىللاپ بۇ رايوندا ساقلاپ قالدى ۋە راۋاجلاندۇر-

دى ھەمدە ئۆزلىرى تەڭ قوشۇلۇپ باشقا يات مىللەتلىرد-
نمۇ ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈپ، بۇ رايوننىڭ ئىسلام دىنى
مەدەنىيىتىنى تېخىمۇ كەڭ راۋاجلاندۇردى. نەتىجىدە ئۆز-
گىچە ئوتتۇرا ئاسىيا بۇخارا مەدەنىيىتىنى ياكى چاغاتاي
موڭغۇل مەدەنىيىتىنى يارىتىشتا تۈرتكىلىك رول ئويناندى.

بۇ يەردە يەنمۇ چوڭقۇر تەھلىل قىلىپ ئۆتۈشكە
توغرا كېلىدىغىنى شۈكى، ئوتتۇرا ئاسىيا ئىسلام مەدەنىيىتى
ئەڭ دەسلەپ چىڭگىزخان ئىستىلاسىدىن زەربە يەپ
ئەجەل گىردابىغا بېرىپ قالغان بولسا چىڭگىزخان ئىمپېرد-
يەسى ئەۋلادلىرىنىڭ نەچچە ئەۋلاد تىرىشچانلىق كۆرسىتد-
شى بىلەن تۇغلۇق تۆمۈردىن باشلاپ ئىسلام دىنىغا
كىرگەن چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىدىن بولغان موڭغۇل خان-
پادىشاھ، سۇلتانلىرى ئىسلام شەرق مەدەنىيىتىنى قايتىدىن
گۈللەندۈردى، بەلكى ئەرەب، پارس، تۈركي مەدەنىيەتد-
لىرىنىڭ دۇردانىلىرىنى ئۆزگىچە ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى
سۇپىتىدە قايتىدىن گۈللەندۈرگەنىدى.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ 900 يىللىق ئىجتىمائىي تارىخىدا
تارىم دېھقانچىلىق مەدەنىيىتى موڭغۇل ئىستىلاچىلىرىنى
مەدەنىيەتتە بويسۇندۇرۇپ، ھەتتا ئاسىمىلاتسىيە قىلىپ
«چاغاتاي - موڭغۇل مەدەنىيىتى»نى ۋۇجۇدقا چىقاردى
ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنى رەڭگارەڭ، خۇش پۇراق
گۈللەر بىلەن جۇلالانغان يېپىڭى ئىسلام مەدەنىيىتى گۈ-
لىستانىغا ئايلاندۇردى. ئۇلارنىڭ ۋەكىللىرىدىن بولغان
تۇغلۇق تۆمۈر، ئۆۋەيسخان، يۇنۇسخان پادىشاھ، بابۇر،
ھومايۇن، ئىمپېراتور ئەكبەر بەلكى يەكەن سەئىدىيە خانلە-
قىنىڭ ھەرقايسى سۇلتانلىرى، ئوتتۇرا ئەسىردىكى تارىم
ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنى يۇكسەك پەللىگە كۆتۈرگەن
بۇيۇك ئىلىم - ئىرپان ساھىبلىرى ۋە ئىمپېراتور - سۇلتان-
لاردۇر. ئۇلارنىڭ ئەجرى - تۆھپىسىز يېقىنقى ۋە ھازىر-
قى زامانىدىكى تارىم ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىدىن ئېغىز
ئېچىش مۇمكىن ئەمەس. دېمەك، چاغاتايدىن كېيىنكى تۆ-
مۇرىلەر ۋە سەئىدىيەلەر دەۋرىدىكى مەدەنىيىتىنى بىز
مەيلى ئىجتىمائىي، تارىخي ئۆزگىرىشلەر (چاغاتاي خانلىقـ
نىڭ يىمىرىلىشى ۋە پارچىلىنىشى تۆمۈرىيلەرنىڭ باش كۆ-
تۈرۈشى، ئۆزئارا تەپرىقىچىلىكى، بابۇر موغۇلستان خانلە-
قىنىڭ قۇرۇلۇپ تەرەققي قىلىشى ۋە يىمىرىلىشى نۇقتىسىنە-
زەردىن بولسۇن) ياكى بۇ دەۋردە تۈركىلەشكەن موڭغۇل-
لار ۋە ئۇيغۇرلاشقان موڭغۇللار بولسۇن ياكى ئۆز دەۋرد-
دە يارىتىلغان چاغاتاي تىلى (ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلى) يې-
زىقى، مىللەتلەرنىڭ ئۆزگىرىشى ئىجتىمائىي مەدەنىيەتنىڭ
بارغانسېرى تاكامۇللىشىشى جەھەتلەردىن بولسۇن بۇ
دەۋرنى بىز چاغاتاي - موڭغۇل مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىش
دەۋرى دېمەي تۇرالمايمىز. تارىم ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئەنـ
دىزىسى ۋە چۆكمىسى ئەلۋەتتە بۇ مەدەنىيەتنىڭ ئانا بۆ-
شۈكى ۋە ئومۇمي گەۋدىسى، ئەلۋەتتە.

مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، بۇخارا - سەمەرقەنتلىك
غۇجا - ئىشان، پىر - ئۇستازلار ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا يۇ-
قىرىقدەك ئۆزگىرىشلەرنى ھاسىل قىلغان بولسىمۇ، ئەمما
ئۇلار پۈتۈن ئىمپېرىيە ھۆكۈمرانلىق ئاستىدىكى دىنىي سە-
ياسىي داھىيلار ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تارىم ۋادىسىدىكى ئىدې-
ئولوگىيە ساھەسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئىدى. ئۇلار ئەۋلاد-
مۇئەۋلاد بۇ مەرتىۋىسىدىن بەھرىمەن بولۇپ ئوتتۇرا ئا-
سىيا دىنىي ئىدېئولوگىيە ھاياتىنىڭ شەك - شۈبھىسىز
يۈكسەك نوپۇزغا ئىگە ھۆكۈمرانلىرىغا ئايلانغانىدى.
دېمەك، ئۇلارنىڭ ئىسلام دىنى سوپىزم سۇلۇك تەلىماتى
ئوتتۇرا ئاسىيا تارىم ۋادىلىرىنىڭ دىنىي ئىجتىمائىي تۇرمۇ-
شىدىكى ھۆكۈمران يېتەكچى ئىدىيەسى بولۇپ قالغان.
ھەرقانداق خان - پادىشاھ، شاھ - سۇلتانلارنىڭ ھۆكۈمى
ئۇلارنىڭ پەتۋاسسىز جارى بولالمايتتى. يەنى خان - پا-
دىشاھلار سەلتەنەت ئوردىلىرىدا پادىشاھلىق تەختىدە ئول-
تۇرغان بولسا، ھەر بىر جۇمە نامىزدا باش ئىمام ئىشان
ھەزرەتلىرىگە ئىختىدا قىلاتتى ياكى قول بېرىپ مۇرىت
مۇخلىس بولاتتى. شۇڭا تارىم ۋادىسىدىكى ئىشان - پىر
ئۇستازلار ئاجايىپ يۇكسەك يۇز - ئابرۇيغا ۋە مەرتىۋە -
نوپۇزغا ئىگە ئىدى. چۈنكى، ئەينى دەۋردىكى تارىم بوسـ
تانلىقى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئاھالە مىللەتلەرنىڭ ھەممـ
سى دېگۈدەك ئىسلام دىنىنىڭ تەقۋادار مۇرىتلىرى بولغاچ-
قا، ئەينى ۋاقىتتىكى خان - پادىشاھلار ئوتتۇرا ئاسىيا رايو-
نىدىكى دەھرى ئىسلام دىنى ئىشان - سۇپا ئەۋلادى ۋە
پىر - ئۇستازلارغا تايىنىپ ئۆز ھۆكۈمنى جارى قىلىشقا
مەجبۇر ئىدى. شۇ جۇملىدىن بۇ پىر - ئۇستاز، ئىشان -
سۇپىلارمۇ ھەرقايسى مەزگىللەردىكى ھۆكۈمران - تاجدار-
لارنىڭ سەلتەنەتىگە تايىنىپ ئەۋلادمۇئەۋلاد ئۆزلىرىنىڭ
مەرتىۋە - نوپۇزىنى ساقلاپ ئۇنى مۇستەھكەملەپ كېلەتـ

تى. بۇ ئىشان - سۇپىلار كۆپىنچە هاللاردا ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي مەنپەئىتىنى تېخىمۇ كېڭەيتىش، خانلىق سەلتەنىتىگە ئۆز تەسىرىنى تېخىمۇ چوڭقۇر كۆرسىتىش هەمدە بۇ زېمىندا ئۆزلىرىنىڭ مۇتلەق دىنىي هۆكۈمرانلىقىنى ئورنىتىش ئۈچۈن، ئۆزىدىن باشقا مەزهەپ - سۇلۇك، نەسەپ - جەمەتلەرنى جېنىنىڭ بارىچە چەتكە قاقاتتى ياكى بولمىسا خانلىق سەلتەنىتى ئىچىدە ئىچكى نىزا پەيدا قىلىپ تاجدارلارنىڭ قىلىچى بىلەن قارشى مەزهەپتىكىلىرىنى يوقاتماقچى بولۇشاتتى. نەتىجىدە بۇگۈنى بۇ نەسەپ - جەمەت هۆكۈمران ئورۇنىنى ئىگىلىگەن بولسا، ئەتىسى يەنە بىر پادىشاه تەرىپىدىن قوغلىنىپ باشقا يۇرتلارغا بېرىپ پاناهلىنىشقا توغرا كېلەتتى. ئەينى دەۋردىكى سەمەرقەنت، بۇخارا ئوتتۇرا ئاسىيا ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ مەركىزىي شەهەرلىرى بولغاچقا بۇ يەردىكى مەزهەپ - سۇلۇك كۈرىشى ئىنتايىن كەسكىن ۋە دەهشەتلىك بولۇپ، تاجى - تەخت ئۇرۇشى، نەسەب - جەمەت كۆرۈشى دىنىي ماجرالار تۈۋېلى بەزى چوڭ - چوڭ سوپى - ئىشان جەمەتلىرى ماڭلايى سۆيەر تەۋەلىكىگە ياكى تارىم بوستانلىقىغا كېلىپ يېڭى دىنىي ئىمتىياز هوقۇق مەرتىۋىگە ئېرىشىش كويىدا ئات - ئېشەكلىرىگە قامچا ئۇراتتى. بەلكى ئۇلار ئۆزلىرى بىلەن قوشۇپ مەزهەپچىلىك جېدىلىنىڭ ئاچچىق ئۇرۇقلىرىنمۇ تارىم ۋادىسىغا بىللە ئېلىپ كېلىپ بۇ بىغۇبار زېمىنىدا ئۇنى بىخلاندۇرۇشقا باشلىغانىدى. شۇنىڭدەك ئاق - تاغلىق، قارا تاغلىق جەڭگە - جېدىلىنىڭ ئاپەت يىلتىزىنى كۆمۈپ قويغانىدى.

3. چاغاتاي ۋە تۇغلۇق تۆمۈرىلەر دەۋرىدىكى ئىسلامىزم ئىدېئولوگىيەسى ئاستىدىكى مەدەنىيەت ئۆزگىرىشى.

چىڭگىزخان ئۆز هاياتىدا ئۇچ قېتىمنى زىلزىلىگە سېلىپ، دۇنيا تارىخىدا ئەڭ بۆيۈك ئىمپېرىيە تىكلىدى هەمدە جاهان ئەركىسى شانۇ - شەۋكىتى بىلەن ئەرشكە يول ئالغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇللىرى يەر شارىنىڭ كۈنچىقىش ۋە كۈنپېتىش تەرەپلىرىدە چىڭگىزخان قىلىچىنى داۋاملىق ئوينىتىپ نەچچە ئەۋلاد دەۋر سۈرۈپ كەلدى. دېمەك، چىڭگىزخان موڭغۇل ئىمپېرىيەسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ماڭلاي سۆيەر زېمىنىدا دەۋر سۈرگەن تارىخى 13 - ئەسىردىن 17 - ئەسىرگىچە يەنى 1680 - يىلىغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن، گەرچە بۇ ئارىلىقتا ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيەسى ئانا تولى ئېگىزلىكى ۋە ئوتتۇرا دېڭىز- نىڭ ئەتراپى جۇملىدىن، هازىرقى مەنىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدا سەلتەنەت سۈرگەن هەمدە مۇكەممەل ئىسلام تۈرك ئىمپېرىيەسى قۇرغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ تەسىر دائىرىسى قارا دېڭىزنىڭ شىمالىغا ــ بالقاش كۆلى ۋە ماۋرەئۇننەهىر ۋە ماڭلاي سۆيەر زېمىنىغا يېتىپ كېلەلمىگەن. 18 - ئەسىردىكى بۇيۇك ئەنگلىيە ئىمپېرىيەسى، 19 - ئەسىردىكى فرانسىيە ناپالىيون ئىمپېرىيەسى ۋە كېيىنكى مەزگىللەردىكى چارروسىيەلەرمۇ پەقەتلا ياۋروپا تۈزلەڭلىكى، هىندىستان - ئاسىيا 2 - چوڭ قۇرۇقلۇقى، ئاۋسترالىيە، شىمالىي ئافرىقا ۋە شىمالىي ئامېرىكا رايونلىرىنىڭ قىسمەن جايلىرىدا ئىمپېرىيە بايرىقىنى لەپىلدىتەلىگەن. ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا بولسا ئېكسپېدىتسىيەچىلەر، دىن تارقاتقۇچىلار ۋە بىر قىسىم جېنىدىن تويغان مۇستەملىكىچى ئۇرۇشخۇمار مىللىتارىستلار باشچىلىقىدىكى ئىشغالىيەتچى قوشۇن كەلگەندىن باشقا، ئىدېئولوگىيە ۋە دىنىي ئىشلاردا چوڭقۇرلاپ سىڭىپ كىرەلمىگەن. ئىسلام دىنىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا بولۇپمۇ ماڭلاي سۆيەر ۋە تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي رايونلىرىدا كەڭ كۆلەمدە ئومۇملىششى، 1347 - يىلى چىڭگىزخاننىڭ 7 - ئەۋلادى 18 ياشلىق تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ تەختكە چىقىشى بىلەن يېڭى بىر پەللىگە كۆتۈرۈلگەنىدى. تۇغلۇق تۆمۈر موڭغۇللارنىڭ دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى بولاجىنىڭ همايىسى بىلەن شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانى بولۇپ ئالمىلىقنى ئۆزىگە پايتەخت قىلىدۇ.

ئىسلام تارىخىي مەنبەلىرىدە خاتىرىلىنىشىچە: تۇغلۇق تۆمۈر تېخى ۋەلى ئەهدى مەزگىللىرىدە ئاقسۇدا، ئوتتۇرا ئاسىيالىق سوپىزم پىر - ئۇستازلىرىدىن بولغان شەيخ جالالىددىن بىلەن ئوغلى مەۋلانە ئەرشىدىن خوجا [5] ئاتا - بالا ئىككىسىنى ئۇچرىتىپ ئۇلارنىڭ تەلىمى بىلەن ئىسلام دىنىغا كىرىشكە ماقۇل بولغان هەمدە ئۆزى پادىشاه بولغاندا، رەسمىي ئىسلام دىنىغا كىرىدىغانلىقى توغرىسىدا ۋەدە بەرگەن. تۇغلۇق تۆمۈر خانلىق تەختكە ئولتۇرغاندا شەيخ جالالىددىن ئاللىقاچان ۋاپات بولغانىدى. تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ خان بولغانلىقىنى ئاڭلىغان مەۋلانە ئەرشىدىن دادىسىنىڭ ۋەسىيىتىگە بىنائەن ئالمىلىققا كېلىپ 1353 - يىلى رەسمىي مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ تۇغلۇق تۆمۈر

نى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزگەن. تۇغلۇق تۆمۈر مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن ئۆزىگە ئەبۇ بەكرى مۇھەممەد دەپ ئات قويۇپ، مۇسۇلمانچىلىق ھاياتىنى باشلىغان، بەلكى ئۇ غەربىي يۇرتتا تۇنجى مۇسۇلمان بولغان موڭغۇل خانى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشى ــ بىر تەرەپتىن دوغلات قەبىلىسى جەمەتىنىڭ كونتروللۇقىدىن قۇتۇلۇش بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئەينى ۋاقىتتىكى خانلىق تېررىتورىيەسىدە، ئاھاللەرنىڭ كۆپ قىسمى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. ئىسلام دىنىمۇ بۇ رايوندىكى ئەڭ چوڭ دىن بولۇپ ھېسابلىناتتى، بەلكى داۋاملىق تەرەققىي قىلىپ زورىيىۋاتاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىسلام دىنى مۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا بولۇپمۇ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى موڭغۇللار ئىچىدە خېلى بۇرۇنلا تارقالغان بولۇپ، نۇرغۇنلىغان موڭغۇللار ۋە ئۇلارنىڭ ئاقسۆڭەكلىرى، ئاشكارا ۋە يوشۇرۇن ھالدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانىدى. دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئاقساقلى تۇلەك، تۇغلۇق تۆمۈردىن ئۈچ يىل بۇرۇن، قەشقەردە مەخپىي ئىسلامغا كىرگەن. تۇغلۇق تۆمۈر ۋە مەۋلانە ئەرشىدىن موڭغۇل ۋاقى، گۈڭلىرىنى ئىسلامغا كىرىشكە زورلىغاندا، ئۇلار ئاندىن بۇ مەخپىيەتلىكنى ئاشكارىلىغان. تۇغلۇق تۆمۈر ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيۇشقاقلىقىغا ئىگە بولۇپ، ئەينى دەۋردە زور بىر تۈركۈم ئىجتىمائىي كۈچكە ئايلىنالايتتى؛ ئۇچىنچىدىن، ئىسلام دىنىدىكى غازات ئېچىش شوئارى كۈچلۈك دىنىي قوزغىتىش روھىغا ئىگە بولۇپ ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ تۆت ئەتراپقا كېڭەيىپ، ئىچكى قارشىلىقلارنى بېسىقتۇرغىلى بولاتتى.

دېمەك، يۇقىرىقى ئامىللار تۇغلۇق تۆمۈرنى ئىسلام دىنىغا ئادەتتىن تاشقىرى قىزغىن چوقۇنىدىغان ۋە ئۇنى زور كۈچ بىلەن ئومۇملاشتۇرىدىغان سەلتەنەت ئىگىسىگە ئايلاندۇرغانىدى. تۇغلۇق تۆمۈرخان، مەۋلانە ئەرشىدىن بىلەن بىرلىكتە، ئىسلام دىنىنى قاتتىق قوللۇق بىلەن ئومۇملاشتۇرۇشنى مەسلىھەتلىشىپ ئالدى بىلەن موڭغۇل ۋالىق، گۈڭ، ئاقسۆڭەكلىرى ئارىسىدا مەجبۇرىي يولغا قويدى. ئۇنىڭدا «ئىسلامنى رەت قىلىپ مەبۇدىلەرگە چوقۇنغۇچىلارنىڭ جېنى تېنىدىن جۇدا قىلىنىدۇ.» [6] دېگەن سىياسەتنى يۈرگۈزۈپ، 2 ـ قېتىملىق كەڭ كۆلەملىك ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ھەرىكىتىنى باشلايدۇ. ئۇلار ھەر قايسى جايلارغا دىن تارقاتقۇچىلارنى ئەۋەتىپ، موڭغۇللار ئارىسىدا ئىسلام ئاچىدۇ. نەتىجىدە 1353 ـ، 1354 ـ يىللىرى ئالمىلىق رايونىدا 160 مىڭدىن ئارتۇق موڭغۇل ئىسلامنى قوبۇل قىلىپ مۇسۇلمان بولىدۇ.

تۇغلۇق تۆمۈر (مۇسۇلمانچە ئىسمى ئەبۇ بەكرى مۇھەممەد) ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتىپ ئۇنى كىچىكىتكەن مەزگىللەردىكى زور ئۇتۇقلىرىنىڭ بىرى بۇددا دىنى بىلەن ئىسلام دىنى ئۇچراشقان جاي كۇچا مۇۋەپپەقىيەت قازىنىپ، ئىسلام دىنىنى بۇددا دىنىنىڭ ئورنىغا دەسسەتكەنلىكىدىن ئىبارەت بولدى. مەۋلانە ئەرشىدىن خوجا، كۇچادا ئىسلام ئېچىش ئىشلىرىغا شەخسەن ئۆزى رىياسەتچىلىك قىلىپ، تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ كۈچلۈك قوللىشى بىلەن ئوتتۇرا ئاسيادىن بىر تۈركۈم ئىسلامىيەتتە بىلىمى چوڭقۇر، داموللا ئۆلىما ئۇستازلارنى تەكلىپ قىلىپ كېلىپ، «كۇچا ئىسلام دىنى ئۆمىكى» (库车伊斯兰教社团) تەشكىللەپ، كەڭ كۆلەمدە مەسچىت، خانىقا، مەدرىسە سېلىپ، قۇرئان كەرىم ۋە باشقا كىلاسسىك دىنىي ئەسەرلەرنى تارقىتىپ ئۇنىڭدىن تەلىم بېرىپ، «ئىسلام مەھكىمە شەرئىلەر»نى قۇرۇپ، خانلىق ـ سەلتەنەت نامىدىن كەڭ كۆلەمدە تەشۋىق ۋە تەرغىبات ئېلىپ بارىدى. شۇنىڭدەك ئىسلام دىنىغا كىرمىگەنلەرگە قاتتىق قوللۇق قىلغان بولسا، ئىسلامغا كىرگەنلەرنى ھەر خىل ئىمتىياز بىلەن تەمىن ئەتتى.

1359 ـ يىلى تۇغلۇق تۆمۈر سەمەرقەنتكە يۈرۈش قىلغان چاغدا، ئالمىلىق، كۇچا، شايارلاردىكى نىستۇرىيلار بىلەن بۇددىستلار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن بولسىمۇ تۇغلۇق تۆمۈر ۋە «كۇچا ئىسلام دىنى

ئۆمكى» تەرىپىدىن باستۇرۇلۇپ، كۇچا، شايارلاردىكى بۇددا دىنى بۇتخانىلىرى ۋە باشقا مەدەنىيەت ئىزنالىرى يوق قىلىۋېتىلدى. 1363 ـ يىلى تۇغلۇق تۆمۈر كېسەل سەۋەبىدىن ئالەمدىن ئۆتتى.[7] ئۇنىڭ ئوغلى ئىلياس خوجا تەخت ۋارىسى بولغان بولسىمۇ بىر بۆلۈك مۇغۇل ئاقسۆڭەكلىرى ئۇنىڭغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ لەشكەر تارتتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئوتتۇرا ئاسيانىڭ ماۋەرەئۇننەھىردىكى ئەمىر تېمۇر پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، چاغاتاي كېيىنكى ئەۋلادلىرىنىڭ خانلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلىش هوقۇقى تۇزۇمىنى بىكار قىلىپ، سەمەرقەنتتە ئۆزىنى سۇلتان دەپ ئېلان قىلىپ، مەشھۇر تېمۇر ئىمپېرىيەسىنىڭ هۇلىنى سالدى.

ماڭلاي سۆيەر زېمىندا بولسا، دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئاقسۆڭەكلىرىدىن بولغان بولاجىنىڭ ئىنىسى جامالىددىن سياسىي ئۆزگىرىش قوزغاپ، ئىلياس خوجىنى ئۆلتۈرۈپ ئالىي هوقۇقنى ئىگىلىدى. ئەمما بۇنىڭغا باشقا موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى نارازى بولۇپ ئېتىراپ قىلمىدى. جەمئىيەت يەنە بىر مەهەل قالايمىقانچىلىق پاتقىقىغا پېتىپ قالدى. ماڭلاي سۆيەر زېمىنىغا خېلى بۇرۇنلا كۆزى چۈشكەن ئەمىر تېمۇر جامالىددىنغا جازا يۈرۈشى قىلىپ ئۇنى نەلەرگەدۇر قوغلىۋەتتى. 1388 ـ يىلى خۇدايدات، تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ كەنجى ئوغلى خىزىر خوجىنى تەختكە چىقىرىپ خان قىلىپ تىكلىگەندىن كېيىن پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسيا رايونى بىر مەزگىل مۇقىملىق دەۋرىگە قەدەم قويدى.

خىزىر خوجا چاغاتاي تۇغلۇق تۆمۈر خانلىقىنىڭ هاكىمىيەت تىزگىنىنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، ئۆز ئاتىسى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، داۋاملىق تۇردە ئىسلام ئېچىش هەرىكىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ، بۇددىزمىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى مەركىزى بولغان تۇرپانغا يۈرۈش قىلدى. هەمدە بىر قانچە قېتىملىق قارشىلىقلارنى بېسىقتۇرۇپ 1392 ـ يىلى تۇرپاننى ئىشغال قىلىپ ئۇنىڭغا قوشۇپ قارا غوجىنىمۇ ئىگىلەپ بۇ قەدىمى بۇددا زېمىننىنى ئىسلام دىنى ئىدېئولوگىيەسى تەسىر دائىرىسىگە كىرگۈزدى. 1399 ـ يىلى خىزىر خوجا قومۇلغا يۈرۈش قىلىپ بىر ئايدىن ئارتۇق جەڭ نەتىجىسىدە ملڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ زەربىسىدە ئۆزى بىلەن قوشۇلۇپ مەۋلانە ئەرشىدىن خوجا جەمەتىدىن بولغان ئەبۇ نەسىردىن خوجا بىلەن تەڭ شېھىت بولدى. خىزىر خوجىنىڭ ئورنىغا چىققان چاغاتاي ئەۋلادى مۇھەممەدخان ئىسلام دىنىنىڭ تارقاتقۇچىسى ئىدى. ئۇ بارلىق موڭغۇللارنى مەجبۇرىي ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈپ ئىتائەتتىن چىققانلارغا دەھشەتلىك جازالارنى قوللىنىپ، تىل ـ يېزىق، توي ـ نىكاھ، يېمەك ـ ئىچمەك، كىيىم ـ كېچەك ۋە باشقا قائىدە ـ قانۇنلاردا ئىسلام شەرىئەت قانۇنىنى قاتتىق يولغا قويدى. بۇنىڭ بىلەن پۈتكۈل ماڭلاي سۆيەر ۋە ماۋەرەئۇننەھىردىكى موڭغۇللارنى ئىسلاملاشتۇردى. دېمەك، مەدەنىيەتتە بۇ بىپايان كەڭ زېمىن موڭغۇللىشىپ چاغاتاي ـ موغۇل مەدەنىيىتى دەۋرىگە قەدەم قويدى. 15 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 16 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى بۇددا دىنى بۇددا مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى سەھنىسى بولغان قومۇلدىن چېكىنىپ چىقتى. بەش ئەسىرلىك ئۇزاق تارىخىي مۇساپىنى بېسىپ ئۆتكەن ئىسلام دىنى ئاخىر هازىرقى شىنجاڭ رايونىدىكى ئاساسلىق چوڭ دىنغا ئايلىنىپ، بۇددا دىنىنىڭ ئورنىنى ئىگىلدى.

پايدىلانمىلار:

[1] مادا جىڭ: «شىنجاڭ تارىخى ئۆرنەكلىرى»، 47 ـ ۋە 354 ـ بەتلەر.

[2] M. F لىگنا: «ساتۇق بۇغراخان هەققىدە رىۋايەت ۋە ئۇنىڭ تارىخى»، «ئاسىيا ژۇرنىلى» 1990 ـ يىلى 1 ـ، 2 ـ سان پارىژ ئەيرىنەستى، لىلو نەشرى.

[3] «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيەسى» (ئىنگلىزچە) 4 ـ توم، «قارا قىتان» ماددىسى.

[4] [5] [6] [7] «جاهان ئىستىلاچىسىنىڭ تارىخى» 298 ـ بەت.

ئاپتور باھارگۈل ئىمىن شىنجاڭ ماۋارىپ ئىنستىتۇتى فولوگىيە فاكۇلتېتى ئىدىيەۋى ـ سىياسىي خىزمەت بۆلۈمىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى.

ئاپتور ئابلىمىت مۇھەممەد (ماڭلاي)، ئۇرۇمچى شەھەرلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن باش كاتىپى، ئۇرۇمچى شەھەرلىك سىياسىي كېڭەشمىنىڭ ئەزاسى.

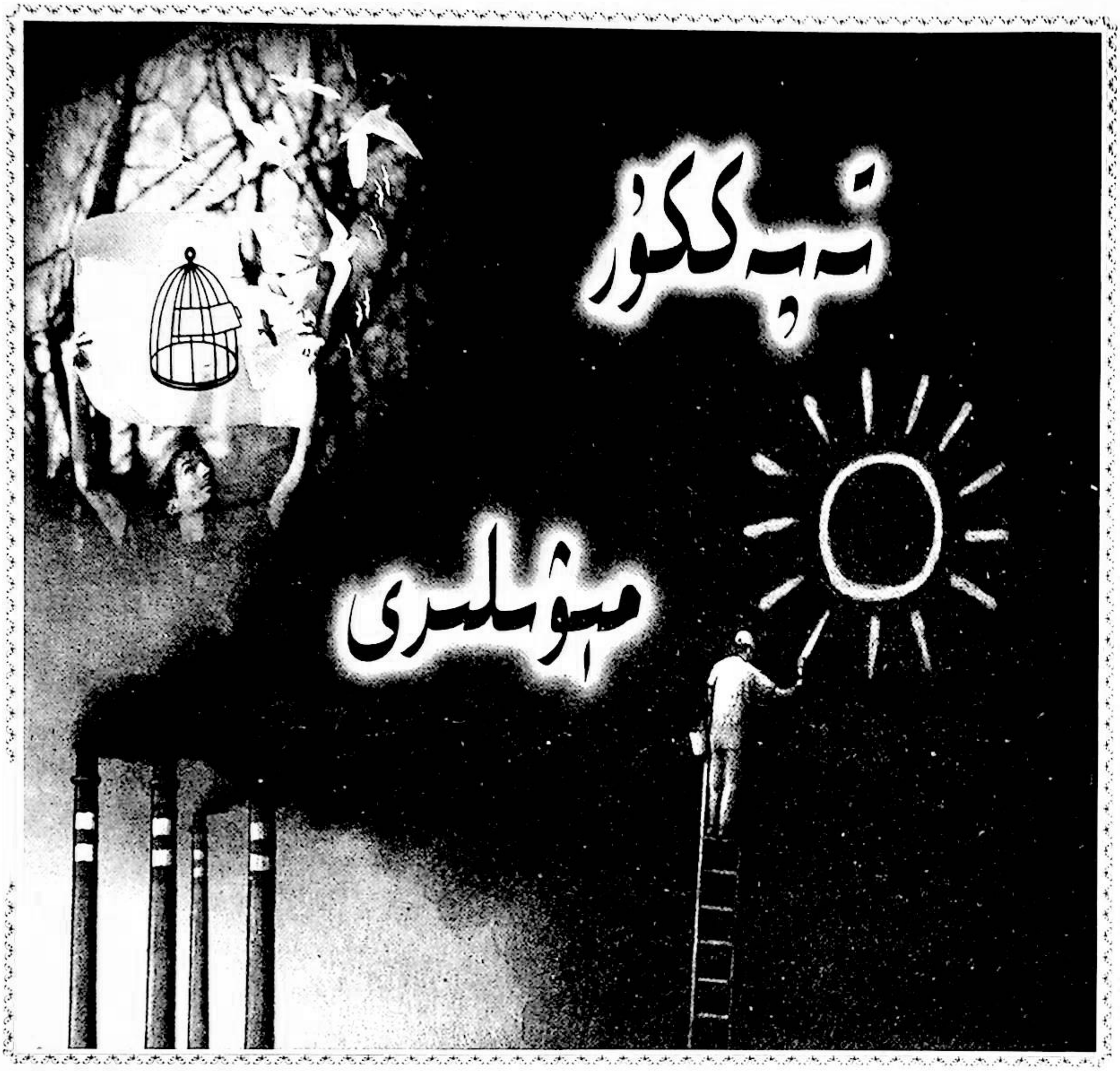

قەلب چېقىنلىرى

▲ ھەق سۆزلەشكە يوقالغان جۈرئەت، جاھالەتكە يـا-
رىتار پۈرسەت...

ــ ئابلىز ئوبۇلخەيرى (مەرىپەت)

(ئاپتور: لوپ ناھىيە دول يېزا مازار ئۆستەڭ كەنتى 143 ـ قو-
رۇدا)

تەنھالىق تىنىقلىرى

▲ مۇكەممەللىششكە قەدەم قويغان ھەر بـر ئـنسان
بارغانسېرى ئېغىر سىناقلارغا دۇچار بولىدۇ.

▲ قەدەمنى كۆپ كۆتۈرمە قـەدىرسىز بـولۇپ قـالـ-
سەن، قەسەمنى كۆپ قىلما ئىشەنچسىز بولۇپ قالسەن.

ــ تۇنىساگۈل تۇرغۇن (سەربى)

ئاپتور: قەشقەر شەھەرلىك قوغان يېزا 8 ـ كـەنت 1 ـ گـۇ-
رۇپا 88 ـ نومۇر

پىنھان نەپسلەر

▲ تاك ئاتمايدىغان كېچە بولمىغىنىدەك، مەڭگۈ ئاش-
كارىلانمايدىغان سىرمۇ يوق.

▲ ئىنساننىڭ قەدىر ـ قىممىتى ئـېرىشكىنىدە ئـەمەس،
بەلكى تەقدىم قىلغانلىقىدا.

▲ سەن رەقىبىڭنىڭ ئاچچىقلانغان ھـالىتىگە ئـەمەس،
بەلكى ھىجايغان ھالىتىگە بەكرەك پەخەس بول.

▲ يول قانچىكى داغدام بولسا، يولۇچى شۇنچىكى بـە-
خۇتلىشىدۇ.

تەپەككۇر كۆزى

ـــ روزنامەمەت نىزام

ئاپتور: خوتەن ناھىيەلىك يېڭىشەھەر يېزا ئوتتۇرا مەكتەپتە

تەپەككۇر تېز سىزمىلىرى

▲ ئىزدىنىشنى جان بىلەن قوغدا، ئارزۇيىڭنى ئىزدە بىلەن.

▲ مەككار بىلەن ئاچكۆز بىرلەشسە، تۇتۇپمۇ يەيدۇ، ئۆگىتىپمۇ يەيدۇ.

▲ ھەسەت خيانەت يولىغا، شەخسىيەتچىلىك جىنايەت يولىغا باشلىشى مۇمكىن.

▲ ئاقىل مىللەتلەردە كارخانىچى، غاپىل مىللەتلەردە بىكارچى كۆپ.

ـــ ئابلەت روزى

ئاپتور: پەيزاۋات ناھىيە «بابۇر» كومپيۇتېرخانىسىدىن

▲ غاپىل كاللىسىنى ئۆزى كۆتۈرگەن بىلەن، ئۇنى باشقىلار باشقۇرىدۇ.

▲ ئادىللىق شوئارىغا ئايلانغاندا، ساختىلىق بازار تاپقان بولىدۇ.

▲ ئاچكۆزلەرنىڭ «سېخى»لىشىشى چوڭ مەنپەئەتكە كۆز قىزارتقىنى.

▲ بەزىلەر ئاچكۆزلۈكى بىلەن ۋاقتىلىق نەپكە ئېرىشىدۇ، بەزىلەر ئادەمىيلىكى بىلەن ۋاقتىلىق زىيان تارتىدۇ.

تەپەككۇر تەرەچلىرى

▲ ھەممىلا نەرسىگە سىلىشتۇرۇش نەزەرى بىلەن قارايدىغانلار دەل ئۆزلۈكتىن چىقىپ كېتىۋاتقانلاردۇر.

▲ ئىنسان ئازابلانغاندا بىر بولسا ئۆزىنى يۇتتۇرۇپ قويىدۇ، بىر بولسا ئۆزىنى تېپىۋالىدۇ.

▲ مونچىسى بىلەن كىتابخانىسى بولمىغان ئۆيدىن بەرىكەتنىڭ يوزىنى، تەپەككۇرنىڭ كۆزىنى كۆرگىلى بولمايدۇ.

▲ كۆز يېشى قىلىۋاتقانلارنىڭ ھەممىسى ئاجىز بولۇشى ناتايىن، شۇنداقلا ئاجىزلارنىڭ ھەممىسىنىڭ كۆز يېشى قىلىشمۇ ناتايىن، ئەمما شۇنداق بۇيۇك كىشىلەر بارىكى، ئۇلار كۆز يېشى قىلمىسمۇ يۈرىكى ھەر ۋاقىت يىغلايدۇ.

▲ ئىنسان ھاياتىنىڭ قىممىتى بەدەننىڭ بەرىكەت ئۇنۇمىنى قورساقتىن ئورۇن ئالدۇرۇش بىلەنلا ئەمەس، ئەقلىنىڭ ھەرىكەت ئۇنۇمىنى قەلبتىن ئورۇن ئالدۇرۇشتا ئۆلچىنىدۇ.

▲ ئۆزىنىڭ نەقەدەر ئاجىز بىر مەخلۇق ئىكەنلىكىنى ھەقىقىي رەۋىشتە ھېس قىلالىغان ئىنسان ئەكسىچە ھەقىقىي كۈچلۈك ئىنساندۇر.

ـــ ھەسەنجان تۇرسۇن

ئاپتور: پەيزىۋات ناھىيەلىك قوش تال تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى

ھېكمەت ئۇنچىلىرى

▲ تاجاۋۇز قىلىش ـــ ئىنسانلار شەخسىيەتچىلىكنىڭ ئەڭ تولۇق ئاشكارىلىنىشىدۇر.

▲ قىغ سېپىلىنغان ئېتىزدىن ئالتۇندەك باشاقلار ئۇنۇپ چىقىدۇ - يۇ، نېمە ئۈچۈن تائام سېپىلىنغان ئېغىزدىن قىغدەك سۆزلەر ئۆسۈپ چىقىدۇ؟!

▲ ئاياللار چىرايىغا، ئەرلەر پۇلىغا ئىشىنىپ «سودىگەر»گە ئايلىنىپ قالمىسۇن.

ـــ ئەيسراجىم مۇختار

ئاپتور: قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ماتېماتىكا فاكۇلتېتى 2011 - يىللىق 7 - سىنىپ ئوقۇغۇچىسى

قەلب بوستانلىرى

▲ تېنى ساغلام بولمىغان پۇلدارلىقتىن تېنى ساغلام تەمەچى ياخشى.

▲ خەلقنى نەپ بەرمىگەنلىكىدىن نادامەت چەككەندەك «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنى ئوقۇمىغان كىشى ئاخىرى كۆپ ھەسرەت چېكىدۇ.

▲ زىيالىيلاردىكى ئىچى تارلىق، ئىناقسىزلىق ئاقۇەتتە ئۆز ئوبرازىنى خۇنۇكلەشتۈرۈش بىلەن بىللە ئۆزى ۋەكىللىك قىلىۋاتقان ئاۋامنىمۇ خۇنۇكلەشتۈرىدۇ.

▲ قىرىق يىللىق خىزمەت ھاياتىمدا «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىدەك بىلىمىنى باشقىلاردىن ئايىمايدىغان، باشقىلارنى ئۆزىدىن چوڭ بىلىدىغان ئېسىل خىسلەتكە ئىگە دوستۇمنى، خىزمەتدىشىمنى تاپالمىدىم.

▲ دۇنيادا ھېچقانداق نەپسانىيەتچى ئۆز ئەجىلدە ئۆلگەن ئەمەس، ئۆز نەپسىنى قاندۇرۇش يولىدا مەنزىلگە يەتمەيلا ھالاك بولغان.

ـــ ئىمىن ھاشىم

ئاپتور: تېكەس ناھىيە بازارلىق خەلق مۆكۈمەتتە.

ئۆمەر ئوسمان شىپائىي تېكىن

«بايرام» تۆكمىچىلىكى ۋە ئۇرۇشىم پىسخىكىمىز

ئەنئەنىۋى بايرام ـ خاتىرە كۈنلىرىمىز

ھېيت ـ بايرام ئۆز خاسلىقىغا ۋە مۇئەييەن مىللىي مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە ئىگە بولغان بىر خىل ئاممىۋى خاراكتېرلىك ئالاھىدە پائالىيەت. ئۇلار ناھايىتى ئۇزاق تارىخىي جەرياندا روياپقا چىققان ۋە پەيدىنپەي مۇكەممەللىشىپ بۈگۈنكى دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن فولكلور بايلىقىدۇر.

ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئۆزىگە لايىق ھېيت ـ بايراملىرى بولغان. قۇللۇق ۋە فېئوداللىق جەمئىيەتلەرنىڭمۇ ئۆزىگە يارىشا ھېيت ـ بايراملىرى بار ئىدى. فېئوداللىق جەمئىيەت باسقۇچىدىن ئىلگىرىلا چاغان، نورۇز بايرىمىغا ئوخشاش بەزى بايراملار خېلى مۇكەممەللىشىش، كۆلەملىشىش دەرىجىسىگە يەتكەن. دەۋر تەرەققىياتىغا ماسلىشالمىغانلىرى ئەمەلدىن قالغان. ئاخىرقى ھېسابتا ئاۋام خەلق ياقتۇرغان، مەنىۋى مەدەنىيەت دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەنلىرى ئەنئەنە سالاھىيىتى بىلەن جەمئىيەت سەھنىسىگە چىقىپ كەلدى. بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئۇلار ئۆز قىممىتىنى ساقلاپ كەلمەكتە ۋە تېخىمۇ مۇكەممەللىشىپ ماڭماقتا.

ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن خەلقىمىزنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇش سەۋىيەسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ، ھېيت ـ بايرام مەدەنىيىتىمىز تولۇقلىنىش، جانلىنىش باسقۇچىغا قەدەم قويدى.

ھېيت ـ بايراملارنىڭ ئېتنولوگىيەسى، خاراكتېرى، مەزمۇنى ۋە شەكلى جەھەتتىن تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە تۈرگە ئايرىش مۇمكىن.

سىياسىي تۈسكە ئىگە بايراملار:

دۆلەت بايرىمى، پارتىيە ـ گۇرۇھلارنىڭ قۇرۇلغان كۈنىنى خاتىرىلەش بايرىمى، ئارمىيە بايرىمى، ... دېگەندەك؛

خەلقئارالىق بايرام ۋە خاتىرە كۈنلەر:

يېڭى يىل بايرىمى، «1 ـ ماي» ئەمگەكچىلەر بايرىمى، «8 ـ مارت» ئاياللار بايرىمى، نورۇز بايرىمى، ... دېگەندەك؛

مىللىي ۋە دىنىي ئۆرپ ـ ئادەتلەر بىرلىشىپ كەتكەن ھېيت ـ بايراملار:

چاغان (باھار) بايرىمى، چوكانتال بايرىمى، روزى ھېيت، قۇربان ھېيت، تاڭزۇڭزا چاغىنى، تاۋۇز چاغىنى... دېگەندەك؛

ئاگاھ ۋە دانا بولۇك

غەربتىن سىڭىپ كىرگەن بايراملار:

مىلاد بايرىمى، ئانىلار بايرىمى، ئاتىلار بايرىمى، ئاشىق - مەشۇقلار بايرىمى، گوللاش بايرىمى، ياشانغانلار بايرىمى... دېگەنگە ئوخشاش.

هېيت - بايراملارنىڭ ئېتنولوگىيەسى ۋە خاراكتېرى:

دۇنيادا سەۋەبسىز نەتىجە بولمىغىنىدەك هېيت - بايراملارنىڭ كېلىپ چىقىشىدىمۇ بەلگىلىك سەۋەب، تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش مەۋجۇت، ئۇ بولسىمۇ مۇئەييەن ئېتىقادتۇر.

قەدىمدىن تارتىپ تا بۈگۈنگە قەدەر ئىنسانىيەتنىڭ دۇنيا قاراش ۋە ئىجتىمائىي پائالىيەتلىرىگە ۋە ئىجتىمائىي مۇهىت تەسىرىدىن شەكىللەنگەن مۇئەييەن ئېتىقادتىن ئىبارەت ئىدېئولوگىيە سىستېمىسى ئارقا كۆرۈنۈش قىلىنغان. قايسى بىر مىللەتنىڭ، قايسى خىلدىكى هېيت - بايراملىرى بولمىسۇن، ئۇلارنىڭ هەممىسى ئوخشاشلا شۇ مىللەت ئەقىدە باغلىغان دىننىڭ ياكى بىرەر دۆلەت، پارتىيە - گۇرۇهنىڭ سىياسىي خاهىشىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان مۇئەييەن بىر ئېتىقادنىڭ يېتەكچىلىكىدە روياپقا چىقىدۇ.

سىياسىي بايراملارنى ئالساق، هاكىمىيەت بېشىغا چىققان هۆكۈمەت ياكى پارتىيە - گۇرۇهنىڭ تۇنجى قېتىم غالىبىيەت بايرىقىنى كۆكتە لەپىلدەتكەن كۈننى مۇقەددەس بىلىش ئېتىقادىنىڭ تەنتەنە قىلىنىشىدۇر. بۇ خىل سىياسىي بايراملارنى ئۆتكۈزۈش — پۇقرالارنىڭ غوجايىنلىق ئېڭىنى ئۇرغۇتۇش، بۇنىڭدىن كېيىنكى گۈللەپ ياشنىشىغا بولغان ئىشەنچ ۋە پەخىرلىنىش ئېتىقادىنى كۈچەيتىش مەقسەت قىلىنغان. بۇنداق سىياسىي بايراملار نىسپىي مۇقىملىققا ئىگە بولۇپ، هاكىمىيەت غۇلىسا، پارتىيە - گۇرۇهلار تەختتىن چۈشسە مەۋجۇتلۇقىنى يوقىتىدۇ. جۇڭخۇا مىنگونىڭ دۆلەت بايرىمى بىلەن شىڭ شىسەينىڭ «ئاپرېل بايرىمى» ۋە سوۋېت ئىتتىپاقداش رىسپوبلىكىلار ئىتتىپاقى دۆلەت بايرىمى قاتارلىقلارنىڭ زامان ئۆزگىرىشى سەۋەبى بىلەن تارىخ سەهنىسىدىن غايىب بولغانلىقى يۇقىرىقى پىكرىمىزنىڭ دەلىلىدۇر.

ئەمدى مەلۇم دىنىي ئېتىقاد بىلەن مىللىي ئۆرپ - ئادەتنىڭ بىرىكىشىدىن كېلىپ چىققان هېيت - بايراملارغا كەلسەك، ئەهۋال باشقىچىرەك بولۇپ، بۇ خىل هېيت - بايراملار ئەڭ دەسلەپتە بىرەر دىنىي ئېتىقادنىڭ تۈرتكىسىدە روياپقا چىققان بولىدۇ. ئاندىن مىللىي ئۆرپ - ئادەتنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ هېيت - بايرامنىڭ مەزمۇن شەكلىدە كېڭىيىش، تولۇقلىنىش، تۇراقلىشىش باسقۇچلىرىنى باشتىن كەچۈرۈشى ئارقىسىدا ئەسىر - ئەسىرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن دىنىي تۈسى پەيدىنپەي سۇسلىشىپ، نوقۇل دىنىي بايرام دېگىلى بولمايدىغان دەرىجىدىكى مىللىي ئۆرپ - ئادەت ئۈستۈنلۈكىنى ئىگىلىگەن ئەنئەنىۋى بايرام بولۇپ قالىدۇ. مەسىلەن: خەنزۇ مىللىتىنىڭ چاغان بايرىمى، تاۋۇز چاغىنى، تاڭزۇڭزا بايرىمى، چوكانتال بايرىمى قاتارلىقلار، خىرىستىيانلارنىڭ مىلاد بايرىمى، ئۇيغۇر قاتارلىقلارنىڭ نورۇز بايرىمى، روزى هېيت، قۇربان هېيت بايراملىرى مەلۇم دىنىي ئېتىقاد بىلەن مىللىي ئۆرپ - ئادەتنىڭ بىرىكىشىدىن كېلىپ چىققان ئەنئەنىۋى بايراملار جۈملىسىدىندۇر.

بۇنداق مىللىي ئۆرپ - ئادەت بايراملىرىدا تارىختىن بۇيان شەكىللىنىپ مىللەتنىڭ قان - تومۇرلىرىغا سىڭىپ كەتكەن مىللىي روھ قايتىدىن ئۇرغۇپ تاشىدۇ. هەممە كىشى شاد - خۇراملىق، ئىتتىپاقلىق، دوستانىلىق، مەرد - مەردانىلىق، سېخىيلىق مېلودىيەسىنى ياڭرىتىپ ئەجدادلارنى ياد ئېتىدۇ، ئەۋلادلارغا كۆيۈنىدۇ.

دېمەك، بۇ خىل هېيت - بايراملاردا ۋەتەن، مىللەتنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىلىق بولغان ۋە جەمئىيەتتىكى مۇتلەق كۆپ ساننى ئىگىلەيدىغان كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئىرادىسىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان سۆز - هەرىكەتلەر ئەۋج ئالدۇرۇلۇپ، زىيانلىق سۆز - هەرىكەتلەر ئاۋامنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. بۇ خىل هېيت - بايراملارنىڭ ئۆمرى دۆلەت ۋە مىللەتنىڭ ئۆمرىدىنمۇ ئۇزاق بولۇپ مەڭگۈلۈك هېيت - بايراملار كاتېگورىيەسىگە كىرىدۇ. بۇنداق هېيت - بايراملارنى قانداقتۇر بىرەر گۇرۇھ، بىرەر مەمۇرىي بۇيرۇق ياكى قاتتىق - يۇمشاق ۋاستىلەر ئارقىلىق چەكلىگەن هالەتتىمۇ، خەلق ئاممىسى ئۆز هېيت - بايراملىرىنى قەلبىدىن چىقىرېۋىتەلمەيدۇ. بۇنداق چەكلەش تارىخ ئېقىمىدا ۋاقىتلىق هادىسىدىنلا ئىبارەت، خالاس. ئاۋام خەلق زامان - ماكان تەقەززاسى بىلەن هامان بىر كۈنى قەدىناس هېيت - بايراملىرى بىلەن تەنتەنە ساداسى ئىچىدە يەنە دىدارلىشىدۇ. XX - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدا شىڭ شىسەي نورۇز بايرىمىنى ئۆتكۈزۈشنى چەكلىۋەتكەنىدى. ئامالسىز قالغان خەلقىمىز

تەۋەللۇت بولغان قىز - ئوغۇللىرىغا «نورۇزگۈل»، «نورۇز ئاخۇن»، «نورۇزجان»، «نورۇزنىسا»، «نورۇزتاي»، «نورۇزئاي»... دېگەندەك ئىسىملارنى قويۇپ، بالىلىرىنىڭ تەۋەررۇك ئىسمىنى پەخىرلىنىش ھېسسىياتى بىلەن چاقىرىش ئارقىلىق نوزۇر تەنتەنىسى قىلغان، يۈرەك يارىسىغا شىپالىق ئاتا قىلغان. تارىخ چاقى ئايلىنىپ يېرىم ئەسىر ئۆتكەن 90 - يىللاردىلا پارتىيە مىللىي سىياسىتىنىڭ پارلاق نۇرى ئاستىدا ئېسىل ئەنئەنىۋى بايرام «نورۇز شادلىقى» بىلەن قايتا ئۇچراشتۇق. نورۇز بايرىمىنى تەبرىكلەش پائالىيىتىنىڭ تەييارلىقىنى ئىشلەش خىزمىتىگە پارتىيە، ھۆكۈمەت ئالاھىدە ۋاقىت، يېتەرلىك مەبلەغ، زۆرۈرى ئادەم كۈچى ئاجرىتىپ بەردى. بۇ ساھەدىكى ئالىم - مۇتەخەسسىس، سەنئەتكار، ئەدىبلەر جۇشقۇن كەيپىياتتا ئوتتۇرىغا چىقىپ تۆھپە كۆرسەتتى. نەتىجىدە يېرىم ئەسىردىن ئارتۇق تۇنجۇقۇش ئىچىدە ياتقان نورۇز بايرىمى تەنتەنىلىك ھالدا ئۆتكۈزۈلدى. نورۇز تەنتەنىسى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن تېلېۋىزىيە بەدىئىي فىلىملىرى سۈرەتكە ئېلىنىپ شىنجاڭ تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ ھەرقايسى قاناللىرىدا كۆرسىتىلدى.

ئەڭ پەخىرلىنەرلىك بولغىنى شۇكى، «نورۇز»نى ئىنسانىيەت غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسى تىزىملىكىگە كىرگۈزگەن ب د ت مائارىپ، پەن - مەدەنىيەت تەشكىلاتى 2010 - يىلى 2 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ب د ت يىغىنىدا قارار چىقىرىپ 3 - ئاينىڭ 21 - كۈنىنى «خەلقئارا نورۇز بايرىمى» ۋە «دۇنيا تىنچلىق، مەدەنىيەت كۈنى» قىلىپ بەلگىلەنگەنلىكىنى جاكارلىغان. 3 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ب د ت باش كاتىپى بانكىمون تور بېتى سۆھبىتى ئېلان قىلىپ، «نورۇز بايرىمى»لىق تەبرىك سۆزى سۆزلىگەن. ھازىر غەربىي ئاسىيا، مەركىزىي ئاسىيا، بالقان، كاۋكاز قاتارلىق كەڭ رايونلاردىكى 15 دۆلەتنىڭ «دۆلەت بايرىمى» نورۇزدا ئۆتكۈزۈلىدىكەن، خېلى كۆپلىگەن دۆلەتلەر يىل بېشىنى «نورۇز» قىلىپ بەلگىلىگەن.

نورۇز بايرىمى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا بىر قانچە يىلدىن بۇيان تەنتەنىلىك ئۆتكۈزۈلۈپ كەلگەنىدى. 2011 - يىلى پايتەخت بېيجىڭدا تېخىمۇ داغدۇغىلىق ئۆتكۈزۈلۈپ جاھاننى ھاڭ - تاڭ قالدۇردى.

دېمەك، بۇگۈنكى تارىخىي شارائىتتا «نورۇز بايرىمى» مىللەت ۋە دۆلەت چېگراسىدىن ھالقىپ كەتكەن خەلقئارالىق رەسمىي بايرامغا ئايلاندى، شۇنداقلا «دۇنيا تىنچلىق، مەدەنىيەت كۈنى» شەرىپىگە نائىل بولدى. بۇ دەرىجىدىن تاشقىرى بىر كاتتا پائالىيەت خەلقىمىزنىڭ ماددىي مەنىۋى ساپاسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە غايەت زور ئىلھام بەرمەكتە.

«روزى ھېيت»، «قۇربان ھېيت» بايراملىرىنى ئالساق، بۇ ئىككى ھېيتلارمۇ خەلقىمىز ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىنكى 1000 يىلدىن ئارتۇق جەرياندا دۇنيا مۇسۇلمانلىرى قاتارىدا تەبرىكلەپ كېلىۋاتقان خەلقئارالىق بايرامدۇر. روزى ھېيت، قۇربان ھېيتلارنىڭ كېلىپ چىقىشى دىنىي تۈسكە ئىگە بولسىمۇ، دىنىي پائالىيىتى (ھېيت نامىزى ئوقۇش جەريانى) بارى - يوقى يېرىم سائەت ئىچىدىلا ئاخىرلىشىدۇ. نامازدىن كېيىن ناغرا - سۇناي ساداسى ئەۋجىدە «ساما ئۇسسۇلى» ئويناش، «مەشرەپ سورۇنى» تۈزۈشتەك ئاممىۋى ئەدەبىيات - سەنئەت پائالىيەتلىرى داۋاملىشىدۇ. ئۇنىڭغا بىرىككەن ھېيت - ئايەملىك ئەدەبىيات - سەنئەت، تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى ھېيت ئېيىنىڭ ئاخىرىسىغىچە داۋاملىشىدۇ. ھېيت داستىخىنىمۇ ئاي ئاخىرىغىچە يىغىۋېتىلمەيدۇ. بۇ ماھىيەتتە مىللىتىمىز كىشىلىرىنىڭ ئاڭ فورماتىسىيەسىدە ئەسلىدە بار بولغان ئائىلە قارىشى، يۇرت، ۋەتەن، مىللەت قارىشىنىڭ ھېيت - بايرام ئادىتىمىزدىكى ئەمەلىي ئىپادىسىدىن ئىبارەت.

ھېيت - بايراملار ئۈستىدە قايتا ئويلىنىش

نورۇز بايرىمى، روزا ھېيت، قۇربان ھېيتلار ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىختىن بۇيانقى ئەنئەنىۋى ئۈچ چوڭ بايرىمى ئىدى. شۇنىڭدەك «ئۈجمە سەيلىسى»، «ئۆرۈك سەيلىسى»، «قوغۇن سەيلىسى»، ھەزرەت سەيلىسى»، «ھەسسۇلتىنىم سەيلىسى»، «ئوردام سەيلىسى»... — دېگەندەك سەيلە - ساياھەت خاراكتېرىنى ئالغان پائالىيەتلەرمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش مەنىۋىيىتىنى بېيىتىپ كەلگەنىدى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان جەمئىيەت تەرەققىياتى ۋە خەلقىمىزنىڭ ماددىي مەنىۋى تۇرمۇش سەۋىيەسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ ئۆرپ - ئادىتىمىزدە ئەسلىدە بار بولغان ھېيت - بايراملاردىن سىرت، باشقىلارنىڭ ھەرتۈرلۈك بايرام - خاتىرە كۈنلىرى تۇرمۇشىمىزغا يېڭىدىن سىڭىپ كىردى. نەتىجىدە ھېيت - بايرام، خاتىرە كۈن تۆكمىچىلىكى شەكىللەندى. ھازىر بىزدىكى بۇ خىل بايراملارنىڭ سانى سەل

كەم 140قا يېقىن بولۇپ ھەر ئېيىغا 11دىن (ھەرئۈچ كۈندە بىردىن) ئارتۇق بايرام توغرا كېلىدىغان يەرگە يەتتۇق. بايرامالرنىڭ كۆپ بولۇشى خەلقىمىزنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنى بېيىتىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. مەسىلەن: «ئانىلار بايرامى»، «ئاتىلار بايرىمى»، «ياشانغانلار بايرىمى» كەلگەندە، ئاتا-ئانىسىنى ياد ئېتىش يىل بويى ئۇخلاپ چۈشىگە كىرمەيدىغان بىر قىسىم بالىلار شۇ كۈنى تاپقىنىنى ئېلىپ ئاتا-ئانىلىرىنى يوقلاشنى ئادەتكە ئايلاندۇرماقتا. 2-ئاينىڭ 21-كۈنى كېلىدىغان خەلقئارالىق «دۇنيا ئانا تىل كۈنى» بايرىمى ياش-قېرى بارلىق كىشىنىڭ ئانا تىلىنى پۇختا ئۆگىنىش ئاساسىدىكى قوش تىل ئۆگىنىش قىزغىنلىقى ئەۋج ئېلىپ كېتىدۇ. چۈنكى، فارابى، مەھمۇد كاشغەرىي، يۈسۈپ خاس ھاجىب، نەۋائىي، نىزارى... لار ئۆز ئانا تىلىنى مۇكەممەل ئۆگىنىشنىڭ پىشۋالىرى بولۇپلا قالماي، بەلكى بەزىلىرى ئۆچ-تۆت، ھەتتا سەككىز-ئوندىن باشقا مىللەت تىلىمىزنى پىششىق ئۆگىنىشنىڭ ئۈلگىلىرى بولۇپ «قوش تىل» ياكى كۆپ تىل ئۆگىنىشنىڭ نامايەندىلىرى بولغان.

بۈگۈنكى كۈندە بايراملارنىڭ سانى شۇنچە كۆپ بولۇشىغا قارىماي، بۇ خىل بايراملارنىڭ مەزمۇنى مول، شەكلى رەڭگارەڭ، مەنىۋى تەسىرچانلىقى جەلپكار، داغدۇغىسى خۇشاللىنارلىق دەرىجىدە بولۇپلا قالماستىن، ھەرقايسىسى تەبىئي يوسۇندا ئۈيۇشتۇرۇلغان بىر قېتىملىق كاتتا يەرمەنكىلىك رولىنى ئويناماقتا. شۇنداق بولغاچقا مۇتلەق كۆپ سانىدىكى بايراملارنىڭ ۋە ھەر خىل سەيلە-تاماشا پائالىيەتلىرىنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ئۈنۈمى ناھايىتى ياخشى بولماقتا. شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا بىر قىسىم ھېيت-بايراملارنىڭ ئۆتكۈزۈلۈش شەكلى، خاراكتېرىدە غەلىتە «يېڭىلىق»لار رويابقا چىقتى. مەسىلەن: ھېيت پەتىسى قىلىش، تۇغۇلغان كۈن ياكى بىرەر بايرىمنى تەبرىكلەش پائالىيەتلىرىدە بالىلارغا ھېيتلىق بېرىش، بايراملىق سوۋغا تەقدىم قىلىشتا ئاتا-ئانىلارنىڭ نام-ئەملى، يۈز-خاتىرىسى ئۆلچەم قىلىنىدىغان، مەلۇم مەقسەت-مۇددىئا بىلەن ئاتا-ئانىلارنىڭ كۆز ئالدىدىلا بىرقانچە 100 يۈەنلەپ، ھەتتا مەخسۇس «لىپاپ»لارغا قاچىلانغان 1000، نەچچە مىڭ يۈەنلەپ ھېيتلىق بېرىدىغان؛ ھەتتا نوپۇزلۇق خانىش-خېنىملارغىمۇ ئاشكارا ھالدا قاشتېشى، ئالتۇن ئۈزۈك، مەدالىيون... قاتارلىق بايراملىق سوۋغات تەقدىم قىلىدىغان؛ ئاتالمىش «ھېيتلىق»نى قوبۇل قىلىشقا نائىل بولغان بۇ ئارزۇلۇق خېنىم-غوجاملارمۇ «رەھمەت» دېيىشكىمۇ ئۇلگۈرمەي ئېچكىرىكى ئۆيدىكى مەخسۇس تەييارلانغان «سوۋغات بانكىسى»غا «ئولجا»لىرىنى سېلىش ئۈچۈن ئالدىراش كىرىپ كېتىدىغان؛ بۇ خىل «سېخىيلىق»نى ھېس-ھاياجان ئىچىدە كۆزىتىپ ھەجىيىپ تۇرغان «ھۆرمەتلىك» ئاتا-ئانىلارمۇ ئوينىلىۋاتقان بۇ «ئېتىۋت»لارنى كۆرمەسكە سالىدىغان غەلىتە ھېيت-بايرام «پەتە قىلىش» ھادىسىسى باش كۆتۈرۈپ قالماقتا...

خىزمەتداشلار ھېيتلاشقا ياكى بايرام كۈنلىرىنى شەخسىي تەبرىكلەشكە بارسا ئاتالمىش «ساھىبخان»لىرىمىز ئالدىراش بىلەن بىرەر پىيالە چاي قۇيۇش ئورنىغا بەزى بېلىق كۆزى قىلىنغان ھاراق رومكىسىنى تەڭلەپ كۆڭۈل ئىزھارى قىلىدىغان؛ ھېيتلىق داستىخانىنىڭ تۆرىدە خىلمۇ-خىل ئالىي سورتلۇق ھاراق بوتۇلكىلىرى غادىيىپ ئۆزىنى كۆز-كۆز قىلىدىغان؛ ئاخىرقى ھېسابتا چاشكا ۋاقتىغا بارا-بارمايلا پەتىچى ئەزىمەتلەر مەست-ئەلەس، سۆز-ھەرىكىتى ئېغىز-پەس تېتىقسىز قىلىقلىرى بىلەن كىشىلەرنىڭ مەسخىرىسىگە قالىدىغان ھالەت ئاۋۇپ قالماقتا.

«8-مارت ئاياللار بايرىمى»، 10-سېنتەبىر «ئوقۇتقۇچىلار بايرىمى» ئەھمىيىتى ئىنتايىن زور بايراملاردۇر. ئەمما ئاشۇ بايرام كۈنى بەزى ئەر-ئاياللار، ئىشچى-خىزمەتچىلەر ئۆزئارا بىر-بىرىنىڭ بايرىمىنى «تەبرىكلەش» باھانىسى بىلەن «رېستوران قاتلاڭچىلىقى» ھاسىل قىلىپ، بايرام شادلىقىنى «رېستوران شادلىقى»غا ئايلاندۇرۇپ قويماقتا ۋە ئۆزلىرىنىڭ ئوبرازىغا ياماق تەسىر يەتكۈزمەكتە.

«ئاشىق-مەشۇقلار بايرىمى» ئەسلىدە ئىتالىيەدە مىلادىيە 270-يىلى 2-ئاينىڭ 14-كۈنى خىرىستىيان چېركاۋلىرى تەرىپىدىن ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەن پوپ داي ۋالېنتاين (day valentine)نىڭ ئۇنىڭ قوللىغۇچىلىرى ئەسلەش يۈزىسىدىن پەيدا قىلغان خاتىرە كۈندۇر. كېيىنكى كۈنلەردە رىملىقلاردىكى مۇھەببەتلەشكەن ئاشىق-مەشۇق قىز-يىگىتلەر بۇ كۈننى ئۆزئارا پاك مۇھەببىتىنى ئىزھار قىلىش كۈنىگە ئايلاندۇرۇۋالغانىكەن. غەربتىكىلەرنىڭ ئەنئەنىۋى ئۆرپ-ئادىتىدە، قىز-يىگىتلەرنىڭ ئاشكارا مۇھەببەتلىشىدىغان، قۇچاقلىشىپ سۆيۈشىدىغان ھەرد-

كەتلىرى نورمال ئادەت ھېسابلانسىمۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەخلاق ئۆلچىمىدە بالاغەتكە يەتكەن قىزلارنىڭ ئوغۇللار بىلەن ئارىلىشىپ يۈرۈشى ئەدەپسىزلىك دەپ قارىلىپ قاتتىق چەكلىمىلەرگە ئۇچرايدۇ. بەگباش قىزلار ئاۋامنىڭ نەزەرىدىن چۈشۈپ كېتىپ ئۆمۈرلۈك توي ئىشىغا دەخلى يېتىدۇ. بۇنداق قىزلار ئاساسەن ئەر چىقماي ئولتۇرۇپ قالىدۇ. بىزنىڭ ئۆرپ - ئادىتىمىزدە بويىغا يەتكەن قىزلار - نىڭ تالا - تۈزدە خالىغانچە لاغايلاپ يۈرۈشى، ئاتىسى ۋە ئەر تۇغقانلىرىنىڭ ئالدىدا مۇھەببەت مەسىلىسى ئۈستىدە ئېغىز ئېچىشى ھاياسىزلىق ھېسابلىنىدۇ. قىزلارنىڭ (ئوغۇلـ لارنىكىمۇ) ئىپپىتىنى ساقلاش مۇقەددەس ئىش قاتارىدا ئىزچىل تەكتلىنىدۇ. ئەپسۇس «ئاشىق - مەشۇقلار بايرـ مى» ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىغا سۇقۇنۇپ كىرگىنىگە ئانچە ئۇزاق بولمىغىنىغا قارىماي ئەقىدە - ئېتىقادى سۇس، ئەخلاق - پەزىلىتى ناچار، ئائىلە تەربىيەسى ياخشى بولمـ غان كىشىلەر ئارىسىدا باشقا مەندە بازار تېپىپ قالدى. ئا- دەمىيلىكىنى يوقاتقان، بىر قىسىم نائەھلىلەر بۇ بايرامنى ئاشنا - ئاداشلىق، بۇزۇقچىلىق مەركىسى ھالىتىدە نومۇس- سىزلارچە ئۆتكۈزۈشمەكتە. تېخىمۇ ھەددىدىن ئېشىپ بەزى «قاتار چاي» مەستانىلىرى «رەڭلىك سورۇن» تۈزۈش «پىراۋىسى» تارقىتىدىغان، «مودا»غا ئايلاندۇ- رۇشماقتا. رېستورانلاردا، يەر ئاستى كۆڭۈل ئېچىش سو- رۇنلىرىدا، ئايرىمخانىلاردا خالىغانچە نايناقلىشىپ ھېچكىم- دىنمۇ ھېيقمايدىغان، قانۇن - تۈزۈم، جامائەت ئەخلاقىنى كۆزگە ئىلمايدىغان، يوچۇقلاردىن پايدىلىنىپ ئادەمىيلىكـ نى دەپسەندە قىلىدىغان ئېچىنىشلىق قىلمىشلار بىلەن شۇ- غۇللانماقتا. نەتىجىدە خېلى كۆپ ئائىلىلەر ۋەيران، ئائىلە ئىللىقلىقىدىن مەھرۇم بولغان كۆپلىگەن سەبىي بالىلار سەرسان، سەرگەردان بولۇشماقتا. ئوقۇشتىن توختاپ قالـ ماقتا، ھەتتا جىنايەت پاتقىقىغا پېتىپ ئۆسمۈر جىنايەتچىلەر تۈرمىسىنىڭ تىزىملىكىدىن ئورۇن ئالماقتا. «پۇقرالار ئەخلاق قۇرۇلۇشىنى يولغا قويۇش پروگراممىسى» ئىز- چىللاشتۇرۇلۇۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، بۇنداق قىلمىشلار- نىڭ باش كۆتۈرۈپ قېلىشى، جەمئىيەت كەيپىياتىغا يامان سۈپەتلىك ئۆسمە تەرىقىسىدە يوشۇرۇن خەۋپ تەھدىتى بولۇپ قالماقتا. بۇ خىل ئەخلاق كىرىزىسى بارلىق كىشـ لەرنىڭ دىققىتىنى تارتىشى كېرەك!!!...

«ئاشىق - مەشۇقلار بايرىمى»نى ئۆتكۈزمىسەكمۇ بىزدە داغدۇغىلىق ئۆتكۈزۈلىدىغان ئۇنۇتۇلماس بايرام- «نورۇز» بار، «4 - ماي ياشلار بايرىمى» بار. ئاتالمىش «ئاشىق - مەشۇق»لار يىلدا بىر قېتىم «بايرام» قىلىپ «مۇھەببەت» ئىزھار قىلىشسا، بىزنىڭ «پەرھاد - شېرىن»، «غېرىب - سەنەم»، «رابىيە - سەئىدىن»...لەر- گە ئوخشاش ھەقىقىي «ئاشىق - مەشۇق»لىرىمىز پاك ئې- تىقاد ئىمانى بىلەن يېتىلدۇرگەن ساپ مۇھەببىتىنى ھەر كۈن، ھەر سائەت ئېسىدىن چىقارمايدۇ، قەدىرلەيدۇ. ئۇلار ۋىجدان - غۇرۇرى، مىللىي ئەخلاق ئۆلچىمى ئىچە- دە ۋىسال شادلىقىغا ئېرىشىدۇ، خەلقنىڭ قەلب تۆرىدىن ئورۇن ئالىدۇ.

يەنە شۇنچە بايراملىرىمىز ئازلىق قىلغاندەك چەت ئەللىكلەرنىڭ ھەر يىلى 12 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئۆتكۈزۈ- لىدىغان روژدېستۋا (مىلاد بايرىمى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) بايرـ مىنى قوبۇل قىلىۋالدۇق. مىلاد بايرىمى بولسا ئەسلىدە رىملىقلار خىرىستىيان دىنىنى قوبۇل قىلىشتىن ئىلگىرى ھەر يىلى 25 - دېكابىردا «قۇياش ئىلاھى» سانىلىدىغان «بول ئىنفىكتوس»نىڭ تۇغۇلغان كۈنىنى خاتىرىلەيتتى. كېيىن ئىمپېراتور كونستانتىن تارىختا تۇنجى قېتىم 25 - دېكابىرنى ئەيسا ئەلەيھىسسالامنىڭ تۇغۇلغان كۈنى قىلىپ بېكىتكەن ۋە داغدۇغىلىق تەبرىكلەش بايرىمى ئۆتكۈز- گەن. شۇنىڭدىن كېيىن ھەر يىلى 25 - دېكابىردا «مىلاد بايرىمى» ئۆتكۈزۈش ئادەتكە ئايلانغان. بۇ بايراممۇ ئۇي- غۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئۆرپ - ئادىتىگە مۇناسىۋەتسىز باي- رامدۇر.

ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن ئىلگىرىمۇ «تۇغۇلغان كۈن بايرىمى» ئۆرپ - ئادىتىمىزدە مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. ئۇيغۇرلار ئۆزىگە خاس مىللىي ئۆرپ - ئا- دەتلىرى بىلەن ھۆرمەت ۋە ئىززەتكە مۇشەررەپ بولغان خەلقتۇر. چەت ئەللىكلەر ھەر يىلى 25 - دېكابىرنى يىل بېشى دەپ قاراپ بۇ كۈننى شادلىق بايرىمى، تۇغۇلغان كۈن بايرىمى دەپ تەبرىكلىسە، بىز ئۇيغۇرلار ھەر يىلى 3 - ئاينىڭ 21 - كۈننى يىل بېشى دەپ قاراپ تەنتەنىلىك نورۇز بايرىمى ئۆتكۈزىمىز. بىز بۇ كۈندە يېڭى بىر ياشنى تەبرىكلەشتىن كۆرە ئۆمرىمىزدىن بىر ياشنىڭ قىس- قارغانلىقىغا ئېچىنىپ، ئۆتۈپ كەتكەن ئۆمرىمىز ئىچىدە

ياكى ئۆتكەن بىر يىلدا نېمىلەرنى قىلغانلىقىمىزنى ئەسلەپ ئۆتىمىز. ياخشى ئىشلىرىمىزدىن سۆيۈنىمىز. ئۆتكۈزگەن خاتالىق، سەۋەن - نۇقسانلىرىمىزدىن غەمكىن بولۇپ، بۇ- نىڭدىن كېيىنكى ئۆمرىمىزدە نۇقسانلىرىمىزنىڭ ئورنىنى تولۇقلاشقا بەل باغلايمىز. قىسقىسى، تۇغۇلغان كۈن ئۈيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىسىدە ھەركىم ئۆز - ئۆزىدىن ھېساب ئېلىش ۋە ئۆمرىدىن بىر يىلى قىسقىراپ كەتكەنلىكىنى ھېس قىلىپ غەيرەتكە كېلىش كۈنىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن «تۇغۇلغان كۈن» ئۆتكۈزىمىز دەپ چەت ئەللىكلەرگە ئوخشاش مەخسۇس تورت ياستىپ، نوكچا يېقىپ، پۇۋلەپ ئۆچۈرۈپ (ھايات شامىمىزنى ئۆچۈرۈپ ئۆزىمىز- گە ئۆلۈم تىلىگەنلىكىمىزنى بىلمىگەن ھالدا) «تۇنەك» قىلىش بىز ئۈچۈن يات قىلىقتۇر.

ئالىم - مۇتەخەسسىس، داھى، خەلق قەھرىمانلىرى، شائىر - يازغۇچى، تۆھپىكار مويسىپتلارنىڭ ئالاھىدە ئىخ- تىرا - كەشپىياتلىرىنى، ئىجادىي سەمەرىسى - تۆھپىلىرىنى تەبرىكلەش يۈزىسىدىن خاتىرە كۈن ئۆتكۈزۈشكە كەلسەك، بۇ يۇقىرىدا دېگەنلىرىمىزدىن تامامەن پەرقلىنە- دىغان ئالاھىدە ئەھمىيەتلىك ئىشتۇر.

بىز بايرام، خاتىرە كۈنلەرنى ئۆتكۈزۈشتە ئۇنىڭ مەنبەسى، مەزمۇنى، خاراكتېرى ۋە ئەھمىيىتىگە تەمكىنلىك بىلەن قاراپ چىقىشىمىز، پايدىلىق ئىشلارنى قىلىشىمىز كېرەك.

قەيت قىلىشقا بولىدۇكى، مەدەنىيەت قانداقتۇر چەك- لەنگەن رايون ئەمەس. مەدەنىيەت قوبۇل قىلىشنىڭ بېكىنە- مە - چېگرىسى بولمايدۇ. دۇنيا مەدەنىيىتى پۈتكۈل ئىنسانە- لار ئورتاق ياراتقان نادىر ئەسەر. باشقىلارنىڭ ئىلغار مە- دەنىيىتىنى ئۆگىنىش تارىخى ئىزچىللىق. «يېپەك يولى» مەدەنىيىتىنى ئىجاد قىلغان ئەقىللىق ئەجدادلىرىمىز ئۆز مىللىتىنىڭ ئەنئەنىۋى خاسلىقىنى يادرو قىلغان ئاساستا باشقا مىللەت قۇيۇملارنىڭ ئىلغار تەرەپلىرىنى ئىجادىي قوبۇل قىلىپ، مىللىي ئەنئەنىسىگە بويسۇندۇرۇپ ئۆزلەش- تۈرۈش يولى بىلەن بۈگۈنكى مۇكەممەل مەدەنىيەت جۇغ- لانمىسىنى بەرپا قىلغان. ئېنىقكى، باشقىلارنىڭ ئارتۇقچىلىق- لىرى بىلەن ئۆزىمىزنىڭ كەم جايلىرىمىزنى تولۇقلساق بولىدۇ.

ئەمما شۇنىمۇ ئەسته تۇتۇش كېرەككى، «بايرام» نامى بولسىلا ياخشى - يامىنىنى، مىللىتىمىزنىڭ ئەنئەنۋى ئۆرپ - ئادەت ئالاھىدىلىكىگە ماس كېلىش - كەلمەسلىكە- نى نەزەرگە ئالماي، قارىسىغا قوبۇل قىلىش خاتا. سىرتتىن قوبۇل قىلىشتا سەگەك، تەمكىن، ئىلمىي بولۇشىمىز؛ «نا- چارلىرىنى تاشلۇېتىپ ياخشىسىنى»، «شاكىلىنى تاشلۇېـ تىپ مېغىزىنى» ئىجادىي قوبۇل قىلىشىمىز، «قەدىمكىنى بۇگۈنگە، چەتنىكىنى جۇڭگوغا خىزمەت قىلدۇرۇش» يۆ- نىلىشىدە چىڭ تۇرۇشىمىزغا توغرا كېلىدۇ.

بايرام - خاتىرە كۈنلەرنىڭ ئاز - ساز بولغىنى ياخشى. مەزمۇن - شەكىل جەھەتلەردىن كۆپ پەرقلەنمەي- دىغان تەكرار ياكى بولسىمۇ بولىدىغان، بولمىسىمۇ ھېچقاۋ- داق چانمايدىغان بايراملارنىڭ كۆپ بولۇشى خۇددى پۇل پاخاللىقىدەك «بايرام پاخاللىقى»نى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ - دە، ۋاقىت، مەبلەغ، ئادەم كۈچى جەھەتتىن زور دەرىجە- دە خورىتىش رولىنى ئويناىدۇ. مۇھىمى تەكرارلىقتىن، ئىسراپچىلىقتىن ساقلىنىش ئەڭ ئاقىلانىلىقتۇر.

غەربنىڭ بايراملىرىنى قوبۇل قىلىشتا دىققەت قىلىدە- غان يەنە شۇنداق بىر نۇقتا بارکى، ئۇلاردىن ئۆگەنىدۇق دەپ ئەينەن قاملاشتۇرالمىساق، ئەسلىي مەنىسى - ماھىيىتە- نى چۈشەنمەستىن بۇرمىلاپ خاتا ئىنكاس پەيدا قىلىپ قالساق، خەلقئارا ئالاقە - مۇناسىۋەت مىزانىغا خىلاپ، ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىشقا زىيانلىق ئاقىۋەتلەر كېلىپ چىقىشى مۇمكىن.

ئۇيغۇرلارنىڭ يېقىنقى بىر نەچچە يىلدىن بۇيان ھەر خىل بۇلغانما مەدەنىيەت ئەخلەتلىرىنىڭ زەھەرلىشىگە ئۇچ- رىشىمىز ئىچكى ساپايىمىزنىڭ تۆۋەنلىكىدىن باشقا، غەيرىي كۆرۈنگەنلا نەرسىنى دوراپ قوبۇل قىلىشقا ئالدىرايدىغان ئەۋرىشىم پىسخىكىمىزنىڭ ئازدۇرۇشىدىن بولغان، بۇنداق ئازغۇنلۇقنى يەنە تەكرارلاش مىللىي مەدەنىيەتنى ساقلاش، راۋاجلاندۇرۇشقا زىيانلىق قىلمىشتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ- نىڭدىن كېيىنكى ھېيت - ئايەم، بايرام - خاتىرە كۈنلەرنى ئۆتكۈزۈش پائالىيىتىنىڭ يۇكسەك ئىجابىيلىققا، چوڭقۇر تەر- بىيەۋى ئەھمىيەتكە ئىگە ساغلام پائالىيەتلەردىن بولۇشىغا؛ مىللەتلەرنىڭ ئۈيۇشۇش كۈچىنى ئاشۇرۇشى ۋە ئىلغار مە- دەنىيەت ئېڭى ئاتا قىلىشىغا تىلەكداشمىز!

ئاپتور: قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيە بارىن 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ پېنسىيونېرى

1

مىڭ يىللار ئىلگىرىكى قەدىمكى «كىتاب»لىرىمىز ئەڭ دەسلەپتە مەڭگۈ تاشلارغا ئويۇلغانىدى. ئۇنىڭدا يېزىلغان زامان دانىشلىرىنىڭ شاھىتلىقىدىكى تارىخىنىڭ شان-شەۋكىتى بىلەن تەجرىبە - ساۋاقلىرى زېمىنغا ئابىدە قىلىپ ئورنىتىلىشىدىكى ھۇددىئانى ئەجداد بىلەن ئەۋلاد ۋە كېيىنچەك ئارىسىنى باغلايدىغان رىشتە سۈپىتىدە قىياسلىغىنىمىز- دا، كۈنىمىزدىكى مۇكەممەل نەشرىياتچىلىقنىڭ ئىپتىدائىي شەكىللىرىنىڭمۇ زور قىممەتكە ئىگە بولغىنىدىن پەخىرلىك ھېسلارغا چۆمۈمىز. قەدىمكى زامانىدىكى ئاشۇ كىتابچىلىق مۇھىتىنى ئەسلىگىنىمىزدە تاكى 19 - ئەسىردىكى تاش مەتبە- ئە مەيدانغا كەلگەنگە قەدەر بىر كىتابنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە تارقىلىشى بىز ئۈچۈن رويابىقا چىقىشى بەسىي مۇشكۈل تارىخىي مۆجىزە ئىدى. سىياسەتچى دانىشلىرىمىز، ئالىم ئۆ- لىمالىرىمىز، شائىرلىرىمىز، تارىخچىلىرىمىز، تېۋىپلىرىمىز ئۆزىنىڭ بىر ئەسرىنى يېزىپ تاماملىشى ئۈچۈن بىر ئۆمۈر قومۇش قەلەم بىلەن «خوتەن قەغىزى»نىڭ سارغۇچ يۈزى- گە يۈرەك قېنىنىڭ جاۋاھىراتلىرىنى تۆكەتتى. پاكار شىرە- لەردىكى شامدانلارنىڭ يورۇقىدا مۈكچىيىپ ئولتۇرۇپ تۇنىنى تاڭغا ئۇلايتتى. بىر كىتابنىڭ پۈتۈشى بىلەنلا يەنە ئىش ھەل بولمايتتى. ئۇنى خەتتاتلىقتا تەربىيە كۆرگەن بىر توپ كاتىپلارغا كۆچۈرۈش ئورۇنلاشتۇرۇلاتتى. قاتلاممۇ- قاتلام ئېغىر ئىلمىي مېھنەتلەر بەدىلىگە بىر كىتاب دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئىلىم سۆيەر خاقانلارغا ھەدىيە قىلى- ناتتى. ئىلىم پاسىبانلىرىغا سوۋغا قىلىناتتى. دېمەككى، زامان دانىشلىرى ئۆزىنىڭ بىر كىتابى بىلەن مۆھتەرەم بولاتتى كىتابلارنى كۆچۈرۈشكە قاتناشقان نۇرغۇن نامسىز كاتىپلار. نىڭ ھەققە بېغىشلىغان مىننەتسىز ئەمگەكلىرى تارىخىمىزدە- كى كىتاب ۋە نەشرىياتچىلىقنىڭ تىنىقنى يېقىنقى زامان تارە- خىمىزدىكى مەدەنىيەتلىك دۇنيانىڭ قەدىمگە ئۇلاپ بەرگە- نىدى.

ئېنىقكى، 18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مەركىزي ئاسىيادىكى جەددىزم ھەرىكىتىنىڭ تە- سىرى ۋە دىيارىمىزنىڭ تاشقى دۇنيا بىلەن بىردەكلىك ئىزدەش ئارزۇسىنىڭ كۈچىيىشى بىزنى ھازىرقى زامان مەنە- سىدىكى كىتاب ۋە نەشرىياتچىلىقنىڭ مېۋىلىرىدىن بەھرىلەن- دۇرۇپ ئۇلگۇردى. ئاكا - ئۇكا مۇسابايۇفلارنىڭ قەشقەرگە تاش مەتبەئەنى ئېلىپ كىرىشى ئارقىسىدا شەكىللەنگەن «مەتبەئەيى خۇرشىد» (قۇياش مەتبەئەسى)، 1901 - يىلە- دىن باشلاپ شۇنىت مىسسىيونېرلىرى تەرىپىدىن كەلتۇرۇل- گەن يۇرۇشلەشكەن باسما ماشىنىسى قاتارلىقلار شۇنىڭ جۇملىسىدىندۇر. شۇ دەۋر سىياسىي مۇھىتىدا تولىمۇ ئەنسىز بىر شارائىتتا ياشاۋاتقان ھاجى قۇتلۇق شەۋقىنىڭ باش مۇ- ھەررىرلىكىدىكى «يېڭى ھايات» گېزىتى قاتارلىق نەشر ئەپكارلىرىنىڭ دۇنياغا كۆز ئېچىشىمۇ ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارە- خىدىكى ئاسان قولغا كەلمىگەن بىر جەريان ئىدى. تارقىلىش

دائىرىسى چەكلىك بولغان، قىسقا ئۆمۈر كۆرگەن بۇ مەتبۇ-ئاتچىلىق ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قېلىپلىشىشى ئۈچۈن ئەھمىيەتلىك بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ دۇنيا ئەھلىدىن خەۋەردار بولۇش، ئۆزىنى چۈشىنىش، پەن- مەدەنىيەت، مائارىپ ئۇچۇرلىرىدىن بەھرىمەن بولۇش جەھەتلەردىمۇ غوللۇق تارىخىي خىزمەتلەرنى ئۆتەپ كەلگەنىدى. ئەپسۇسكى، بۇ مەتبۇئاتچىلىق ھەرىكىتى ئۆزىنىڭ قانات- قۇيرۇقىنى تەڭشەپ بولغۇچە زاماننىڭ بۇس- بوغۇناقلىرىدا قان ئىچەر سىياسىيونلارنىڭ ھىيلە- مىكىرلىرى بىلەن زاكىسىدا ئۇجۇقتۇرۇلدى.

ئېنىقكى، بىز مىللىي توپ سۈپىتىدە ئېتىراپ قىلىنغانغا قەدەر كىتابقا، نەشرىياتچىلىققا، مەتبۇئاتقا قانماي، ئۆزىمىزنىڭ ئارزۇ- ئىستەكلىرىمىزنى زامان ئەھلىگە ئۇقتۇرۇش پۇرسىتىگە ئېرىشمەستىن پەرقلىق بىر مەدەنىيەت مۇھىتىغا قەدەم قويدۇق. بۇ مەزگىلدە گەرچە بىر مەھەل ئىزىغا چۈشكەن نورمال نەشرىياتچىلىق سىياسىينىڭ تەلەپ ئېھتىياجىغا ماسلاشقان بەزى باسما بۇيۇملىرىنى نەشر قىلىپ ئۈلگۈرگەن بولسىمۇ، قېلىپقا چۈشە- چۈشمەيلا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلىنىپ مەدەنىيەت مىراسلىرىمىز خانىۋەيران بولدى. كىتابچىلىق ۋە نەشرىياتچىلىقتىن ئېغىز ئېچىش تۈگۈل، مىڭ يىللاردىن بېرى ئەجدادلىرىمىز ئۆز قوللىرىدا ئالتۇندەك قەدىرلەپ ساقلاپ كەلگەن تەۋەررۈك كىتابلىرىمىزنى تەكچىلىرىمىزدىن تارتىپ چۈشۈرۈپ ئۆز قولىمىز بىلەن كۆيدۈرۈپ كۈلىنى كۆككە سورىدۇق. مەسىلەن: ئىمىر ھۈسەيىن قازى ئاخۇنۇمغا ئوخشاش يۇرت كاتتىلىرىمۇ «تارىخىي رەشىدى» كەبىي تارىخىي مىراسلىرىمىزنىڭ كۆيدۈرۈلۈشىگە كۆز ياشلىرىنى تۆككەن، قەلبى ئازاب دەشتىدە قاتتىق شىكەستىلەنگەن ھالدا گۇۋاھ- شاھىت بولۇشقا مەجبۇر بولدى. كىلاسسىك ئەسەرلەر، دىنىي دەستۇرلارغا كونىلىقنىڭ، جاھالەتنىڭ، قاباھەتنىڭ، قالاقلىقنىڭ بەلگىسى سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىنىپ كۆزدىن يوقىتىلدى. بىز خۇددى كونا قەبرىدەك مەنىۋى چاڭقاقلىق چۆللىرىدە يالىڭاچلىنىپ يېگانە قالدۇق. تاكى ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 80- يىللىرىغا كەلگەندىلا ئاندىن بىر قەدەر سىستېمىلاشقان نەشر ئەپكارلىرىغا ئىگە بولدۇق. تارىخ، مەدەنىيەت تەتقىقاتى، شېئىرىيەت، ھەر خىل ژانىردىكى ئەدەبىي ۋە ئىلمىي ئەسەرلەر، تېببىي ئىلىم قاتارلىق ھەرقايسى ساھەلەردىكى تۈرلۈك نەشر بۇيۇملىرى خەلقىمىزنىڭ مەنىۋى تەشنالىقىنى قىسمەن قاندۇردى. كۈنىمىزدىكىدەك نەشرىياتچىلىق تەرەققىي قىلىپ تۈرلۈك ئېلېكتىرونلۇق كىتابلار لايىھەلىنىپ، ئىنتېرنېت تورى مەتبۇئاتچىلىقى شەكىللەنگەن، ئەركىن مەتبۇئاتچىلىق دۇنيانىڭ ئورتاق ئېقىمىغا ئايلانغان بىر پەيتتىمۇ، نۆۋەتتىكى ئۇيغۇر نەشرىياتچىلىقى دەۋرىمىزدىكى مەدەنىيەت يېتەكچىسى سۈپىتىدە بىر قىسىم نادىر كىتابلارنى نەشر قىلىپ يەنىلا ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ كەلمەكتە.

2

يېقىنقى 30 يىللىق نەشرىياتچىلىقنىڭ ھاياتىمىزغا كۆرسەتكەن ئىجابىي تەسىرى ھەقىقەتەن زور بولدى. بىراق بازار ئىگىلىكىنىڭ نەشرىياتچىلىققا كۆرسەتكەن تەسىرى چوڭايغانسېرى ئىقتىسادىي ئاڭ بىلەن نەشرىياتچىلىق ئېڭى ئوتتۇرىسىدىكى ماس رىتىم بۇزۇلۇشقا باشلىدى. بولۇپمۇ يېقىنقى بەش- ئالتە يىل ۋاقىت ئىچىدىكى نەشرىياتچىلىقنىڭ بازارغا يۈزلىنىپ ئىقتىسادىي قىممەت يارىتىش ئىستىكى كۈچىيىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن بارا- بارا ئاۋامنىڭ ئېھتىياجى بىلەن نەشرىياتچىلىقنىڭ مەدەنىي يېتەكچىلىكى ئارىسىدىكى بوشلۇق چوڭىيىپ، جەمئىيەتنىڭ كىتاب ئىستېمالى بىلەن نەشرىياتنىڭ كىتاب تەمىناتى ئوتتۇرىسىدا تەڭپۇڭسىزلىق ئۆزىنى كۆرسىتىشكە باشلىدى. كىتابخانىلاردا مەلۇم ساندىكى كىتابلارنىڭ بازىرى چاپ- چاپ بولۇپ، تەكرار- تەكرار نەشر قىلىنسىمۇ ئېھتىياج قانمىغان ئەھۋال بىلەن، مەلۇم ساندىكى كىتابلارنىڭ كىتابخانىدىكى ئىشكاپلاردا ئورۇن ئىگىلەشتىن باشقا رولى بولمايۋاتقان ھالىتى روشەن سېلىشتۇرما بولۇپ قالدى. بولۇپمۇ بىر قىسىم نەشرىيات ھۆپىگەرلىرى نۆۋەتتىكى «ئۇيغۇر نەشرىياتچىلىقى»دا زادى نېمە كەمچىل ۋە نېمىلەر ئارتۇقچە دېگەننى ئىجابىي نۇقتىدا ئويلاپ ئولتۇرماستىن، جان- جەھلى بىلەن بىر ئاماللاپ كىتاب بولسىلا ئۇنىڭ ئىلمىيلىك دەرىجىسىنى، ئاپتورلۇق تەۋەلىكىنى، ئىجتىمائىي ئەھمىيىتىنى، ھەر خىل شەكىلدە تەكرارلىنىپ قالغان ياكى قالمىغانلىقىنى سۈرۈشتۈرمەي نەشر قىلىدىغان ئىش كۆپىيىپ كەتتى. ئەڭ يامان بولغىنى نەشرىياتچىلىق يېڭىلىق يارىتىشنى، يېڭى كىتابلارنى كۆپەيتىشنى نىشان قىلماي كىتاب قۇراشتۇرۇشنى كەسىپ قىلىۋالدى. ئۇلار ئىلگىرى نەشر قىلىنغان كىتابلارنى ھەر خىل شەكىلدە

ياساپ، ئاپتورلىرىنى ئۆزگەرتىپ، ياكى ئاتالمىش «پىلانلىـ غۇچى»، «تـۇزگۈچى»، «باش تـۇزگۈچى»، «تـەكلىپلىك مۇھەررىر»، «باش مۇھەررىر» دېگەن چىرايلىق نـاملارنى يېزىپ قـويۇپلا «ئـش ئـوڭشايدىغان» بـولۇپ كـەتتى. بـۇ ھال نەشرىياتچىلىقىمىزدا «يـۇقۇملۇق كـېسەل»دەك تـارقاـ ۋاتقان كىتاب قۇراقچىلىقىنى مـەيدانغا كـەلتۈردى. ئـېنىقكى، كىتاب قۇراقچىلىقى ــ زامانىمىزدىكى بىر قىسىم كىتاب ھۆـ پىگەرلىرىنىڭ «ئۆلچەملىك قولى» بىلەن ئـاللىبۇرۇن نـەشر قىلىنىپ بولغان كىتابلاردىن بەزى ھېكمەتلىك سۆز ـ جۈملـ لەرنى توپلاپ ئېلىپ باشقا كىتابلارنى قۇراشتۇرۇپ چىققىدـ غان نەشر ئىسراپچىلىقىدۇر.

بىز تۆۋەندە كىتاب قۇراقچىلىقىنىڭ مەۋجۇتلۇق مۇھـ تىنى، نەشرىياتچىلىقتىكى پـاسسىپ تـەسىرىنى، كـۇنىمىزدىكى مېھنەتكەش ئەدىبلەرنىڭ ئىلىم ھوقۇقىغا قىلغان دەخلى ـ تـەرۇـ زىنى ۋە مەۋجۇت مەدەنىي ھاياتىمىزدىكى تـەكرار ـ تـەكرار سادىر بولۇۋاتقان نەشر ئىسراپچىلىقى قىلغانلىقىنىڭ ئورنىدا ئۆـ زىمىزگە پايدىلىق قانداق ئىشلارنى رويابقا چىقىرىش مۇھـ كىنچىلىكى بارلىقى ھەققىدە يۈزە كۆز قاراشلىرىمىزنى ئەمە ـ لىي مىسىللار بىلەن ئـوتتۇرىغا قـويۇپ كـەڭ ئـوقۇرمەنلەر بىلەن ئوتاقلاشماقچىمىز.

كىتاب قۇراقچىلىقىنىڭ نۆۋەتتىكى مەۋجۇتلۇق مۇھىتـ نى تۆۋەندىكىدەك تەسۋىرلەش مۇمكىن:

1. كـىتاب قـۇراقچىلىقى بـىلـەن شـۇغۇللانغۇچىلار نۆ ۋەتتە ئىككى خىل ئۇسۇلدىن پايدىلىنىپ كىتاب قـۇراشتۇرد ـ ىدۇ. بىرسى، ئۇلار ئۆتمۈشتە نەشر قىلىنىپ بولغان بىر قىسىم كىلاسسىكلىرىمىزنىڭ ئەسەرلىرىدىن ياكى يـىللاردىن بـېرى ئىزچىل نەشر قىلىنىپ كېلىۋاتقان «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، «بۇلاق»، «مىراس» قاتارلىق بىر قىسىم ژۇرناللاردا ئاللـ بۇرۇن ئېلان قىلىنىپ بولغان ئەدەبىي ئەسەرلەر، پوبلىستىك ئەسەرلەر، ئىبرەتلىك ھېكايەتلەر ۋە ھېكمەتلىك سۆزلەرنى ناھايىتى ئەپچىللىك بىلەن يۇلۇپ ئېلىپ، ئـۇنى كـىم رەتلـ گەن، كـىم نـەشرگە تـەييارلىغان دېگـەنگە كـۆزىنى يـۇمۇپلا باشقا بىر كىتابقا كۆچۈرۈۋالىدۇ. ئاندىن ئۇ كىتابقا يـېڭىدىن نام ۋە يېڭىدىن مۇقاۋا لايىھەلەيدۇ. كىتابنىڭ ئـىگىدارچىلىق ھوقۇقىغا تۇزگۈچى دېگەن «شەرھىلىك» نـامنى پـۇتكەنـنىڭ تاشيانىدا، يۇقىرىسىغا «پىلانلىغۇچى» دېگەن مەمۇرىي سۆـ پەتكە ئىگە بىر ئىسىمنى يېزىۋەتسىلا ئىش تامام بولىدۇ. بـۇ يـەردە كـىتابنىڭ كـېلىش مـەنبەسى، شـەخسىي ئـىجادىيەتمۇ ياكى باشقىلارنىڭ تەييارلىغان ئەمگىكىمۇ دېگەنلەرنى ئـەسـ كەرتىشمۇ مـەۋجۇت بـولمايدۇ يـاكى شۇ ئـەمگەكنى تـەييار قىلغان دەسلەپكى مېھنەتكەشنىڭ رۇخستى ئېلىنغان ـ ئـېلىنـ مىغانلىقىنىڭ بۇ كىتابنىڭ چىقىشى بىلەن ھۇناسىۋەتسىز ئـىش سۈپىتىدە ھەممە ئۆز ئـىشىغا مـەپتۇن بـولىدۇ. ئـوقۇرمەنلەر نەشر قىلىنغان بۇ كىتابلارنىڭ نامىنى كۆرگەندە «ھە مـۇشۇ كـىتابنى بـىرسى پـىلانلاپ، بـىرسى تـۇزۇپتۇ ـ دە...» دەپ ئۆتۈپ كېتىدۇ. بىزدىكى ئىلمىي ئەمگەك ھـوقۇقى ھـەققىدە سىستېمىلىق چۈشەنچە بولمىغنى ياكى بولسىمۇ ئـىجرا قـىلـ مىغانلارنىڭ بۇنىڭ بىلەن ئىشى بولمىغنى ئـۈچۈن بـۇنداق قۇراقچىلارنىڭ كىتاب قۇراشتۇرۇش «ئىجادىيىتى» چـەكتىن ئېشىپ ئۆزى نەشر قىلغان كىتابنىڭ باش ـ ئاخىرىنى ئالماشـ تۇرۇپلا يېڭى چاپان، يېڭى نام، يېڭى باھا قويۇپ بىر كىتاب ـ نى تـەكرار نـەشر قـىلىپلا كـىتابخانىنى «ئـاۋاتلاشتۇرۇۋېرد ـ مۇ». مەسىلەن: كىتابخانىلاردىكى «ئۇيغۇر تـېبابىتى»گە ۋە «كىمنىڭ نېمە دەيدىغانلىقى ھـەققىدىكى ھـېكمەتلىك سۆز ـ ئىبارىلەر»گە مۇناسىۋەتلىك كـىتابلارنىڭ كـۆپ قـىسمىدا يې ڭىلىق يوق. بىرسى ـ بىرسىدىن كۆچۈرۈلۈپ، رەت تەرتىپـ نى ئـالماشتۇرۇپ تـەييارلىنىۋەرگەن. بـۇنداق بـاشقىلارنىڭ مـېھنىتىنى مـوزاي ئـانىسىنى ئـەمگەندەك ئـېمىپ، سـىرتتىن «كىتاب پىلانلاپ، كىتاب تۇزۇپ» مەشھۇر بـولۇۋاتقاندەك سىياقتا كىرىۋېلىپ، ماھىيەتتە تۇلۇم چاشقاندەك ئۆزىنىڭ «ـ چۆنتىكىنى پـىلانلاپ» نـەشرىياتچىلىقتا سـورۇن چـۆرۇپ ياشاش قاچانغىچە داۋاملىشىدىغانلىقىنى مۆلچەرلەشمۇ تـەس. يەنە بىر خىلدىكى قۇراقچىلارنىڭ ئـىشى نـاھايىتى ئـاسان. ئۇلار كىتاب تـۇزۇشكە شۇنداق ماھىركى، كـىتاب ئـوقۇسا ياكى كىتابنىڭ ماۋزۇسىغا دىققەت قىلمايدۇ يـاكى بـۇ كـىتاب كىمنىڭ تەرجىمىسى بىلەن رويابقا چىققانلىقىنى ئەسكەرتىشنى ۋە ئۇلارغا رەھمەت ئېيتىشنى ئۆزىنىڭ ئابرۇيىنى تۆۋەنلتـ ۋېتىش دەپ ئـويلامدۇ، ئـەيتاۋۇر تـىلغا ئـېلىپمۇ سـالمايدۇ. ئـۇلار كـۇنىمىزدىكى قـابىل تـەرجىمانلارنىڭ تـۇنىنى تـاڭغا ئۇلاپ قان ـ تەر تۆكۈپ تۇرۇپ قىلغان تەرجىمە ئەسەرلىرد ـ ىدىن ئۇزۇندە ئېلىپ توختىماي كىتاب «ياسايدۇ». ھەتتا بـۇ قۇراشتۇرۇپ ياساپ چىققان كىتابنىڭ يېرىمىغا يېقىن ئىبرەتـ لىك ئۇزۇندىلەر ھەلۋىم بىر تەرجىمانىڭ قان ـ تەرى بـولۇپ چىقىدۇ. «ياساپ» چىققان كىتابنى بازارلىق قـىلىش ئـۈچۈن

قاملاشمىسمۇ ھەيۋەتلىك ناملار بىلەن بېزەپ تەرەپ - تە-
رەپكە تارقىتىۋېرىدۇ.

دېمەك، نۆۋەتتە كىتابچىلىقتىكى بۇ خىل قېلىپلاشقان ئېقىمنىڭ دەسلەپكى باشلىغۇچىلىرى ئۆزىنى تۈيۈپ سەل ئىنساب بىلەن ئىش قىلىش نىيىتىگە كەلمەستىنلا، ئۇنىڭ ئە-
شىدىن ئۇلگە ئالىدىغان يېڭى شاگىرتلارغا زامانىمىزدىكى كىتاب قۇراشقۇچىلىقى «ھۈنەر»لىرىنىڭ يامرىشى، يىلىلاردىن بېرى ئاددىي ئوقۇرمەنلىك بىلەن ياشاۋاتقان كەمىنەگە ئوخشاش نۇرغۇن كىشىلىرىمىزنى نەشرىياتچىلىقىنىڭ بۈنىگە-
دىن كېينكى يۆنىلىشى ھەققىدە ئەپسۇسلۇق قاينامغا سۆرەيە-
دىغىنى ئېنىق. سۆزىمىزگە پاكىت سۈپىتىدە تۆۋەندە ئاددىيە-
غىنە بىر مىسالنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز. مىسالنى كۆرسىتىشتىن بۇرۇن شۇنى ئىزاھاتلاپ ئۆتىمىزكى، بۇ پەقەت كىتاب قۇ-
راقچىلىرىنىڭ نۆۋەتتىكى مەۋجۇتلۇق مۇھىتىنىڭ ناھايىتى ئاددىي مىسالى. لېكىن شۇنىمۇ بىلىشى كېرەككى، ئۇلارنىڭ قۇراشتۇرمىلىرىنىڭ تولۇقسىز كىتابخانىلاردىن تېپىش مۇمكىن-
چىلىكى ئېتىبارى بىلەن ھەر ۋاقىت، ھەر زامان بارلىق قۇ-
راشتۇرمىلارنىڭ قەيەردىن كەلگىنىنى، ئۇلارنىڭ ھەقىقىي ھەقداسىنىڭ كىملىكىنى، قايسى ژۇرنال-كىتابتىن قانداق كېسىپ ئېلىپ قايسى كىتابتا قانداق ئۆرۈپ-چۆرۈگىنىنى، ھەتتا بەزى يەرلىرىنى كۆزى كۆرمەي قانداق ئۆزگەرتىپ يېزىپ سالغىنىغا قەدەر پاكىتى بىلەن كۆرسىتەلەيدىغىمىز ئانچە قېيىن ئىشمۇ ئەمەس. ئەمما مەزكۇر ماقالىنىڭ بۇلارغا قارىتا دەسلەپكى سىگنال ۋە مەسلىھەت بولۇش ئۇنۇمىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇلارنىڭ نەشرىياتچىلىقتا مەسئۇلىيەتسىزلىك بىلەن قىلغان ئەتمىشلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئېيتىپ ئولتۇرمايمىز.

تۆۋەندە ئۆتكەن ئون يىلدىن بۇيان ئىزچىل كىتاب نەشرىياتچىلىقى بىلەن شۇغۇللىنىپ كېلىۋاتقان «ئۇي.ت» بىلەن يېڭىدىن كىتاب نەشرىياتچىلىقى يولىغا قەدەم بېسىۋاتقان «م.م» نىڭ (ئىسمى قىسقارتىپ ئېلىنىدى ــ مۇھەررىر-
دىن) قۇراقچىلىقىدا يېقىندا نەشر قىلىنغان ئىككى كىتابى ھەق-
قىدە تەپسىلىي ئانالىز ئېلىپ بارىمىز. بۇلارنىڭ ئاراسىدىكى بىر كىتابنىڭ نامى «نىتزى مۇنداق دەيدۇ» بولۇپ، ئۇ كۇ-
نىمزدىكى ئۆزىنىڭ ئېسىل تەرجىمىلىرى بىلەن، مەنۇيىتە-
مىزنى پەرۋىش قىلىۋاتقان ئەدەب ۋە تەرجىمان ئابدۇقادىر جالالىدىن تەرجىمە قىلغان «زوروئاستىر شۇنداق دەيدۇ» ناملىق كىتابىدىن قۇراشتۇرۇلۇپ چىققان.

ئەپسۇسكى، «نىتزى مۇنداق دەيدۇ» دېگەن كىتا-
نىڭ ھېچبىر يېرىدە كىتابنىڭ ئېنىق كېلىش مەنبەسى، ھېكـ-
مەتلىك سۆزلەرنىڭ ئېنىق ئىستاتى ئېلىنمىغان. ئەسلىدىكى تەرجىمان بىلەن كېيىنكى تۈزگۈچىنىڭ كىتابقا سىڭدۈرگەن ئەجىر نۇقتىسىدىن قارىغاندا، كېيىنكى كىتابنى تۈزگۈچى 400 بەتكە يېقىن بىر كىتابنى بىر مۇجۇپلا 100 بەتكە يېقىن كىتابتىن بىرنى قۇراشتۇرۇپ چىققان، خالاس. ھەتتاكى، بۇ بىر يۈرۈش كىتاب نەشر قىلغۇچى ئەپەندىلەر كىتابنىڭ ئا-
خىرقى بەتتىكى ئىزاھاتلاردا بولسىمۇ بىر قاتار تەرتىپتىن باشقا ھېچبىر چۈشەندۈرۈش بېرىلمىگەن.

ھەتتا كىتابنىڭ دەسلەپكى «تۈزگۈچىدىن» دەپ بې-
رىلگەن كىرىش سۆز قىسمىدىمۇ، مەزكۇر كىتابنى ئۇيغۇر ئوقۇرمەنلەرگە تونۇشتۇرۇشتا زور مېھنەت سىڭدۈرگەن ھەقدالىق تەرجىمان ھەققىدە گەپ-سۆزسىز لا كىتابنى قۇ-
راشتۇرۇپ بازارغا سېلىۋەتكەن. «ئۇي.ت»نىڭ بۇنداق يەڭ-
گىلتەكلىك بىلەن «تۈزگۈچىلىك» نامىدا بازارغا سېلىۋەتـ-
كەن كىتابلىرى خېلى كۆپ بولۇپ، قۇراقچىلىق بىلەن رو-
ياپقا چىققان ئۇ كىتابلار ئەمەلىيەتتە ئاللىبۇرۇن باشقىلار تە-
رىپىدىن تولۇقى بىلەن تەرجىمە قىلىنىپ نەشر دىن چىقىپ بولغان.

قۇراقچىلىقنىڭ يەنە بىر تىپىك مىسالى «م.م» تەرىپە-
دىن تۈزۈلۈپ بازارغا سېلىنغان «تىنىقلاردىن تەرىملەر» ناملىق كىتابتۇر. كىتابنىڭ خاراكتېرى باشقىلارنىڭ تۈرلۈك ھېكمەتلىك سۆزلىرىدىن جەملەنگەن بىر توپلام. بۇ كىتاب قۇراشتۇرۇلۇشى «ئۇي.ت»نىڭ قۇراقچىلىقىدىن پەرقلىق ھالدا تېخىمۇ ھەددىدىن ئېشىپ كەتكەن. كىتابنىڭ مۇندەرىـ-
جىسىدىكى «ھېكمەت ۋە نەسىھەت»، «تىنىقلاردىن تەرىمە-
لەر» قاتارلىق قىسىملىرى ئومۇمەن كىتابتىكى نەزمىي ھېكـ-
مەتلەرنىڭ ھەممىسى ئىلگىرى شەرق كىلاسسىكلىرىنىڭ سۆزلىرى بولۇپ، بۇلار ئاللىبۇرۇن نەشر قىلىنىپ بولغان «دانالار خەزىنىسى» دېگەن كىتابتىن ئېلىنغان. كىتابتىكى «تارىخ»قا مۇناسىۋەتلىك مۇندەرىجە ناھايىتى قالايمىقان، تۇرگە ئايرىشتىمۇ پىرىنسىپسىز بولغاندىن تاشقىرى ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەدئىمىننىڭ ھەرقايسى نەشرىياتلار تە-
رىپىدىن نەشر قىلىنغان كىتابلىرىدىكى ھېكمەتلەر ۋە ئابدۇ-
شۇكۇر مۇھەممەدئىمىننىڭ باشقىلارنىڭ سۆزىدىن ئالغان نە قىللەر بىلەن توشۇپ كەتكەن. ئەمەلىيەتتە ئابدۇشۇكۇر مۇ

ھەممەدئىمىننىڭ ھېكمەتلىك سۆزلىرىمۇ باشقا بىراۋ تەرىپى-
دىن 2000 - يىلىدا تۇزۇلۇپ «ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەدئىمىن
ھېكمەتلىرى (1)» دېگەن نام بىلەن نەشر قىلىنىپ بولغان.
ئەمدى «م.م»نىڭ بۇ كىتابنى تۇزۇش جەريانىدىكى يەنە
بىر ئىجادىيىتى كىتابنىڭ مۇندەرىجىسىدىكى «تارىخىي
قاراش» دېگەن قىسمىنىڭ 147 - بېتىدىن 218 - بېتىگىچە ئىتالى-
يەلىك سىياسەتشۇناس نىككولو ماكياۋىللىينىڭ سۆزلىرى تولۇق
كىرگۈزۈلگەن. ئېنىقكى، بۇ كىتابنىڭ ئۇچتىن بىر قىسمىنى ئىگە-
لەيدىغان سۆز - جۈملىلەر يەنە شۇ مېھنەتكەش تەرجىمان ئابدۇ-
قادىر جالالىدىن ئەپەندىنىڭ تەرجىمە ئەمگىكى سۈپىتىدە
2000 - يىلى رويابقا چىققان نىككولو ماكياۋىللىنىڭ «ھۆكۈم-
دارلار دەستۇرى» ناملىق ئەسىردىن ئېلىنغان.

ئەمما كىتابنىڭ يا كىرىش سۆزىدە ۋە ياكى تۈگەنچە-
سىدە بولسۇن، بۇ ھەقتە ھېچقانداق ئەسكەرتىش ياكى ئىزا-
ھات بەرمىگەن ۋە ياكى بۇ كىتابنىڭ ئۇچتىن بىر قىسمىنى
ئىگىلەيدىغان شۇنچە كۆپ ئەمگەك كتاب تۈزگۈچى تەرىپى-
دىن ئايرىم تەرجىمە قىلىنغانمۇ ئەمەس. پەقەت كتابنىڭ ئا-
خىرىدىكى بەتتە پىلانلىغۇچى، مەسئۇل مۇھەررلىرى،
مەسئۇل كوررېكتورى، مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى، تەكشۈ-
رۈپ بېكىتكۈچى قاتارلىق ئۇچۇرلار بېرىلغان خالاس.

يۇقىرىقى ئىككى كىتابنىڭ ئاخىرقى بەتتىكى بۇ ئۇ-
چۇرلاردىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ كتاب نەشر قىلىش پىرىن-
سىپى بىزگە مۇنداق خۇلاسىنىڭ بېشارىتىنى بېرىدۇ:

« 1. ئىلگىرى نەشر قىلىنىپ بولغان باشقىلارنىڭ ئەمە-
گىكىنى ئىككىنچى بىر ئادەم قايتا تۈزۈپ نەشر قىلسا تاما-
مەن بولىدۇ. پەقەت قانۇنىي ھەقدار دەۋا - دەستۇر قىلمىسا
ياكى مۇشۇ نادان، قويدەك ياشايدىغان ئوقۇرمەن ئارىسى-
دىن بىرسى كۆزىنى ئېچىپ «ماۋۇ ئىش بولماي قالدى»
دەپ سالمىسلا نەشرىيات نەشر قىلىۋېرىدۇ.

2. بۇ خىلدىكى قۇراقچىلىق ھېسابىدا چىقىۋاتقان كتاب-
قا ئاز بولغاندا ئالتە ، كۆپ بولغاندا ئونغىچە ئادەمنىڭ
ئىسمى بېرىلسا كتاب نەشر قىلىنىش ئىجازىتىگە ئېرىشەلەي-
دۇ ۋە كتاب چىقارغۇچىلار مۇۋاپىق ھەقتىن بەھرىمەن
بولۇپ ياشاۋېرىدۇ. بۇ دەۋردە پەقەت سىز ئەقلىڭىزنى
ئىشقا سېلىپ ئىش ئوڭۇشىيالسىڭىزلا «زامان زورنىڭ، تاما-
شا كورنىڭ».

3. كتاب چىقارغۇچىلار كتابنىڭ ئارقا بېتىگە ئالاھە-
دە دىققەت قىلىش كېرەك. تۆۋەندىكى ئىسىخىمىدىكى ئالتە
ئورۇن چوقۇم نەشرىياتتىكى ۋە ياكى مەلۇم بىر ئادەملەر-
نىڭ نامى قانائەتلىنەرلىك قىلىپ توشقۇزۇلۇشى كېرەك.

باش پىلانلىغۇچى
باش تۈزگۈچى
تۈزگۈچىلەر
تەكلىپلىك مۇھەررلەر
مەسئۇل مۇھەررلەر
مەسئۇل كوررېكتور...»

ئۇنداقتا يۇقىرىقى يەكۈن نەشرىياتچىلىقنىڭ پىرىنسىپى-
مۇ؟... ئۇنداق ئەمەس. بۇ نەشرىياتنىڭ پىرىنسىپى ئەمەس،
بەلكى كتاب قۇراقچىلىرىنىڭ پىرىنسىپسىزلىقىدۇر، نانخور-
لۇقىدۇر، كاززاپلىقىدۇر... بۇنداق پىرىنسىپسىزلىقتىن
سىرت، بىز بۇ خىلدىكى قۇراقچىلىق بىلەن توختىماي كتاب-
خانا تەكچىلىرىدىن ئورۇن ئېلىنمۇاتقان كتابلارنىڭ ئەسلى
كتابتىن ئىككىنچى كتابقا كېسىپ چاپلىنىش جەريانىدا،
ئاڭلىق ۋە ئاڭسىزلىق بىلەن بەزى سۆز - جۈملىلەرنى ئۆز-
گەرتىپ تاشلانغانلىقىنى، بەزى جۈملىلەرنىڭ ئەسلى مەقسە-
تىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى ئاڭقىرىماستىنلا خالىغانچە قىسقارتە
ۋېتىلگەنلىكىنى كۆرگىنىمىزدە، دەسلەپكى ئەمگەك ئىگىلىرى-
نىڭ «جاسارىتى»گە «تەھسىن ئوقۇش» بىلەن بىللە،
ئوڭىنى تەتۈر قىلىپ نەشرىياتچىلىقنى پېتىقلاۋاتقانلارغا
ئىنساب تىلىمەي ئامالىمىز يوق.

3

كۆنىمىزدىكى ھەر قانداق بىر نەشرىياتنىڭ كتاب
پىلانلاپ، كۆچ ئۈيۇشتۇرۇپ بەزى غوللۇق ئەسەرلەرنى
كتاب قۇراقچىلىرىنىڭ رويابقا چىقىرىشى ھەقىقەتەن ئالقىش-
لىنارلىق ئىش. ئەمما نەشر قىلىنىپ بولغان كتابلارنى قايتە-
دىن «سېغىپ» يېڭى كتاب پەيدا قىلىش، يەنە كېلىپ بىراۋ-
نىڭ بىلىم ئىگىلىك ھوقۇقىغا دەخلى - تەرۇز قىلغان ھالدا ئۆ-
زىنىڭ ئابرۇي ۋە ئىقتىساد توپلايدىغان دەسمىيىسىگە ئايە-
لاندۇرۇۋېلىش ئوقۇرمەن بىلەن نەشرىياتچىلىق ئارىسىدا
پاسسىپ تەسىر پەيدا قىلىدۇ. ئېنىقكى، كتاب قۇراقچىلىقى
نەشرىيات ئىسراپچىلىقىنىڭ تۈگمىنىگە سۇ قۇيىدۇ. نەشرىيا-
تىنىڭ ئىسراپ بولۇۋاتقىنى، يالغۇز نەشرىياتتىكى قەغەز،
سىياھ، پىلانلىغۇچى، باش تۈزگۈچى، مۇئاۋىن تۈزگۈچى...
قاتارلىقلارنىڭ ئەمگىكىنىڭلا ئىسراپچىلىقى ئەمەس، كۆنە-

مىزدىكى ياشامىمىزنىڭ تۈرلۈك قاتلاملىرىنىڭ ئىسراپ بو-
لۇۋاتقانلىقىدۇر. بۇ كىتاب قۇراقچىلىرى كۆنىمىزگە قەدەر
تالاي كىتابلارنى قۇراشتۇردى. شەخس نامىدىن كىتاب پە-
لانلايدىغان كاتتا «ئىجادىيەت»نى كەشپ قىلدى. ئەمەلە-
يەتتە كۆنىمىزدىكى باشقا مىللەتلەرنىڭ كىتاب پىلانلىشى
بىلەن بىزنىڭ كىتاب پىلانلىشىمىز ئوتتۇرىسىدا پەرق خېلى
چوڭ. باشقىلار ئاكادېمىيە، چوڭ-چوڭ ئىلىم يۇرتلىرى نامە-
دىن ئادەمىيەت پەنلىرى ساھەسىدىكى غوللۇق كىتابلارنى
پىلانغا ئېلىش بىلەن بىللە، شۇ ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالاي-
دىغان مەخسۇس مۇتەخەسسىسلەر توپى تەشكىللەپ ئاندىن
كىتاب نەشر قىلىدۇ. ئەمما بىزدىكى كىتاب قۇراقچىلىرى كە-
لاسسىكلىرىمىزنىڭ ئىلگىرى نەشر قىلىپ بولغان ئەسەرلىرى-
نى قاسسىق ئەتكەن چاغدا، شۇنىڭ ئورنىغا كىلاسسىك ئە-
دىبلىرىمىزنىڭ تېخى نەشرىيات يۈزى كۆرمىگەن تالاي قول
يازمىلىرىنى خەلقئارالىق ئىلمىي ئاكادېمىك ئۆلچەمدە نەشر
قىلىپ ئىسراپچىلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا جۈرئەت قىلىپ باقسا
سۆيۈنگىدەك ئىش بولاتتى. قابىل تەرجىمانلىرىمىزنىڭ ئەمە-
گەكلىرىنى تىككۈچىلىك كارخانىسىنىڭ غوجايىنىغا ئوخشاش
كېسىپ-ياماپ يۇرگەندە، شۇ ئاپتورلارنىڭ تېخى تەرجىمە
قىلىنمىغان باشقا ئەسەرلىرىگە مەبلەغ سېلىپ ئوقۇرمەن
بىلەن يۈز كۆرۈشتۈرۈشكە ئۇرۇنۇپ باقسا ئالقىشلىغىدەك
ئىش بولاتتى. ئۇلار بارنى ئورۇپ، پالتىلاپ ئۇششاق-
ئۇششاق ھالەتتە تەكرار بازارغا سېلىشقا چىدىدىكى، يوقنى
بار قىلىشقا، بارنى تېخمۇ ۋايىغا يەتكۈزۈشكە ھەرىكەت قىلا-
مىدى. مەسىلەن، «زوروئاستىر شۇنداق دەيدۇ» دېگەن
ئاللىبۇرۇن مۇھەررىرلىك، كوررېتورلۇقتىن ئۆتۈپ
نەشردىن چىقىپ بولغان بىر كىتابنى «نىتزى شۇنداق
دەيدۇ» دەپ پىلانلاپ، تۈزۈپ، مۇھەررىرلىكتىن ۋە ئەك
ئاخىرىدا كوررېكتورلۇقتىن ئۆتكۈزۈپ ئىسراپچىلىق قىلىن-
دى، ئەمما نەتىجىسىنىڭ «تىراگېدىيەسىنىڭ تۇغۇلۇشى»گە
ئوخشاش داڭلىق پەلسەپە كىتابلىرى دەۋرىمىزدىكى تىرىش-
چان ئىجتىھات ئىگىلىرى تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنىپ تورلار-
غا يوللىنىپ تۇرىدىۇ، لېكىن ئۇنى نەشر قىلىشقا بۇ قۇراقچە-
لار بىر قەدەم ئىلىپ باقمىدى. نىككولو ماكىياۋىللىنىڭ ئۇيە-
غۇرچە تەرجىمىسىدە 178 بەت كېلىدىغان «ھۆكۈمدارلار
دەستۇرى» ناملىق كىتابتىن «م.م» ئەپەندى 100 بەتكە
يېقىن جۈملىنى ئىككىنچى بىر كىتابقا كۆچۈرۈپ، پىلانلاتقۇ-
زۇپ، مۇھەررىرلىكتىن ئۆتكۈزۈپ ئىنسانبسىز لارچە نەشرد-
ياتنى ئەخمەق قىلدىيۇ، ئەمما نىككولو ماكىياۋىللىنىڭ خەنزۇ-
چىدا تولۇق نەشر قىلىنغان توپلامنى ئۇيغۇرچىغا تەييارلاش-
نى چۈشىگىمۇ ئەكىرىپ باقمىدى ھەم ئۇنداق ئۇمىدلەرنى
كۆتۈشمۇ بىر ئەخمەقلىقتۇر. چۈنكى، تەييارغا ھەييار بولۇپ
جان بېقىشنىڭ كويىغا چۈشكەن بۇ قۇراقچىلاردا، مېھنەت
قىلغۇچىلارنىڭ ئەمگىكىنى ھۆرمەت قىلغۇدەك نەشرىياتچە-
لىق ئېتىكى بولغان بولسا، نەشر ئەپكاردىن ئىبارەت قولە-
مىزدىكى مەۋجۇت ئەۋزەللىكە ئۆزىنىڭ شەخسىي مەۋقۇلا-
تى، شەخسىي ئويى سۈپىتىدە ئەمەس، 10 مىليونغا يېقىن
ئۇيغۇرنىڭ تەربىيەلىنىش مەكتىپى، يېتەكلىنىش قورالى سۈپە-
تىدە مۇئامىلە قىلغان بولار ئىدى.

دەرھەقىقەت، كۆنىمىزدىكى نەشرىيات خادىملىرىمۇ
«قۇلاقنى ئېتىپ قوڭغۇراق ئوغرىلاۋاتقان» كىتاب قۇراقچە-
لىرىنىڭ قىلمىش- ئەتمىشلىرىگە يېشىل چىراغ يېقىپ بېرىشە-
گە سەۋەبكاردۇر. بىر تۈركۈم نەشرىياتلارنىڭ ھە دېسە ئاپ-
تورلارنىڭ ئىجادىي مېھنىتى بەدىلىگە كەلگەن ئەسەرلەرنى
قوبۇل قىلىشقا قارىغاندا، باشقىلارنىڭ ئەمگىكىنى ئوغرىلاپ
كىتاب تۈزۈپ جان باقىدىغان بازارچىلارنىڭ پائالىيەت قو-
رۇسىغا ئايلىنىپ قېلىشى بۇنىڭ جانلىق مىسالىدۇر. ئۇلار
ئۆزلىرى نەشر قىلىپ بولغان كىتابلارنىڭ قايسى ئىكەنلىكە-
نى ئوبدان بىلىدۇ، ھەتتا ئۇلار بىراۋنىڭ ئىلىم ئىگىلىكى ھو-
قۇقىنىڭ ۋە نەشرىياتچىلىق قانۇنلىرىنىڭ قانداق بولىدىغان-
لىقىنى، نەشرىياتنىڭ نوپۇزىنى يۇقىرى كۆتۈرگىدەك بىر
پىكىر ئىگىسى ياكى قابىل بىر تەرجىمانىنىڭ يېتىشىپ چىقىشى
ئۈچۈن قانچىلىك ئۇزاق ۋاقىت كېتىدىغىنىنى ئوبدان بىلىدۇ.
شۇڭىمۇ ئۇلار يىللاردىن بېرى مەتبۇئاتچىلىقتىكى ئوينىلە-
ۋاتقان ئويۇنلارنىڭ، بولۇۋاتقان ئىسراپچىلىقلارنىڭ ۋە
ئىلمىي ئەمگەكنى قەدىرلەش، ھۆرمەتلەش ئېڭى شەكىللەن-
مىگەن بۇ قىلمىشلارنىڭ باش جاۋابكاردۇر. بۇلارغا شۇنە-
مۇ ئەسكەرتىش كېرەككى، ناۋادا سىلەر ۋىجدانسىزلار بىلەن
ياشىغان بولساڭلار مۇشۇنداق كىتاب قۇراقچىلىقى سەۋەب-
لىك نەشر ئىسراپچىلىقى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ئىشنى قىلا-
غىنىڭلار ئۈچۈن قانۇنىي جاۋابكارلىقنى ئۈستىگە ئالغان بو-
لاتتىڭلار.

بىراۋنىڭ ئىلىم ھوقۇقىنى كۆزگە ئىلمىغىنىڭلار ئۈچۈن
تۆلەم تۆلەيتتىڭلار. سىلەر تەۋە بولۇپ ياشاۋاتقان ئىجتىما

ئىي توپتىن ئەپۇ سورايتتىڭلار، ئەمما بۇ يەردە سىلەردىن ئەپۇ تەلەپ قىلىۋاتقان ئاۋام ئەمەس، سىلەرنى قاچانمۇ مەرھۇم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەدئىمىننىڭ «كۆپلەپ ئىلمىي ئەسەر نەشر قىلالمىغان نەشرىيات يوپۇرماق چىقىرىپ مېۋە بەرمىگەن دەرەخكە ئوخشايدۇ. جىددىيەتلىكى شۇكى، ئاپتورلۇق ھوقۇقى ئۈستىدىكى قىرغىنچىلىق تارىخىمىزنىڭ بەزى پەسىللىرىدىكى ئاق تېررورلۇقتىنمۇ يامان. ئانىلىرىمىز ئاق تېررورلۇقتا قامالغان، قەتلى قىلىنغان مىقداردىكى بالىلارنى قايتا تۇغۇپ نوپۇسىمىزنى تولۇقلاشقا قادىر بولسىمۇ، قىرقىلغان مەدەنىيەت گۈلزارىمىزنى، ئۇنىڭ كىتاب كامالىتىگە يەتكەن مېۋىلىرىنى تولۇقلاشقا قادىر ئەمەس.» [1] دېگەن ئىلتىجالىرىنىڭ ماھىيىتىنى چۈشىنىپ، ئەمەلىي ھەردىكەتكە ئۆتەركىن دېگەن ئۈمىدتە تىپىرلاۋاتقان ئاۋام مەۋجۇت. نېمىنى تاللىشىڭلار دەۋرنىڭ سىلەرگە بەرگەن پۇرسىتىدۇر، خالاس.

شۇنداق، مەتبۇئات ۋە نەشر ئەپكار ئېقى قەغەز، قاردىسى سىياھتىن پۈتكەن بىر دۆۋە كىتاب - ژۇرنال دۆۋىسىنى ئاپىرىدە قىلىدىغان مېخانىك زاۋۇت ئەمەس. ئۇ ماھىيىتى بىلەن بىر مەكتەپ. بۇ مەكتەپنىڭ قانداق لايىھەلىنىشى ماھىيەتتە بىزنىڭ قانداق لايىھەلەنگەنلىكىمىزدۇر. بىلىشىمىز كېرەككى، نەشرىياتنىڭ ماھىيىتىگە دەۋرنىڭ ئەڭ ئېغىر يۈكلىرى ئارتىلغان. كىتاب قۇراقچىلىقى بىلەن نەشرىياتنى ئىسراپ قىلىش ئۆزىمىزنىڭ قولى بىلەن ئۆزىمىزنىڭ يۈرىكىمىزگە يىڭنە سانجىشتىن باشقا ئىش ئەمەس. شۇڭىمۇ كەلگۈسىمىز ھەققىدە ئوي - خىياللارغا غەرق بولغىنىمىزدا ئالدى بىلەن بۇ گۈلزارلىقنىڭ پەرۋىش قىلىنىشىنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇش كېرەك. كېلەچىكىمىز قۇراقچىلىق، ئىسراپچىلىق بىلەن ئەمەس مېھنەت بىلەن، ئەمەلىي ئەمگەك بىلەن نۇرانە بولغۇسى.

ئىزاھ

[1] ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەدئىمىن: «يىپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەت» ناملىق كىتابتىكى «ھەسەتخورلۇق ھەققىدە ھەسرەتلىك خىياللار» ناملىق ماقالە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 - يىلى 7 - ئاي، 1 - نەشرى 53 - بەت

ئاپتور: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ ئاسپىرانتى

جىددىي ئاگاھلاندۇرۇش

«شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان ھەرقانداق ئەسەرنىڭ قايتا نەشر قىلىش ھوقۇقى پەقەت ژۇرنال تەھرىراتىغىلا خاس. ھەرقانداق ئورۇن ۋە شەخسنىڭ ھەرقانداق شەكىلدە (ئاۋازلىق ئەسەر ئىشلەش، تورغا چىقىرىش، توپلام تۈزۈش ۋە باشقىلار) تەھرىراتىمىزنىڭ رۇخسىتىسىز قايتا نەشر قىلىشىغا بولمايدۇ. ئەگەر شۇنداق ئەھۋال بايقالسا قانۇنىي جاۋابكارلىقى سۈرۈشتۈرۈلىدۇ. ژۇرنال تەھرىراتىمىز «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»دە ئېلان قىلىنغان ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورلۇق ھوقۇقى ۋە قايتا نەشر قىلىنىش ھوقۇقىنى قانۇنغا تايىنىپ قوغدايدۇ. بۇ جەھەتتىكى قانۇنسىز قىلمىشلارنى پاش قىلغۇچىلارغا تەھرىراتىمىز ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىن رەھمەت ئېيتىدۇ.

«شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى تەھرىراتى

ئابدۇۋاهىد ئىلى

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان كىشىلەرنىڭ چەت ئەلگە چىقىش، پەرزەنتلىرىنى چەت ئەلگە چىقىرىپ ئوقۇتۇش بىر قىزىق نۇقتا بولۇپ قالدى، كۆپلىگەن ئاتا ـ ئانىلار نۆۋەتتە ئىش ئورنى تېپىش بىر قەدەر تەس بولۇش ۋە باشقا سەۋەبـلەر تۈپەيلىدىن پەرزەنتلىرىمىزنى چەت ئەلدە ئوقۇتساق كەلگۈسىدە ئۆزلىرىنىڭ گۈزەل ئىستىقبالىنى تاپالايدۇ، دەپ ئويلاپ، نۇرغۇن جاپا ـ مۇشەققەتتە زور ئىقتىسادىي بەدەل تۆلەپ پەرزەنتلىرىنى چەت ئەلگە چىقىرىۋاتىدۇ ۋە چەت ئەلدە ئوقۇتۇۋاتىدۇ، كىشىلەرنىڭ چەت ئەلگە ئىنتىلىشى زادى تۇغرىمۇ؟ چەت ئەل ئېرەمباغمۇ؟ چەت ئەلدە ئوقۇش شۇنچە ئاسانمۇ؟ ئۆز ۋەتىنىدىن ئايرىلىپ چەت ئەلدە ئوقۇشنىڭ جاپاسىنى زادى قانچىلىك كىشى بىلىدۇ؟ مەن زىيارەت خاراكتېرلىك ئوقۇش جەريانىدا چەت ئەلدە شاھىت بولغان ئىشلار ئارقىلىق بۇ سوئالنى ئوقۇرمەنلەر بىلەن ئورتاقلاشماقچىمەن!

مەندىمۇ ئۇزاق يىللاردىن بۇيان چەت ئەل چۈشەپ، چەت ئەلگە چىقىپ ئوقۇش قىزغىنلىقى بولغاچقا، يېشىم 30 دىن ئاشقاندا مىڭبىر جاپا ـ مۇشەققەتتە ئىنگلىزچە ئۆگىنىپ، ئىدارەمنىڭ قوللىشى بىلەن دۆلەت مائارىپ مىنىستىرلىقىنىڭ چەت ئەلگە چىقىپ ئوقۇش فوندىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشتىم، بىر يېرىم يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت سەرپ قىلىپ، تۇر ئارقىلىق مەكتەپ ئالاقىلىشىپ، يېشىم 40تا كانادانىڭ كولومبىيە ئۆلكىسى ۋانكۇۋىر (Vancouver) شەھىرىدىكى كولومبىيە تەبىئىي پەن ۋە سانائەت پەنلىرى ئىنستىتۇتى (Columbia Institute of Technology British)غا بىر يىللىق زىيارەت خاراكتېرلىك ئوقۇشقا چىقتىم، شۇنىڭ بىلەن بۇ ئارزۇيۇم ئەمەلگە ئاشتى، چەت ئەلدىكى يېڭى تۇرمۇشۇممۇ باشلاندى.

چەت ئەل راستىنلا ئېرەمباغمۇ؟

مەن 2006 ـ يىلى 14 ـ ماي بېيجىڭدىن جۇڭگو ئاۋىدا ياتسىيە شىركىتىنىڭ چوڭ تېپتىكى يولۇچىلار ئايروپىلانىغا ئولتۇرۇپ توپتوغرا 12 سائەت ئۇچۇپ، شۇ يەر ۋاقتى 14 ـ ماي چۈشتىن كېيىن سائەت ئىككى ئەتراپىدا ۋانكۇۋىر خەلقئارا ئايروپورتىغا چۈشتۇم، ئۇرۇمچىدىكى ۋاقىتتا دوستلىرىم تونۇشتۇرغان، ئەنگلىيەدە دوكتورلۇق ئوقۇپ كانادادا كۆچمەن بولۇپ چىقىپ كېتىپ ۋانكۇۋىردا ئولتۇراقلىشىپ قالغان دوكتور ھەكىمە ئەرشىدىن خانىمنىڭ ئوغلى دىلشات مېنى ئايروپورتقا ئالغىلى چىققانىدى. بىز ئايروپورت تاموژنىسىدىكى تەكشۈرۈشتىن ئۆتۈپ ئۇنىڭ ماشىنىسىغا ئولتۇرۇپ يېرىم سائەتچە مېڭىپ، ھەكىمە خانىم تۇرۇۋاتقان ۋاڭكۇۋىر شەھىرىنىڭ مەركىزىگە كەلدۇق، مەن يولدا كېلىۋاتقاچ ۋانكۇۋىرنىڭ قىيافىتىگە سەپسېلىپ ماڭدىم، كېلىماتى ئۇرۇمچىنىڭ 5 ـ ئايلىرىغا ئوخشاپ قالسىمۇ، كۆپكۆك ئاسمان ۋە پاك ـ پاكىز شەھەر مۇھىتى ئادەمنى تولىمۇ سۆيۈندۈرەتتى، بىز ۋانكۇۋىرنىڭ شەھەر مەركىزىدىكى جۇڭگولۇقلار كوچىسىغا يېقىن تۆت كوچا ئېغىزىغا چىرايلىق سېلىنغان بىنانىڭ يەر ئاستى ماشىنا توختىتىش ئورنىغا ماشىننى توختىتىپ قويۇپ ھەكىمە خانىمنىڭ ئۆيىدە چۈشلۈك تاماققا

ئولتۇردۇق، تاماقتىن كېيىن ھەكىمە خانىمنىڭ تەكلىپى بىلەن كانادالىق يېڭىدىن كۆچمەن بولۇپ چىقىپ ۋانكۇۋېردا ئولتۇراقلاشقان قالغان ئۇيغۇرلار دالىدا قىلغان چاي زىياپىتىگە داخىل بولۇپ قالدىم، ئۇلار ئونچە ئائىلىلىك بولۇپ، ئۆزلىرى ئۆيىدە تەييارلىغان تائاملىرىنى ۋانكۇۋېر شەھىرىنى كېسىپ ئۆتىدىغان فرېيزېر دەرياسى (Fraser River) بويىغا ئاپىرىپ، ئۆزئارا مۇڭداشقاچ تاماشا قىلىۋاتاتتى. شۇنداق قىلىپ مەن 15 كۈنچە بۇ ئۆيدە تۇرۇپ قالدىم، مەندىن 15 كۈن بۇرۇن ئۇرۇمچىدىن كانادالىغا كۆچمەن بولۇپ چىقىپ كەتكەن بىر دوستۇم ئەر - ئايال ئاشۇ ئۆيدە تۇرۇۋاتاتتى، تاماقتا ھەممىز خۇددى بىر چوڭ ئائىلە كىشىلىرىدەك بىللە بولاتتۇق، ئۇلار كۈندە دېگۈدەك ئىش ئىزدەپ چىقىپ كېتەتتى. مەن بىر نەچچە كۈن ھەكىمە خانىمنىڭ يار-دىمىدە شەھەر چۆرگىلىدىم، ۋانكۇۋېرنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالى، شەھەرلىكلەرنىڭ مەدەنىيىتى، تۇرمۇش ئادىتى، كانادالىقلار بىلەن كۆرۈشكەندە دىققەت قىلىدىغان ئىشلار قاتارلىق جەھەتلەردە ئاز تولا ساۋاتقا ئىگە بولدۇم. مەن ھەكىمە خانىمنىڭ يار-دىمىدە ماڭا تەكلىپنامە ئەۋەتكەن ئاشۇ مەكتەپنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى دوكتور جىم رېچارت (Dr. Jim. Reichert) ئەپەندىمگە ۋانكۇۋېرغا كەلگەنلىكىمنى، دوستۇمنىڭ ئۆيىدە تۇرۇۋاتقىنىمنى ئېيتىپ ئارقىلىق ئۇقتۇرغىنىمدا، ئۇ دەرھال جاۋاب قايتۇرۇپ 6 - ئاينىڭ 12 - كۈنى مەكتەپ رېستورانىدا سائەت 10 دا كۆرۈشۈشكە ئورۇنلاشتۇرۇپ، كۆرۈشۈشكە فاكولتېت مۇدىرى باربارا خانىم، يېتەكچى ئوقۇتقۇچۇم مارك ئانجىلو ۋە دوكتور مارۋىن ئەپەندى قاتناشتى، ئاندىن ئۇلار باشقا ئورۇنلاشتۇرۇش قىلىدىغانلىقىنى، ئۆزىنىڭ تەتىل جەريانىدا مەكتەپتە بولالايدىغانلىقىنى، ئىش بولسا ئېلىخەت ئارقىلىق ئالاقىلىشىشىمنى، تەتىلدە دەم ئالغاچ سايahەت قىلىشىمنى تاپىلاپ، ئۆزىنىڭ فورت ماركىلىق پىكاپىنى تەتىلدە ئىشلىتىشىم ئۈچۈن ئاچقۇچىنى ماڭا ئۇزاتتى، بىراق مەن ماشىنا ھەيدەشنى بىلمىگەچكە، چاندۇرماستىن پىراۋامنى ئەكەلمىگەنلىكىمنى باھانە قىلىپ، ماشىنىڭ ئاچقۇچىنى ئالمىدىم، مەكتەپتە ياتاق بولمىغاچقا، يېقىن ئەتراپتىن ئۆي ئىجارىگە ئېلىپ ئولتۇرۇشنى تاپىلىدى.

مەن مەكتەپكە بەش بېكەت كېلىدىغان تۆت كوچا ئېغىزىدىكى سىرتقا ئىجارىگە بېرىدىغان بىر قورۇ (house)دىن بىر يۇرۇش ئۆي (ئىككى ئېغىزلىق)نى ھەر ئايلىقىنى 850 دوللاردىن ئىجارىگە ئېلىپ بىر ئاي ئولتۇردۇم، ئۆيگە ياپونىيەنىڭ سونى ماركىلىق 21 دىيوملۇق نىمكەش تېلېۋىزورىدىن بىرنى 40 دوللارغا سېتىۋالدىم، تاماق ئېتىدىغانغا قازان - قومۇچ ۋە باشقا نەرسە - كېرەكلەرنىمۇ سېتىۋېلىپ تولۇقلىدىم، ئاشۇ بىر ئاي جەريانىدا يالغۇز تۇرغاچقا، ئۇنىڭ ئۈستىگە شەھەر مۇھىتى، ئادەملىرى ماڭا يات - ناتونۇش بولغاچقا، كۈنلىرىم تولىمۇ زېرىكىش ئىچىدە ناھايىتى ئاستا ئۆتۈۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى، مەن ۋانكۇۋېرغا كېلىپ ئون كۈن ئىچىدە ئەلچىخانىغا ئۆزۈمنى مەلۇم قىلدىم، چۈنكى ئەلچىخانىغا تىزىملاتقاندىن كېيىن ئەلچىخانا مېنىڭ كانادادا تۇرۇۋاتقان مەزگىلدىكى تۇرمۇش خىراجىتىمنى ھەر ئۇچ ئايدا بىر قېتىم بانكا كارتامغا سېلىپ بېرەتتى، بىر ئايغىچە تۇرمۇش خىراجىتىم ۋاقتىدا چۈشمىگەچكە ئۆي ئىجارىسى بېرىشكە قىينىلىپ قالدىم، ئۆزۈم ئېلىۋالغان 2000 دوللارنى مۇ خەجلەۋەتكەنتىم، ئۆي ئىجارە ئالغاندا غوجدارغا مەكتەپنىڭ تەكلىپنامىسىنى كۆرسىتىپ ئالدىن بىر قىسىم پۇلنى بېرىپ، قالغان پۇلنى پات ئاردا ئەلچىخانا تۇرمۇش راسخوتۇمنى چۈشۈرۈپ بەرگەندە بېرىشكە كېلىشىپ كۆچۈپ كىرگەنتىم، ئويلىمىغان يەردىن تۇرمۇش پۇلۇم ۋاقتىدا چۈشمىدى، غوجدار بىر كۈنى كەچتە تۇيۇقسىز ئۆي ئىجارىسىنى سۆيلەپ ئەتىسى چۈشكىچە بەرمىسەم كۆچۈپ كېتىشىمنى ئۇقتۇردى، مەن جىددىيلەشكىنىمدىن كەچقۇرۇن ئۇرۇمچىدىن كۆچمەن بولۇپ چىققان دوستۇمنىڭ ئۆيىگە بېرىپ 1000 دوللار ئارىيەت ئېلىپ، قالغان ئۆي ئىجارىسىنى دەل ۋاقتىدا تاپشۇرۇپ كۆڭلۈم ئارام تاپتى، بۇ تۇنجى ئايدا تۇرمۇشتا بىر ئاز قىينىلىپ ياتاقداش تېپىشقا تىرىشتىم، چۈنكى ياتاقداش تاپسام ئۆي ئىجارىسىنى تەڭ كۆتۈرەتتۇق، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىنگلىز تىلىدا سۆزلىشىپ تىل جەھەتتىمۇ ئىلگىرىلەش بولاتتى، تور ئارقىلىق ئېلان بەردىم، ۋاندىن

كۇۋېر شەھرىنىڭ بېرنابى رايونى (Burnaby)دىكى مەركەزىي كۇتۇپخانا ۋە مەكتەپ كۇتۇپخانىسى ئالدىنقىمۇ ئېلان چاپلىدىم، ئاخىر ئافرىقىلىق بىر ئىشلەمچى نېگىر چىقتى، بىراق ئۆي ئىجارىگە بەرگەن غوجىدارغا ئېيتىسام ئۇنىڭ بىلەن بىللە تۇرۇشۇمغا قوشۇلمىدى، غوجىدار ئاق تەنلىك بولۇپ، سۆرۈشتۈرسەم ئۇ قارا تەنلىكلەرگە ئۆي ئىجارە بەرمەيدىكەن، ئاخىر بىر ئايىنى ئاران توشقۇزۇپ بېرنابىدىكى مېترو بېكىتى ۋە ئاپتوبۇس بېكىتىگە يېقىن جايدىن ھەر ئايلىقىنى 850 دوللارغا ئۆي تېپىپ كۆچۈپ كەتتىم. يەنە يا-تاقداش تېپىشقا توردا ئېلان بەردىم، بىر قانچە جۈڭگولۇق، بىر ئالبانىيەلىك، ئۇنىڭدىن باشقا ئافرىقىلارمۇ بىللە تۇ-رۇشقا كەلدى، بىراق مۇۋاپىق كۆرمەي ئاخىر قۇرۇلۇش شىركىتىدە ئىشلەۋاتقان ماريو (Mario) ئىسىملىك بىر گې-مانىيەلىك بىلەن بىللە تۇردۇم، مەجەزىمىزمۇ خېلى چىقىشىپ قالدى، ئۇمۇ ئىنگلىزچە سۆزلەيتتى، ھەپتىدە بەش كۈن ئىشلىسە، ئىككى كۈن ساياھەت قىلاتتى، مەنمۇ بوش ۋاقىت-لىرىمدا ماريوغا ھەمراھ بولۇپ ۋانكۇۋېردىكى داڭلىق ساياھەت ئورنى ۋىستلېر (Whistler) كېلوۋنا (Kelowna) دىن باشقا تاغلىق شەھەر كامىلوپس (Kamloops)، مەركىزىي شەھەر ۋېكتورىيە (Victoria)، ۋانكۇۋېر ئارىلى (Vancouver Island)، توفىنو كىچىك ئارىلى (Tofino Small Island) ۋە دېگىز سا-ھىللىرىغا بېرىپ ساياھەت قىلىپ نۇرغۇن جايلارنى كۆردۇم، ماريونىڭ خەلقئارالىق پىراۋىسى بولغاچقا، ماشىنا ئىجارىگە ئېلىپ ساياھەت قىلاتتى، مەنمۇ بىللە ھەمراھ بولاتتىم، ياۋ-روپالىقلارنىڭ ياشاش، تۇرمۇش ئادىتىگىمۇ ئاز - تولا كۆنۈپ قالدىم. 9 - ئايغىچە كولومبىيە (British Columbia) ئۆلكىسىدىكى نۇرغۇن جاينى ساياھەت قىلدىم.

2006 - يىل 6 - ئاينىڭ 14 - كۈنىدىن 16 - كۈنگىچە، مەن چەت ئەلدىن كەلگەن مۇتەخەسسىس سۆپىتى-دە ۋانكۇۋېردىكى سىمون فرېيزېر ئۇنىۋېرسىتېتى (Simon Fraser University) دا «سۇ ۋە شەھەرلىشىش» دېگەن تېمىدىكى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا تەكلىپ بىلەن قاتناشتىم. بۇ قېتىمقى يىغىنغا مەملىكەت بويىچە 80 دىن ئارتۇق مۇتەخەسسىس قاتناشقان بولۇپ، نۆۋەتتىكى سۇ مە-سىلىسى ۋە شەھەرلىشىش، سۇ تېجەش، پاسكىنا سۇنى بىر تەرەپ قىلىش، بۇلغىمىنى ئازايتىش توغرىسىدا بەس - مۇنا-زىرە ئېلىپ بېرىلدى. يىغىن جەريانىدا ۋانكۇۋېردىكى دەريا - ئۆستەڭلەر، شەھەرنى سۇ بىلەن تەمىنلەش مەنبەسى، پاس-كىنا سۇنى بىر تەرەپ قىلىش زاۋۇتلىرى، ئىچىملىك سۇنى سۈزۈپ تازىلاش زاۋۇتلىرى، كۆللەر قاتارلىق جايلارنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇق، ئۇنىڭدىن باشقا، ئىچىملىك سۇنى باشقۇرۇش، شەھەرنى سۇ بىلەن تەمىنلەش، يامغۇر سۈيىنىڭ ئىچىملىك سۇنى بۇلغاش مەسلىسىنى قانداق تىزگىنلەش قا-تارلىق مەسىلەر توغرىسىدا مۇنازىرە قىلىشىپ نۇرغۇن تەكلىپ ۋە تەدبىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

2006 - يىلى 13 - ئاۋغۇست ياتاقدىشىم ماريو ۋاڭ-كۇۋېردىكى شەرقىي ھاۋا ئارمىيە بازىسىدا ئامېرىكا ھاۋا ئارمىيەسى بىلەن كانادا ھاۋا ئارمىيەسى بىرلىكتە ئۇچۇش مانېۋىرى ئۆتكۈزىدىغانلىقىنى، بىللە بېرىپ كۆرۈپ كېلىشىم-نى ئېيتتى، مەن ماريو بىلەن ماشىنا ئىجارىگە ئېلىپ 13 - ئاۋغۇست نەق مەيدانغا بېرىپ كۆردۇق، ھاۋا ئارمىيە بازا-سىدا ئادەم بەك كۆپ ئىدى، بىز نەق مەيداندا تۇرلۇك ئۇرۇش ئايروپىلانلىرىنىڭ ئۇچۇش ماھارىتىنى كۆردۇق، ئۇرۇش ئايروپىلانلىرىغا چىقىپ ئېكسكۇرسىيە قىلدۇق، ئۇچقۇچىلار بىلەن خاتىرە سۈرەتكە چۈشتۇق، ئۇلار شۇنداق قىزغىن، سەمىمىي، ئەدەپلىك ھەم خۇشخۇي ئىدى، ئىككى دۆلەت ھاۋا ئارمىيەسى تۇرلۇك ئۇرۇش ئاي-روپىلانلىرىنىڭ ئۇچۇش ماھارىتى مېنى تولىمۇ جەلپ قىلدى ھەم چوڭقۇر تەسىر قالدۇردى.

شۇنداق قىلىپ تەتىل توشقىچە بىر تەرەپتىن مەكتەپكە بېرىپ ئۆگىنىش قىلسام، يەنە بىر تەرەپتىن ياتاقدىشىم گې-مانىيەلىك ماريو بىلەن ساياھەت قىلدىم، ئىش تېپىپ ئىشلەپ كۆرۈپ بېقىش مەقسىتىدە توردا ئالاقىلىشىپ بىر ئۆي كۆچۈش شىركىتىدە بىر نەچچە كۈن ئىشلەپ باقتىم، بېلىق تۇتقۇچىلار بىلەن ئالاقىلىشىپ 2006 - يىلى 7 - ئاينىڭ 31 - كۈنى ۋانكۇۋېرنىڭ روك (White Rock) دېگەن يېرىدە دېڭىزدا بىر كۈن قىسقۇچ پاقا تۇتۇش بىلەن شۇغۇللاندىم. روك دېگەن جاي ۋانكۇۋېر بىلەن ئامېرىكا-نىڭ سېئاتل (Seattle) شەھىرىنى دېڭىز ئارقىلىق تۇتاشتۇ-رۇپ تۇراتتى. تەتىل جەريانىدا تۇرمۇش ئۆگەندىم، كانادا-دا ياشاشنىڭ يوللىرىنى ئاز - تولا ئىگىلىدىم، كۈنلىرىم ئا-شۇنداق ئالدىراشلىقتا ئۆتۈپ، تەتىل ۋاقتىمۇ توشۇپ قالدى.

9 - ئايدا يېڭى ئوقۇش مەۋسۇمى باشلىنىش بىلەن

دەرسكە قاتنىشىش، ئوقۇتقۇچىلار بىلەن كاماندىروپكا ۋە دالا تەكشۈرۈشىگە چىقىش، كەچتە قوشۇمچە تىل كۇرسىغا قاتنىشىش قاتارلىق ئىشلار بىلەن تېخىمۇ ئالدىراشچىلىق ئىچىگە كىرىپ كەتتىم. كانادادىكى ئاشۇ بىر يىللىق زىيارەت خاراكتېرلىك ئوقۇشۇم ۋە ئەمەلىي تۇرمۇش سەرگۈزەشتەم ئارقىلىق كانادالىقلار يەنى ياۋروپا - ئامېرىكىلىقلار بىلەن شەرقىي ئاسىيالىقلار يەنى جۇڭگولۇقلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا نۇرغۇن ئوخشىماسلىقلارنىڭ بارلىقىنى بايقىدىم.

1. مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئوخشىماسلىق. مەدەنىيەت نۇرغۇن ساھەلەرگە چېتىشلىق بولۇپ، ھەرقايسى مىللەت، ھەرقايسى دىن، ھەرقايسى ئىرقتىكىلەرنىڭ يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك، تۇرمۇش ئۆرپ - ئادەتلىرى، تىل - يېزىقى، دىنىي ئېتىقادى ۋە باشقا نۇرغۇن تەرەپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ھەرقايسى مىللەت، ھەرقايسى دىن، ھەرقايسى ئىرقتىكىلەرنىڭ مەدەنىيىتىمۇ ئوخشىمايدۇ، مەدەنىيەت مەۋجۇت بولغانلىقى ئۈچۈنلا، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتتا، ئىنسانلارنىڭ روھىيىتىدە زور ئۆزگىرىش بولىدۇ، ھەرقايسى مىللەتلەر ئۆزئارا سەرخىل مەدەنىيەتنى قوبۇل قىلىپ، ناچارلىرىنى شاللاپ، مەنىۋى تۇرمۇشنى بېيىتىدۇ، دۇنيا مەدەنىيەت ئارقىلىق تەرەققىي قىلىپ، مەدەنىيەت ئارقىلىق گۈزەللىشىدۇ.

مەن كانادادا بىر يىللىق سەرگۈزەشتەمدىن شۇنى ھېس قىلدىمكى، جۇڭخۇا ئۆرپ - ئادەت مەدەنىيىتى يەنى يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك، تۇرمۇش ئۆرپ - ئادەتلىرى، دىنىي ئېتىقادى ۋە باشقا نۇرغۇن تەرەپلەردىن كانادالىقلار يەنى ياۋروپا - ئامېرىكا مەدەنىيەت ئېقىمىدىكىلەردىن ھەر جەھەتتىن پەرقلىنىدىكەن. مەسىلەن، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئۆزگىچە مول تائام مەدەنىيىتى بولۇپ، ھەر جەھەتتىن خاسلىققا ئىگە ئىكەن، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتى، مول تائام مەدەنىيىتىنى، مېھماندوستلۇقىنى، مەززىلىك تائاملىرىنى ھېچ جايدىن تاپقىلى بولمايدىكەن.

كانادا چوڭ جەھەتتىن بۈيۈك بىرىتانىيە مەدەنىيىتى، فىرانسىيە مەدەنىيىتى ۋە ئامېرىكا مەدەنىيىتى مۇجەسسەملەنگەن كۆچمەنلەر دۆلىتى بولۇپ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتى، دىنىي ئېتىقادى، يېمەك - ئىچمىكى، كىيىم - كېچىكى، تىل - يېزىقى ئاساسەن ياۋروپا مەدەنىيىتى كاتېگورىيەسىگە مەنسۇپ ئىكەن، كانادادىكى يەرلىك مىللەت ئىندىيانلارنىڭ ئىپتىدائىي مەدەنىيىتىنى مۇزېيلاردىلا كۆرگىلى بولىدىكەن. كانادادا دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى مىللەتلەرنى، ھەر خىل دىندىكىلەرنى، ھەر خىل ئىرقتىكىلەرنى ئۇچراتقىلى بولىدىكەن، لېكىن دۆلەت تىلى ئىنگلىز تىلى بىلەن فىرانسۇز تىلى بولغاچقا، ھەرقانداق كىشى ئاشۇ تىلدا سۆزلىشىدىكەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە پۇقرالارنىڭ مىللىتى، دىنىي ئېتىقادى، ئىرقى، يېشى، جىنسى قاتارلىقلارنى سوراش ئەدەپسىزلىك ھەم مەدەنىيەتسىزلىك بولغاچقا، قايسى مىللەت ئىكەنلىكىنى، قايسى دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغانلىقىنى، قايسى دۆلەتتىن كەلگەنلىكىنى ئاسان بىلگىلى بولمايدىكەن، كانادالىقلار ياۋروپالىقلارغا ئوخشاش، تەييار تاماق، ئىسسىز تاماق، سوغۇق تائاملار، قەھۋە ۋە سوغۇق ئىچىملىكلەرنى ياخشى كۆرىدىكەن، كوچىلاردىكى ئاشپۇزۇللارنىڭ كۆپىنچىسى ئىتالىيە پىساخانىسى، كېنتاكى تېز تاماقخانىسى (KFC)، ھامبۇرگ بولىكىسى تېز تاماقخانىسى، قىسمەن گىرېكچە تائاملار ئاشخانىسى، ياپونچە ئاشپۇزۇللاردىن باشقا جۇڭگولۇقلار كوچىسىدا جۇڭگوچە ئاشپۇزۇللارنى ئۇچراتقىلى بولىدىكەن، ۋانكۇۋىردا ئوتتۇرا شەرقتىكى ئەرەب دۆلەتلىرىدىن، ئافغانىستان ۋە باشقا دۆلەتلەردىن كەلگەن ئاز ساندىكى مۇسۇلمانلارنى ئۇچراتقىلى بولسىمۇ، لېكىن مۇسۇلمانچە ئاشپۇزۇلنى تاپقىلى بولمايدىكەن. يېمەكلىك جەھەتتىكى بۇنداق ئوخشىماسلىقلار چەت ئەلدىكى جۇڭگولۇق ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىغا زور قىيىنچىلىقلارنى ئېلىپ كېلىدىكەن، جۇڭگولۇقلار قورۇغان تائاملارنى يېيىشنى ئاساس قىلغاچقا، بىر قىسىم جايلاردا جۇڭگولۇقلارغا يەنى خەنزۇلارغا ئۆي ئىجارە بېرىشتە ئۆيدە قورۇما قورۇشقا چەك قويۇپ، مۇھىت تازىلىقىغا رىئايە قىلىشقا ئالاھىدە ئەسكەرتىلىدىكەن، مۇسۇلمانچە يېمەكلىك ۋە مۇسۇلمانچە ئاشپۇزۇللار بولمىغاچقا، ئۇيغۇرلار يېمەك - ئىچمەككە كۆنەلمەي، تۇرمۇشتا قىينىلىدىكەن. كانادادا يېمەك - ئىچمەك تازىلىقىغا قويۇلىدىغان تەلەپ ئالاھىدە يۇقىرى بولۇپ، ساختا، سۈپىتى ناچار، بۇلغانغان يېمەكلىك ئەسلا مەۋجۇت ئەمەسكەن، ۋاقتى ئۆتكەن يېمەكلىكلەر ھەرگىز سېتىلمايدىكەن، ئاشپۇزۇل ۋە تاللا بازارلىرىدا پىششىق يېمەكلىك قىممەت، خام يېمەكلىك ئەرزان ئىكەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە يېمەكلىكلەرنى ساقلاش مۇددىتى توشاي دەپ قالغاندا، ناھايىتى ئەرزان باھادا تۆكمە قىلىپ ساتىدىكەن ياكى شاللاپ بىر تەرەپ قىلىدىكەن.

2. مۇھىت ئاسراشقا بولغان كۆزقارىشىدىكى ئوخشاسلىق. كانادا دۇنياسىدىكى ئەڭ چوڭ كۆچمەنلەر دۆلىتى بولۇپ، يەر مەيدانى 9 مىليون 900 مىڭ كۋادرات كىلومېتر، نوپۇسى 37 مىليون ئەتراپىدا بولۇپ، ئادەم ۋە تېخنىكا كۆچىگە مەرۇاقىت ئېھتىياجلىق ئىكەن، شۇنداق چوڭ زېمىنىمۇ بايلىقنى قالايمىقان ئېچىپ، ئېكولوگىيەلىك مۇھىتنى بۇلغايدىغان ھەر قانداق ئىشنى قىلمايدىكەن، مۇھىتنى ئاسراش، يەر شارىنىڭ يېشىللىقنى قوغداشنى ھەر بىر كىشى ئۆز ھەرىكىتىدە ئىپادىلەيدىكەن، ئۇلار ياشاۋاتقان زېمىن چوڭ، بايلىق كۆپ، ئادەم ئاز بولسىمۇ، ئۆزى ياشاۋاتقان ئاشۇ ئانا تۇپراقنى گۈللەندۈرۈش، يېشىللىقنى قوغداشنى ئۆز ئائىلىسىنى قوغداشتىنمۇ مۇھىم بىلىپ، ھەرقانداق بىر ئىشتا مۇھىت ئاسراشنى 1 - ئورۇنغا قويىدىكەن، ئېكولوگىيەلىك مۇھىتنى بۇزۇش بەدىلىگە كەلگەن ھەرقانداق ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتنى قوللمايدىكەن، دۆلەت مەنپەئىتىگە بۇاستە چېتىلىدىغان ۋە خەلق تۇرمۇشىغا بىۋاسىتە نەپ يەتكۈزىدىغان چوڭ قۇرۇلۇشلار بولسىمۇ، دۆلەت مىڭ مۇھىت ئاسراش قانۇن - نىزاملىرىنىڭ ئالاقىدار ئۆلچەملىرىگە يەتمىسە، مەزكۇر تۇر ياكى قۇرۇلۇش ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدىكەن، ھەممە كىشىدە مۇھىت ئېڭى تۇرغۇزۇلغاچقا ھەتتا تۇرمۇش ئەخلەتلىرىنىمۇ بەلگىلەنگەن ئورۇنغا تۇرلىرى بويىچە دەرىجىگە ئايرىپ تاشلايدىكەن، ئاممىۋى سورۇندا تاماكا چېكىش، يۇقىرى ئاۋازدا سۆزلەش، ئېچىملىك بوتۇلكىسىنى قالايمىقان تاشلاش، قالايمىقان تۆكۈرۈش ئەسلا مەۋجۇت ئەمەسكەن.

2006 - يىلى 9 - ئاينىڭ باشلىرىدا يېتەكچى ئوقۇتقۇچىلار بىلەن بىللە ۋانكۇۋېرنى سۇ بىلەن تەمىنلەيدىغان مەلۇم بىر تاغلىق رايونىنىڭ مۇھىتى ۋە سۇ سۈپىتى ئەھۋالىنى تەكشۈرۈشكە چىقتۇق، بۇ ئۇچ كۈنلۈك سەپەر بولغاچقا، ئۆزۈم تەييارلىغان تەييار يېمەكلىك ۋە ئازراق بانان ئېلىۋالغانتىم، شۇ كۈنى كەچتە دالىدا چېدىر قۇرۇپ ياتتۇق، بىز بارغان كۈندىن باشلاپ بىر كېچە - كۈندۈز قار ياغدى، 9 - ئايدا ۋانكۇۋېرنىڭ ھاۋاسى ئۇرۇمچىنىڭ ھاۋاسىغا ئوخشاپ قالسىمۇ، لېكىن تاغنىڭ ھاۋاسى قار يېغىش بىلەن خېلىلا سوۋۇپ كەتكەنتى، مەن ئۆزۈم ئېلىپ چىققان بارلىرىنى كەچتە چېدىرىمدا يەپ بولۇپ، شۆپۈنى كىنى ئۆزۈم قۇرغان چېدىرنىڭ كەينىدىكى قارىغاي يېنىغا تاشلاپ قويۇپتىمەن، ئەتىسى يېتەكچى ئوقۇتقۇچۇم مېنىڭ بۇنى سىز تاشلىدىڭىزمۇ دەپ سوردى، مەنمۇ شۇنداق دەپ جاۋاب بەردىم، بىراق يېتەكچى ئوقۇتقۇچۇم بۇنى مەن سومكامغا سېلىپ ئەكىتىپ شەھەردىكى ئەخلەت ساندۇقىغا تاشلاپ قويايلى دەپ ئېلىپ كەتتى، مەن بۇنىڭدىن ھەيرانلىق ھەم خجىللىق ھېس قىلىپ شۇنىڭدىن كېيىن نەگە بارسام دىققەت قىلدىم، مەيلى چۆل - جەزىرە بولسۇن ھەممە كىشى شۇنداق قىلىدىكەن، باشقىلار كۆرمىدى دەپ تاشلاپ كەتمەيدىكەن، بۇنىڭدىن مەن كانادالىقلارنىڭ مۇھىت ئاسراش ئېڭىنىڭ نەقەدەر يۇقىرىلىقىنى، بىز جۇڭگولۇقلاردىن زور پەرقلىنىدىغانلىقىنى بىلدىم، مۇشۇنداق مەسىلىلار ناھايىتى كۆپ ئۇچرىدى.

2007 - يىلى 2 - ئاينىڭ بېشىدا ئامېرىكىغا چىقىپ تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشقا تەييارلاندۇق، ئامېرىكىغا چىقىش ئۇچۇن كانادالىقلاردىن ۋىزا تەلەپ قىلمايدىكەن، شوپۇر لۇق پىراۋىسى بىلەن خالىغان ۋاقىتتا كىرىپ چىقالايدىكەن، بىراق جۇڭگولۇقلاردىن ۋىزا تەلەپ قىلغاچقا، مەن بىر ئاي بۇرۇن مەكتەپنىڭ تونۇشتۇرۇشنى ئېلىپ ئامېرىكىنىڭ ۋاشىنگتون كونسۇلخانىسىغا بېرىپ ئىلتىماس قىلىپ بىر يىللىق ۋىزا ئېلىپ قويغانتىم، 2 - ئاينىڭ 10 - كۈنى بىز بىر قانچە ئوقۇتقۇچى، مۇھىت ئاسراش مىنىستىرلىقىدىكى ئىككى مۇتەخەسسىس ۋە ئوقۇغۇچىلار بىلەن مەكتەپنىڭ ئاپتوبۇسىغا ئولتۇرۇپ ۋانكۇۋېردىن ئامېرىكا ۋاشىنگتون ئىشتاتىنىڭ سېئاتىل شەھرى ئارقىلىق ئامېرىكىنىڭ سېرىق تاش باغچىسىدا ياۋايى ھايۋانلار ۋە ياۋا ئۆسۈملۈكلەر ئۈستىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىشقا يولغا چىقتۇق، بىز ئىككى كۈن يول يۈرۈپ ئامېرىكىنىڭ ۋاشىنگتون، ۋىيومىڭ، مونتانا ۋە ئايداخو ئىشتاتلىرىنى كېسىپ ئۆتۈپ سېرىقتاش باغچىسىغا يېقىن بىر كىچىك بازارنىڭ مېھمانخانىسىغا چۈشۈپ، ئەتىسى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشىمىزنى باشلىدۇق، بىر نەچچە كۈندە سېرىقتاش باغچىسىدىكى ياۋايى ھايۋانلار، ياۋا ئۆسۈملۈكلەر ۋە باشقا جانلىقلار تۇغرىسىدا ئەمەلىي تەكشۈرۈش جەريانىدا نۇرغۇن ساۋاتلارغا ئىگە بولدۇق، بۇ جەريانىدا بىز بىر نەچچە ئوقۇتقۇچى ۋە مۇھىت ئاسراش مىنىستىرلىقىدىن كەلگەن ئىككى خادىم ئاشۇ باغچىدىكى تەبىئىي ئارىشاڭغا چۈشتۇق، ئارىمىزدىن بىر ئوقۇتقۇچى ئېچىشىپ كەتىپ ئارغان پۇتا بوتۇلكىسى قولىدىن چۈشۈپ چېقىلىپ

كېتىپ بىر نەچچە پارچىسى تەبىئىي ئارشاڭدىكى سۇ ئاستىدا قالدى، بىز ھەممىمىز ئاشۇ بوتۇلكا پارچىسىنى تا تېپىپ چىقـ
قۇچە ئىزدەپ قوللىرىمىز قاناپ كەتتى، ئاخىر تېپىپ ئېلىپ سومكىغا قاچىلاپ ئېلىپ كەتتۇق، كەچتە مەن مۇھىت ئاسراش مىنىستىرلىقىدىن بىز بىلەن بىللە كەلگەن دوكتور كەن ئاشى (Dr. Ken Ashy) بىلەن كەچلىك تاماقتىن كېيىن مۇھىت مەسلىسى توغرىسىدا پاراڭلىشىپ قالدىم، ئۇ ماڭا كانادا ھۆكۈمىتى ۋە تەتقىقات ئورۇنلىرىنىڭ مۇھىت ئاسراشـ
قا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلىدىغانلىقىنى تەپسىلىي چۈشەندۈرگەنـ
دىن كېيىن ئامېرىكا كالىفورنىيە ۋە لوس- ئانژېلىس ئۇنـ
ۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى جارىد دىئاموند « Diamond Jared»نىڭ « Collapse» دېگەن كىتابىنى كۆرۈپ قويۇـ
شۇمنى، مەزكۇر كىتابتا دۇنيادىكى مۇھىت بۇلغىنىش ئېغىر بولۇۋاتقان بىر قىسىم دۆلەتلەر، بولۇپمۇ جۇڭگونىڭ ئېكولـ
لوگىيە ۋە مۇھىت مەسلىسى توغرىسىدا كىشىنى چۆچىتىدىـ
غان مۇھىم مەسىلىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغانلىقىنى تەۋسىيە قىلدى ھەمدە جۇڭگو شىنجاڭنىڭ تەكلىماكان ۋادىسىدىن كۆتۈرۈلگەن چاڭ- توزان بىر ھەپتە ئىچىدە كانادا ۋە ئامېـ
رىكا قىتئەسىگە يېتىپ كېلىدىغانلىقى، جۇڭگونىڭ ئېكولوگـ
يەسىنى تۇزەشكە كانادا ھۆكۈمىتى ھەر يىلى زور خىراجەت ئاجرىتىۋاتقانلىقىنى ئېيتتى. بۇنىڭدىن مەن كانادالىقلارنىڭ ئۆزى ياشاۋاتقان ئاشۇ ئانا تۇپراق مۇھىتىنى نەقەدەر ئاسـ
رايدىغانلىقىنى، دۇنيا مۇھىتىنى ئاسراشتىكى ئۆز مەسئۇلىيىتىـ
نى ئادا قىلىش ئۈچۈن تىرىشىۋاتقانلىقىنى چۈشەندىم.

ئامېرىكىنىڭ سېرىقتاش باغچىسى 1872- يىلى قۇرۇلـ
غان بولۇپ، دۇنيا بويىچە ئەڭ دەسلەپكى دۆلەتلىك تەبىئىيـ
لىكى قوغدىلىدىغان باغچە ھېسابلىنىدىكەن، مەزكۇر باغچـ
نى ۋىيومىڭ، مونتانا ۋە ئايداخو ئىشتاتى قورشاپ تۇرىدىـ
كەن. باغچىنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 8983 كۋادرات كىلومېتر كېلىدىكەن. بۇ تەبىئىي باغچىدا ياۋايى ھايۋانلاردىن شىمالـ
لي ئامېرىكا ياۋا كالىسى (Bison)، بۇغا، بۆكەن، ياۋا قوي، تاغ ئۆچكىسى قاتارلىق يەتتە خىل تۈياقلىق ھايۋانلار، قارا ئېيىق، كۈل رەڭ ئېيىق، 67 خىل باشقا سۈت ئەمگۈچى ھايۋانلار، 322 خىل قۇش، 16 خىل بېلىق، ئۇنىڭدىن باشقا كۈل رەڭ بۆرە، تاغ شىرى قاتارلىق ياۋايى ھايۋانلارمۇ باركەن، ھەر خىل ئۆسۈملۈكلەر ۋە دەرەخ تۈرلىرى 1700 خىلدىن ئاشىدىكەن.

بۇ تەبىئىيلىكى قوغدىلىدىغان باغچىدا ئۇستى ئوچۇق ئېقىپ تۇرىدىغان نۇرغۇن تەبىئىي ئارىشاڭ، نەچچە 100 تەـ
بىئىي شارقىراتما، تەبىئىي كىچىك كۆللەر، 20 نەچچە مېتر ئېگىزلىكتە ئېتىلىپ تۇرىدىغان يانارتاغ ۋولقىنى، باغچىنى كېسىپ ئۆتىدىغان سېرىقتاش دەرياسى قاتارلىقلار بولۇپ، باغچىنىڭ ئۆزگىچە تەبىئىي مەنزىرىسى ھەر يىلى 3 مىليونـ
دىن كۆپ ساياھەتچىنى جەلپ قىلىدىكەن. 132 كۋادرات ئىنگلىز مىلى چوڭلۇقىدىكى سېرىقتاش كۆلى شىمالىي ئامېرىـ
كا قىتئەسىدىكى دېڭىز يۈزىدىن ئەڭ ئېگىز كۆل ھېسابلىنىـ
دىكەن.

مەن ئامېرىكىدىن كانادانىڭ قايىتىپ كەلگەندىن كېيىن ۋانكۇۋېرنىڭ بېرنابىدىكى مەركىزىي كىتابخانىسىدىن پېروـ فېسسور جارىد دىئاموند « Jared Diamon»نىڭ « Collapse» دېگەن كىتابىنى 24 كانادا دوللىرىغا سېتىۋېـ
لىپ، جۇڭگونىڭ مۇھىت مەسىلىسىگە ئالاقىدار بابتىن «جۇڭگونىڭ 1978- يىلى ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، ئىشكـ
نى سىرتقا ئېچىۋەتكەندىن بۇيانقى ئىقتىسادىنىڭ ئېشىشى بىلەن مۇھىت بۇلغىنىشنىڭ كىشىنى چۆچۈتكۈدەك دەرىجـ
دە ئېغىر ئىكەنلىكىنى، مۇھىت مەسلىسى ھاۋا، سۇ، تۇپراقـ
نىڭ بۇلغىنىشى، ئېكولوگىيەلىك مۇھىتنىڭ بۇزۇلۇشى، جانـ
لىقلارنىڭ كۆپ خىللىقىنىڭ يوقىلىشى ۋە چوڭ قۇرۇلۇشلارـ
دىن ئىبارەت ئالتە جەھەتتە گەۋدىلىك بولۇۋاتقانلىقى، جۇڭگو ئاتموسفېراسىغا قويۇپ بېرىلىۋاتقان كاربون تۆت ئوكسىدىمۇ پۈتكۈل دۆلەتلەر قويۇپ بەرگەن كاربون تۆت ئوكسىدىنىڭ 12%نى ئىگىلەپ، يەر شارىنىڭ ئىسسىپ كېتىـ
شىدە ئاساسلىق رول ئويناۋاتقانلىقى، مۇشۇ نسبەت بويىچە كېتىۋەرسە 2050- يىلىغا بارغاندا كاربون تۆت ئوكسىدنى قويۇپ بېرىشى پۈتكۈل ئاتموسفېرادىكى كاربون تۆت ئوكسىـ
دىنىڭ 40%نى ئىگىلەيدىغانلىقى، مۇھىت بۇلغايدىغان ئازوت ئوكسىدلىرى، كاربون تۆت ئوكسىدنىڭ ئېشىشى— ئاپتوموبىللار ۋە كۆمۈر كۆيدۈرىدىغان ئېلېكتر ئىستانسىـ
سىنىڭ كۆپىيىشىدىن بولۇۋاتقانلىقى، دەريا- ئۆستەڭ سۈلـ
رى ۋە يەر ئاستى سۈلرىنىڭ بۇلغىنىشى زاۋۇت، كان- كارـ
خانا ۋە شەھەر كېرەكسىز سۈلرىنى قالايمقان قويۇپ بېرىش، دېھقانچىلىق ۋە سۇ مەھسۇلاتلىرى كېرەكسىزلىرى، خىمىيەۋى ئوغۇت، دېھقانچىلىق دورىسى، سولياۋ يوپۇقلارـ
نى قالايمقان ئىشلىتىش، تۆكۈش سەۋەبىدىن تەخمىنەن

75% كۆللەر، دېڭىز ياقىسىدىكى رايونلار بۇلغىنىۋاتقانلىقى، جۇڭگونىڭ دۇنيا بويىچە ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى ناھايىتى ئاز بولۇپ، ئاران ھەر بىر ئادەمگە 0.3 ئىنگلىز موسىدىن توغرا كېلىپ، ئورمان قۇرۇقلۇقىنىڭ 16%نى ئىگىلەيدىغانلىقىنى، ئورمانلارنى قالايمىقان كېسىش سەۋەبىدىن سۇ تۇپراقنى ئېقىتىپ كېتىشى ۋە كەلكۈن ئاپىتىنىڭ كۆپلەپ بولۇۋاتقانلىقى، 1996 - يىلىدىكى پەۋقۇلئاددە زور كەلكۈن ئاپىتىدە 2 مىليارد 500 مىليون دوللار ئىقتىسادىي زىيان بولغانلىقى، 1998 - يىلى 240 مىليون كىشى كەلكۈن ئاپىتىگە ئۇچرىغانلىقى، بۇ جۇڭگو نوپۇسىنىڭ 1/5نى ئىگىلەپ، مەركىزي ھۆكۈمەتنى چۆچۈتكەنلىكى، جۇڭگو ھۆكۈمىتى نۆۋەتتە مۇھىت بۇلغىنىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، تېرىلغۇ يەرلەرنى ئورمانغا قايتۇرۇش، سۇ تۇپراقنى ئېقىتىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئېنېرگىيە تېجەپ بۇلغىما ئازايتىش قاتارلىق بىر قاتار ئۇنۇملۈك سىياسەت تەدبىرلەرنى ئىشقا سېلىپ، مۇھىت بۇلغىنىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، ئېكولوگىيەنى ياخشىلاشقا زور تىرىشچانلىق كۆرسىتۋاتقانلىقى ھەم بۇ جەھەتتە خەلقئارادا ئىجابىي رول ئويناۋاتقانلىقى تونۇرلەنمەكتە. مەن ئۆزۈمنىڭ مەلۇماتلار ئوتتۇرىغا قويۇلغانلىقىنى تەپسىلىي كۆرۈپ چىقتىم.

3. ۋاقىت كۆز قارىشى جەھەتتىكى ئوخشىماسلىق. ھەممىمىزگە مەلۇم، ۋاقىت ئالتۇن دېمەكتۇر، ۋاقىت پۇل دېمەكتۇر، ۋاقىتنى قەدىرلەش ئۆزىنى قەدىرلىگەنلىكتۇر. بىزدە بىرەرسى بىلەن كۆرۈشۈشكە پۇتۇشۇپ قويۇپ ياكى تېلېفوندا كېلىشىپ قويۇپ ۋاقتىدا بارمايدىغان، بىرەر سۇئال ياكى بىر - ئىككى سائەت كېچىكىپ بارىدىغان ئەھۋال ئومۇمىيۈزلۈك مەۋجۇت. بۇ بىزدە بىر تەرەپتىن ۋاقىت ئىسراپچىلىقىنى پەيدا قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئىجتىمائىي ئەخلاقمىزنى خۇنۇكلەشتۈرۈپ، مەنئىيەتىمىزگە سىڭىپ كەتتى، بۇ بىزنىڭ روھىيەتىمىزدىكى يامان ئىللەتكە ئايلىنىپ، تۆزەتمىسە، ئوڭشىمسا بولمايدىغان ھالەتكە يېتىپ، ئوبرازىمىزنى خۇنۇكلەشتۈردى. كانادالىقلارنىڭ ۋاقىتقا بولغان قارىشى ئىنتايىن يۇقىرى بولۇپ، بىرەرسى بىلەن كۆرۈشۈش ياكى باشقا ئورۇنلاشتۇرۇشنى 15 كۈن ياكى بىر ئاي بۇرۇن تور ياكى تېلېفون ئارقىلىق كېلىشىپ، دەل ۋاقتىدا بارىدىكەن، ھەرگىز كېچىكمەيدىكەن، بالدۇرمۇ بېرىپ ئالمايدىكەن، بەش - ئون مىنۇت كېچىكسە ئانچە ئېغىر ئېلىپ كەتمەيدىكەن، بىرەر چاي زىياپىتى ۋە باشقا سورۇن بولسىمۇ ئەلۋەتتە ئۆزاق بولغاندا بىر يېرىم سائەت ئەتراپىدا داۋاملاشمايدىكەن، ھەرگىز ۋاقتىنى ئىسراپ قىلمايدىكەن، ئاشۇ سورۇن ياكى زىياپەتتە ئوچۇق - يورۇق، كەڭ - كۇشادە مۇھىتتا ئولتۇرۇپ ھەشەمەتچىلىك، ئىسراپخورلۇق قىلمايدىكەن. مەن ئاشۇ مەكتەپكە بارغاندىن كېيىن 2006 - يىلى 12 - ئاينىڭ بېشىدا مەكتەپنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى دوكتور جىم رېچارت (Dr. Jim Reichert) ئەپەندى بىلەن كۆرۈشۈش ئارزۇيۇمىنىڭ بارلىقىنى ئېلىخەت ئارقىلىق قارشى تەرەپكە بىلدۈرگەنىدە مەكتەپ مۇدىرى دەرھال ئېلىخەت قايتۇرۇپ 12 - ئاينىڭ 6 - كۈنى چۈشتىن بۇرۇن سائەت 30 : 10 دا يېرىم سائەت ۋاقتى بارلىقىنى، مېنىڭ ئاشۇ ۋاقتتا ۋاقتىم بار - يوقلۇقىنى ئۇقتۇردى، مەن دەرھال ئېلىخەت ئارقىلىق ئاشۇ ۋاقتتا بارالايدىغانلىقىمنى ئۇقتۇردۇم، شۇنداق قىلىپ بىز ئاشۇ كېلىشكەن ۋاقتتا ناھايىتى سەممىي كۆرۈشتۇق، جۇڭگونىڭ ۋە شىنجاڭنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا تەپسىلىي چۈشەنچە بەردىم، ئاندىن بىللە رەسىمگە چۈشتۇق، يېرىم سائەتلىك سۆھبىتىمىز سەمىمىيلىك ئىچىدە ئاخىرلاشتى، مەن كېيىن يەنە مەكتەپتىكى زىيارەت خاراكتېرلىك ئۆگىنىشىم توغرىسىدا مۇۋاپىق پەيتتە كۆرۈشۈش ئارزۇيۇم بارلىقىنى بىلدۈرۈپ قول ئېلىشىپ خوشلاشتىم، مۇئاۋىن مەكتەپ مۇدىرىمۇ ھەرقانداق ئىشلىرىم بولسا ھەل قىلىپ بېرىدىغانلىقىنى، مەن بىلەن كۆرۈشۈشنى خالايدىغانلىقىنى سەممىي بىلدۈردى. 2 - قېتىم 2007 - يىلى 6 - ئاينىڭ بېشىدا يەنە ئېلىخەت ئارقىلىق كېلىشىپ 6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى چۈشتىن بۇرۇن ئوخشاش ۋاقىتتا ئۇنىڭ ئىشخانىسىدا كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭغا شىنجاڭنىڭ ئەھۋالى تونۇشتۇرۇلغان ئىككى كىتاب سوۋغا قىلدىم ھەم بىر يىللىق ئۆگىنىش دوكلاتىمنى تاپشۇردۇم، جۇڭگوغا بېرىپ شىنجاڭنى كۆرۈپ بېقىشنى، مۇھىت ئاسراش، ئىلىم - پەن ئالماشتۇرۇش جەھەتتە ھەمكارلىق ئورنىتىشقا تەكلىپ بەردىم، ئۇمۇ سەممىيىتىنى بىلدۈردى، بىز يېقىن دوستلاردەك پاراڭلىشىپ، ئاندىن خاتىرە سۈرەتكە چۈشۈپ خوشلاشتۇق.

ئۇنىڭدىن بۇرۇن يېتەكچى ئوقۇتقۇچۇم دوكتور مارك ئانجىلو (Dr. Mark Angelo) مېنى بىر قېتىم مەكتەپ رېسىتورانىدا خانىمى بىلەن مېھمان قىلدى، ئۇلارنىڭ ئادىتى بويىچە دەل ۋاقتىدا باردىم، ئۇلار ئەر - ئايال خۇشال ھالدا

كۆتۈۋالدى، بىز ئۇچەيلەن بىرىدىن ھامبۇرگ بولكىسى، بىر ئىستاكاندىن مۇز قوشۇلغان كوكا كولا بۇيرۇتۇپ تاماق يېگەچ پاراڭلاشتۇق، چۈشلۈك ۋاقىت قىسقا بولغاچقا، 40 مىنۇت ئەتراپىدا مۇڭدىشىپ يەنە ئىشخانىمىزغا قايىتتۇق، ھېنىڭ ئىشخانام ئۇنىڭ ئىشخانىسى بىلەن بىر قەۋەتتە ھەم يېقىن بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئادىتى بويىچە، ئالدىن كېلىشىپ قويۇپ ئاندىن كۆرۈشەتتۇق، پەقەت دەرس، لېكسىيە ۋە دالا تەكشۈرۈشگە چىققانلاردا ئازادە پاراڭلىشالايتتۇق، ئۇلارنىڭ ۋاقىت جەھەتتىكى ئورۇنلاشتۇرۇشى زىچ ھەم ۋاقىت ئىسراپچىلىقى بولمىغاچقىمىكىن، ئاشۇنداق جىددىي لىكتە ئۆتەتتى، مەنمۇ بارا- بارا كۆنۈپ قالدىم، ئوقۇشۇم تۈگەيدىغانغا بىر ئاي قالغاندا 15 كۈن بۇرۇن يېتەكچى ئو- قۇتقۇچۇم مارك ئانجىلو ھېنى ئۆيىگە تەكلىپ قىلىدىغانلىقى- نى، ئايالى مەخسۇس ئاشۇ كۈندە دەم ئېلىپ ھېنى مېھمان قىلىدىغانلىقى، ۋاقتىم بار- يوقلۇقىنى بىلىش ئۈچۈن ئىشخا- نامغا كىرىپتۇ، مەن خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلدىم، شۇ كۈنلۈك زىياپەتكە ئايالى ۋە چوڭ قىزى قاتنىشىدىغانلىقىنى ئەسكەرتىپ قويدى. كېلىشىپ قويغان ۋاقىت بويىچە يېتەك- چى ئوقۇتقۇچۇم مارك ئانجىلو ھېنى ئالغىلى كەلدى، بىز ئۇنىڭ ماشىنىسىدا ئۆيىگە باردۇق، ئايالى كاسى ئانجىلو خا- نىمۇ ئاتايىن بىر كۈن دەم ئېلىپ تەييارلىق قىلغانىكەن، ئۇلار بىر ئائىلە كىشىلىرى ئىنتايىن قىزغىن كۈتۈۋالدى، ئالدى بىلەن داچا شەكلىدە سېلىنغان ئازادە ئۆيلىرىنى بىر قۇر كۆرسەتكەندىن كېيىن ھېنى مەخسۇس تەييارلىغان چۈشلۈك تاماققا تەكلىپ قىلدى، بىز تۆتەيلەن پاراڭلاشقاچ تاماق يېدۇق، تاماق ئۈستىلىگە ماڭا ئاتايىن تەييارلىغانلىقى- نى ئەسكەرتىپ راك گۆشىدە قورۇما قورۇپ ئەتكەن بىر تەخسە ئىتالىيە چۆپىنى، ئۆزلىرىگىمۇ بىر تەخسىدىن ئېلىپ چىققاندىن باشقا تۇماق چوڭلۇقىدا بىر دانە تورت ۋە بىر تەخسە سالات بارتى، مەن تەكەللۇپ بىلەن ئىتالىيە چۆپىنى ئەدەپ بىلەن ئاۋاز چىقارماي يەۋەتكەندىن كېيىن يەنە تە- كەللۇپ بىلەن بىر پارچە تورتقا ئېغىز تەگدىم، تاماق ئۈستە- لىدە باشقا يېمەكلىك يوق ئىدى، ھېنىڭ مۇسۇلمان ئىكەنلە- كىمنى بىلگەچكە، ماڭا ھاراق تۇرىدىكى ئىچىملىكنى قەتئىي زورلىمايتتى، بىز پەقەت سوغۇق ئىچىملىك ئىچكەچ ئاشۇ تا- ئاملارنى يەپ بولغاندىن كېيىن ئۆينىڭ ئىچىدە ۋە ھويلا- سىدا خاتىرە سۈرەتكە چۈشتۇق، مەن ئاتايىن شىنجاڭدىن ئەكەلدۈرگەن ئۇيغۇر دوپپىسىنى مارك ئانجىلو ۋە ئۇنىڭ خانىمى، چوڭ قىزىغا كىيدۈردۈم، ئۇلارغا شۇنداق يارىشىپ كەتتى، ئۇلارمۇ بۇ سوۋغاتلىقتىن ناھايىتى مەمنۇن بولۇشتى، ئۇنىڭدىن باشقا ئانجىلو خانىم ۋە ئىككى قىزىغا بىر دانىدىن يىپەك ياغلىق سوۋغا قىلدىم، مارك ئانجىلو ماڭا ئاشۇ مەك- تەپنىڭ ئىسمى يېزىلىپ شەرتلىك بەلگىسى چۈشۈرۈلگەن بىر دانە جىلىتكە سوۋغا قىلدى. شۇنداق قىلىپ ئۆيىدە مېھمان بولۇش، خاتىرە سۈرەتكە چۈشۈش بولۇپ بىر سائەتچە ۋاقىت سەرپ قىلدۇق، چۈشتىن كېيىن مارك ئانجىلونىڭ ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى بولغاچقا، مەنمۇ بىللە قايىتتىم. شۇ كۈندىكى چۈشلۈك تاماق ئاددىي بولسىمۇ، مېنى تولىمۇ سۆ- يۈندۈردى، ئۇلارنىڭ ئولتۇرۇۋاتقان ئاشۇ ئۆيىدىن، مارك ئانجىلو ۋە ئانجىلو خانىمنىڭ خىزمەت ئورنىدىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ يىللىق كىرىمى 200 مىڭ دوللار ئەتراپىدا بولۇپ، تۇرمۇش سەۋىيەسى يۇقىرى كىشىلەر قاتارىغا كى- رەتتى، بىراق تۇرمۇشتىكى ئاددىي- سادىلىقى، ئىقتىساد- چىللىقىدىن ئۇلارنى تۆۋەن تۇرمۇشتىكى كىشىلەرمىكىن دەپ قالاتتى، مەن چەت ئەللىكلەر بىلەن كۆپ ئالاقىلىشىش جەريانىدا، ئىقتىسادچىللىقنىڭ ئۇلارنىڭ ئەنئەنىسىگە ئايلا- نغانلىقىنى، يېمەك- ئىچمەكنى ئىسراپ قىلمايدىغانلىقىنى، ھە- ممەتچىلىك قىلمايدىغانلىقىنى، ۋاقىتنى قەدىرلەيدىغانلىقىنى، بىر- بىرىگە سەمىمىي ئىكەنلىكىنى، پۇللىرىنى ئورۇنلۇق ئىشلارغا خەجلەپ كۈنلىرىنى خۇشال- خۇرام ئۆتكۈزىدە- غانلىقىنى چۈشەندىم.

4. ئىجتىمائىي تۈزۈلمىسىدىكى ئوخشىماسلىق. كا- نادا ئەنگلىيەنىڭ ھامىيلىقىدىكى دېموكراتىك دۆلەت بولۇپ، زۇڭلى دۆلەت باشلىقى بولىدۇ، ھەممە ئىش پارلامېنتنىڭ ما- قۇللۇقى ئارقىلىق يولغا قويۇلىدۇ، كانادا دۇنياسىدىكى بىردىنبىر كۆچمەنلەر دۆلىتى بولۇپ، دۇنياسىدىكى ھەممە مىللەت، ھەممە ئىرق، ھەممە دىندىكى كىشىلەرنى تاپقىلى بولىدۇ، لېكىن قايسى دىن، قايسى مىللەت، قايسى ئىرقتىن بولۇشى- دىن قەتئىينەزەر، ئىرقىي، جىنسىي، مىللىي، دىنىي كەمسى- تىشكە يول قويۇلمايدۇ، دۆلەت قانۇنى ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ. شۇڭلاشقىمۇ كىشىلەر ئەركىن- ئازادە، روھلۇق كۆرۈنىدۇ، جەمئىيەت مۇقىم بولۇپ، ھەركىم قابىلىيىتىگە يا- رىشا ئىشلەپ، ئەمگىكىگە قاراپ ئىش ھەققى ئالىدۇ، داۋالاش، ئوتتۇرا- باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپى ھەقسىز

بولۇپ، مەكتەپلەر ئوقۇغۇچىلارنى ئازادە مۇھىتتا ئوقۇتـ
ىدۇ، ھەر بىر سىنىپتا كۆپ بولغاندا 20 نەپەر ئوقۇغۇچى
بولۇپ، ئەمەلىيەت ئارقىلىق ئەقىل بۇلىقىنى ئېچىشنى
ئاساس قىلىدۇ، ئوتتۇرا- باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلە-
رىغا ئائىلە تاپشۇرۇقى ئاساسەن بېرىلمەيدۇ، بەرگەندىمۇ
ناھايىتى ئاز بولۇپ، مەكتەپتىن قايتقاندىن كېيىن دەم ئېلىش-
نى ئاساس قىلىدۇ. كانادادا بايلار بىلەن نامراتلار ئوتتۇرد-
سىدىكى پەرق ئانچە چوڭ ئەمەس، مائاشى يۇقىرىلاردىن
ئالىدىغان باج يۇقىرى، مائاشى تۆۋەنلەردىن ئالىدىغان باج
ئاز بولۇپ، باج ئارقىلىق باي- نامراتلىق ئوتتۇرىسىدىكى
پەرق تەڭشىلىدۇ، ئىشسىزلىق نىسبىتى ئىنتايىن تۆۋەن، مۇ-
بادا بىرەر كارخانىدا ئىشلىسىڭىز، مەزكۇر كارخانا سىز
ئىشقا چۈشكەن كۈندىن باشلاپ ھۆكۈمەت تارماقلىرىغا
مەلۇم قىلىپ رويخەتكە ئالدۇرىدۇ، كارخانا ۋەيران بولسا
ياكى سىز ئىشتىن قالسىڭىز شۇ كۈندىن باشلاپ ھۆكۈمەتكە
مەلۇم قىلىپ، ئىشسىزلىق سۇغۇرتىسىدىن بەھرىمەن بولـ-
سىز، ۋاقتىڭىزنى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرالىسىڭىز، بىر نەچچە
ئورۇندا ئىشلەپ پۇل تاپسىڭىزمۇ بولىدۇ، باج يوشۇرۇش،
كىرىمىڭىزنى يوشۇرۇش قانۇنغا خىلاپ، كىرىمىڭىزنى ھۆ-
كۈمەت بانكا ئارقىلىق ھەر ۋاقىت بىلىپ تۇرىدۇ، پۇل خەج-
لىمەي بانكىدا قويىسىڭىز پۇلىڭىزغا باج تۆلەيسىز، شۇڭا پۇ-
لىڭىزنى ئوبوروت قىلىپ تۇرۇشىڭىز كېرەك. ئاتا- بالا ئوت-
تۇرىسىدا بېقىش- بېقىلىش مەجبۇرىيىتى بالا 18 ياشقا
كىرگەن كۈندىن باشلاپ مەۋجۇت بولمايدۇ، ئاتا- ئانىڭىز-
نىڭ سىزنى ئالىي مەكتەپتە ئوقۇتۇش، ئۆي ئېلىپ بېرىش،
ئۆيلۈك- ئوچاقلىق قىلىش مەجبۇرىيىتى بولمايدۇ، مۇبادا
خالىسا ئوقۇش پۇلىنى تۆلىسە ياكى ئۆي ئېلىپ بەرسە بولـ-
ىدۇ. ئالىي مەكتەپتە ئوقۇشنى ئىلتىماس قىلىپ بىرەر مەكتەپ-
كە قوبۇللانسىڭىز، بانكا سىزنى ئۆسۈمسىز قەرز بىلەن ئو-
قۇتىدۇ، مەكتەپ پۈتكۈزۈپ ئىشقا چۈشكەن كۈندىن
باشلاپ بانكا قەرزىنى تەدرىجي قايتۇرۇشقا باشلايسىز،
ئىش تاپالمىسىڭىز ياكى قەرز قايتۇرۇش ئىمكانىيىتىڭىز بول-
مىسا، ئىلتىماس قىلىسىڭىز ھۆكۈمەت تەكشۈرۈپ راستلىقى
مۇقىملاشسا، قەرزىڭىز كەچۈرۈم قىلىنىدۇ، يالغانچىلىق
قىلىپ ئەھۋالنى يوشۇرسىڭىز، ھۆكۈمەت بايقاپ قالسا،
سىزنىڭ شۇنىڭدىن كېيىنكى ھۆكۈمەت تەرەپتىن بەھرىمەن
بولىدىغان بارلىق ئىشلىرىڭىز ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ھۆ-
كۈمەتنىڭ ياردىمىگە مەڭگۈ ئېرىشەلمەيسىز. ھۆكۈمەتنىڭ
پاراۋانلىقى ياخشى، كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشى كاپالەتكە ئىگە
بولغاچقا، كانادالىقلار مائاشىدىن پەرزەنتلىرى ۋە كېيىنكى
تۇرمۇشى ئۈچۈن پۇل يىغىشنى ئويلىمايدۇ، ھەپتە ئاخىر ئا-
ساسەن دېگۈدەك ساياھەتكە چىقىپ دەم ئالىدۇ، ھۆكۈمەت
ۋە باشقا ھەرقانداق ئورۇن ئىش بېجىرمەيدۇ، كارخانىلار
ئىسمېنا قوشۇپ ئىشلەشكە توغرا كەلسە، سىزنىڭ رازىلىقـ-
ىڭىزنى ئېلىپ ئاندىن ئورۇنلاشتۇرىدۇ، قانۇن بويىچە ئىش
ھەققى نورمال كۈندىكىدىن ئۈچ ھەسسە يۇقىرى بولىدۇ،
ھەر سائەتلىك ئەڭ تۆۋەن ئىش ھەققى ئون دوللار بولۇپ،
بۇ قانۇندا بەلگىلەنگەن. پەرزەنتلەرنى خارلاش، كىشىلىك
ھوقۇقىغا چېقىلىش دۆلەت قانۇندا چەكلەنگەن بولۇپ، مۇ-
بادا پەرزەنتىڭىزنى ئۇرسىڭىز، ئۇ سىزنىڭ ئۇستىڭىزدىن ئا-
لاقىدار تارماقلارغا تېلېفون قىلسا ياكى قوشنىڭىز ئەھۋالنى
مەلۇم قىلسا، ئالاقىدار تارماقلار سىزنىڭ پەرزەنتىڭىزنى
بېقىش ھوقۇقىڭىزدىن مەھرۇم قىلىدۇ، ھۆكۈمەت دەرھال
ئەكىتىپ باقىدۇ. ھەر قانداق كىشى ئىشلىمەي ھۆكۈمەتنىڭ
قۇتقۇزۇش تەمىناتى ئېلىشنى نومۇس بىلىپ، قۇربىنىڭ يېتە-
شچە ئىش تېپىپ ئىشلەيدۇ، ھەرقانداق ئورۇندا ئىرقىي
كەمسىتىش بولمايدۇ، ئىرق، مىللىتى، يېشى، جىنسىنى
سوراش ئەدەپسىزلىك، شۇنداقلا ئەخلاقسىزلىق بولۇپ،
توشقۇزىدىغان جەدۋەلدە بۇنداق كاتەكچە بولمايدۇ. ھۆكۈ-
مەت ئورۇنلىرى ياكى كارخانىلاردا ئەمەلدارلار بىلەن
پۇقرالار ھوقۇقتا باراۋەر بولۇپ، يۇقىرى- تۆۋەنلىك، كەم-
ستىش بولمايدۇ، كارخانىلاردا غوجايىنىڭ ئىشخانىسىدا
ئولتۇرماي، سىز بىلەن ئوخشاش ئىشلەيدۇ، سىز بىلەن بىللە
تاماق يەيدۇ، ھەر ئىشتا سىز بىلەن بىللە بولىدۇ. بىرەر
ئورۇن ياكى كارخانا قانۇنسىز ئادەم ئىشلەتسە، ھۆكۈمەت
بايقاپ قالسا ھەسسىلەپ جەرىمانە قويىدۇ ياكى كارخانىنىڭ
تىجارەت كىنىشكىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرىدۇ. ئالىي مەكتەپ-
لەردە ئوقۇغۇچىلارغا ھەپتىدە 18 سائەت ئىشلەشكە
رۇخسەت قىلىش قانۇندا بەلگىلەنگەن بولۇپ، ئىشلەشنى
خالىسىڭىز مەكتەپ ياكى ئالاقىدار تارماقلار مۇۋاپىق ئىش
تېپىپ بېرىدۇ، چەت ئەللىك ئوقۇغۇچىلارمۇ بۇنىڭ ئىچىدە.

بىز ئۇچۇن چەت ئەلدە ئوقۇش شۇنچە ئاسانمۇ؟

نۇرغۇن كىشىلەر چەت ئەلدە ئوقۇشنى، نۇرغۇن ئاتا-
ئانىلار پەرزەنتلىرىنى چەت ئەلدە ئوقۇتۇشنى، ھەتتا

ئوقۇش پۈتكۈزگەندىن كېيىن قايتىپ كەلمەي ئاشۇ ياقا-
يۇرتتا ئىشلەپ كۆپ پۇل تېپىشنى، دوكتورلۇق ۋە
دوكتور ئاشتىلىقنى ئوقۇپ شان- شۆھرەت قازىنىشنى
ئارزۇ قىلىپ زور بەدەل تۆلەيدۇ. چەت ئەلدە ئوقۇش
شۇنچە ئاسانمۇ؟

1. چەت ئەلدە ئوقۇش خىراجىتى ئىنتايىن يۇقىرى.
چەت ئەلدە ئوقۇش خىراجىتى ئىنتايىن يۇقىرى بولۇپ، بۇ
بىر نورمال ئائىلىگە زور ئىقتىسادىي بېسىم ئېلىپ كېلىدۇ.
ئۆزۈمنى مىسال قىلسام، گەرچە مەن دۆلەتنىڭ ئوقۇش يار-
دىمىگە ئېرىشىپ، ھەر ئايدا جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ 1300 كا-
نادا دوللىرى تۇرمۇش يارىدىمىگە ئېرىشكەن بولسامۇ،
مۇشۇ 1300 كانادا دوللىرىنى ياتاق ۋە تۇرمۇش خىراجىتىم-
گە يەتكۈزۈپ سەرپ قىلىشقا تولىمۇ كېلەتتى، ماڭا مەزكۇر
مەكتەپتىن ئۆزلىرىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرىغا ئوخشاش بىر ئىشخا-
نىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، تېلېفون ۋە باشقا كېرەكلىك ئەسلىھە-
لەرنى سەپلەپ بەرگەنتى، ئۆزئارا ئۆگىنىش ۋە ئۇلارنىڭ
يېڭى تەجرىبىلىرىنى ئىگىلەش مەقسىتىدە يېتەكچى ئوقۇتقۇ-
چۇمنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە ئوقۇغۇچىلار بىلەن ئالا-
قىدار دەرسلەرگە، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ لېكسىيەسى ۋە بىر
قىسىم ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرىغا قاتناشتىم، ئوقۇتقۇچىلار
ۋە بىر قىسىم ئوقۇغۇچىلار بىلەن كولومبىيە ئۆلكىسىدىكى
نۇرغۇن تاغ- دەريالار، ئورمانلىقلار ۋە باغچىلاردا دالا
تەكشۈرۈشگە كۆپ چىقتىم، ئامېرىكىنىڭ بىر نەچچە ئىشتات-
لىرىغا بېرىپمۇ تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشتا بولۇپ، نۇرغۇن
ئەھلي بىلىمگە ئىگە بولدۇم، مەن مەزكۇر مەكتەپتە زىيا-
رەت خاراكتېرلىك ئوقۇشقا چىققان بىردىنبىر جۇڭگولۇق
بولغاچقا، مەكتەپ ماڭا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈپ، ئاشۇ بىر
يىل جەريانىدا ئوقۇتقۇچىلار بىلەن كامانداروپكىغا، تەكشۈ-
رۈپ تەتقىق قىلىشقا چىققان ۋە ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرىغا
قاتناشقان بارلىق چىقىملىرىمنى يېتەكچى ئوقۇتقۇچىم ئۈستە-
گە ئالدى، بولمىسا مەن ئاشۇ 1300 كانادا دوللىرىنى يەتە-
كۈزەلمەي، يەنە نۇرغۇن پۇل خەجلىگەن بولاتتىم. مەن
تۇرغان ۋانكۇۋېر شەھرىنىڭ ھاۋاسى ياخشى، يۇرتىمىز
شىنجاڭغا ئوخشاش تۆت پەسىل ئېنىق، ئۇنىڭ ئۈستىگە
تۆت ئەتراپى دېڭىز بىلەن ئورالغان بولغاچقا، نۇرغۇن
بايلار، بولۇپمۇ جۇڭگولۇق بايلار ئاشۇ شەھەردە كۆپ
ئىدى، ۋانكۇۋېردىكى 2 مىليوندىن ئارتۇق شەھەر نوپۇسى-
نىڭ ئىچىدە 600 مىڭدىن كۆپرەك جۇڭگولۇق بار. بولۇپ-
مۇ ۋانكۇۋېردىكى جۇڭگولۇقلار كوچىسى ۋە رىچمائۇند را-
يونىغا جۇڭگولۇقلار كۆپ ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، كۆپىنچە-
سى ئىنگلىزچىدىن باشقا گۇاڭدۇڭ تەلەپپۇزىدا سۆزلىشەتتى،
ۋانكۇۋېرنىڭ تۇرمۇش ئىستېمالى بىر قەدەر يۇقىرى
بولۇپ، ئۆي ئىجارە ھەققى ۋە ئىستېمالمۇ كانادانىڭ باشقا
شەھەرلىرىگە قارىغاندا يۇقىرى ئىدى.

2006- يىلى 9- ئاينىڭ بېشىدىن باشلاپ ئالدىراش
بولۇپ كەتتىم، بىر تەرەپتىن دەرسكە قاتناشتىم، بىر تەرەپ-
تىن يېتەكچى ئوقۇتقۇچۇم بىلەن دالا تەكشۈرۈش، كاماندە-
روپكىغا چىقتىم، ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرىغىمۇ قاتناشتىم،
كەچتە ۋە دەم ئېلىش كۈنلىرى تىل ئۆگىنىش كۇرسلىرىغا
قاتناشتىم، بۇ جەريانىدا زور تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ بىر
يىللىق زىيارەت خاراكتېرلىك ئۆگىنىشىم تۈگىگەندىن كېيىن
ئاسپىرانتلىق ئوقۇشقا پىلان قىلدىم، لېكىن ئوقۇش پۈلىنى
قانداق ھەل قىلىش كېرەك، بۇ بىر چوڭ مەسىلە بولۇپ
قالدى، مەن تور ئارقىلىق كۆپ مەكتەپلەر بىلەن ئالاقىلەش-
تىم، ئوقۇش پۈلىنى سۈرۈشتۈردۈم، كۆپ ساندىكى ئالىي
مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇش پۇلى يىلىغا 15 - 20 مىڭ كانادا دول-
لىرى بولۇپ، تۇرمۇش خىراجىتىگە يەنە نۇرغۇن پۇل كېتەد
تى، ئۆزۈمنىڭ ئەھۋالىنى تەپسىلي تونۇشتۇردۇم، ئوقۇش
پۇلۇمنى چىقىرىپ ئوقۇتىدىغان تەتقاتچى- پىروفېسسور
لارنى ئىزدىدىم، لېكىن ئالاقلىشىش ئوڭۇشلۇق بولمىدى،
مۇبادا ئوقۇش پۇلۇمنى تۆلەپ بىرەر مەكتەپكە كىرسەممۇ
يەنە تۇرمۇش پۇلۇمغا ھەر ئايدا 1000 كانادا دوللىرى كې-
تەتتى، يېرىم كۈن ئىشلەپ يېرىم كۈن ئوقۇغان تەقدىردىمۇ
تۇرمۇشنى قامداش تەسكە توختايتتى، زىيارەت خاراكتېرلىك
ئوقۇشۇم ئاخىرلىشىدىغانغا تۆت ئاي قالغاندا مەقسىتىمنى يې-
تەكچى ئوقۇتقۇچۇمغا ئېيتتىم، مەن ئوقۇماقچى بولغان كە-
سىپنىڭ ئاسپىرانتلىقتا ئوقۇش كەسپى مەزكۇر مەكتەپتە بول-
مىغاچقا، يېتەكچى ئوقۇتقۇچۇم باشقا بىر ئۇنىۋېرسىتېتقا تو-
نۇشتۇردى، كېرەكلىك ماتېرىياللارنىمۇ ئاشۇ ئالىي مەكتەپ-
نىڭ تەلىپى بويىچە تاپشۇردۇم، يۇزتۇرانمۇ كۆرۈشتۇم،
ئاخىر ئۇلار ئوقۇش پۇلۇمنى چىقىرالمايدىغانلىقىنى، ئەگەر
ئوقۇسام ئۆز خىراجىتىم بىلەن ئوقۇسام بولىدىغانلىقىنى
ئېيتتى، مۇبادا مەن ئۆز خىراجىتىم بىلەن ئوقۇسام ئىككى
يىلدا ئاز دېگەندە 400 مىڭ يۈەندىن كۆپرەك خەلق پۇلى

كېتەتتى، مەن ئاشۇ بىر يىلدا كۆپلىگەن جۇڭگولۇق ئوقۇغۇ-
چىلار بىلەن ئۇچراشتىم، ئۇلارنىڭ بىر قىسىملىرى ئوقۇشى-
نى داۋاملاشتۇرالماي يېرىم كۈن ئىشلەپ خىراجەت توپلاۋېـ-
تىپتۇ، ئەمما بىر قىسىم پۇلدارلارنىڭ بالىلىرى ھەشەمەتلىك
تۇرمۇش كەچۈرۈپ، ئاز - تولا مەكتەپكە بېرىپ قويۇپ كا-
نادادا تۇرۇش ۋىزىسىنى ئۇزارتىپ، ئاتا - ئانىلىرىنى ئالداپ
تۇرمۇش كەچۈرۈۋېتىپتۇ. شۇنداق قىلىپ بۇنداق كۆپ
ئوقۇش پۇلىنى تۆلەپ، ئەل ۋەتەندىن، ئائىلەمدىن ئايرىـ-
لىپ، زور بەدەل تۆلەپ ئوقۇغاندىن كۆرە، ۋەتەنگە قايتىپ
كېلىپ ئۆز ئورنۇمدا تۆھپە قوشۇش نىيىتىگە كېلىپ 2007 -
يىلى 7 - ئايدا ۋەتەنگە قايتتىم.

2. ئۆگىنىش بېسىمى يۇقىرى. ئۆگىنىش بېسىمى يۇ-
قىرى بولۇپ، ھېرىپ - چارچاپ ھالىڭىزدىن كېتەي دەپ قا-
لىسىز، يېڭى ئوقۇش مەۋسۇمى باشلانغاندا مەنمۇ تولۇق
كۇرس ئوقۇغۇچىلىرى بىلەن دەرس ئاڭلاپ كەسپىي سەۋىـ-
يەم ۋە ئىنگلىزچە سەۋىيەمنى ئاشۇرۇش مەقسىتىدە كۈندىـ-
لىك دەرسكە قاتناشتىم، ئوقۇتقۇچى چۈشتىن بۇرۇنقى ئۈچ
سائەت، چۈشتىن كېيىنكى ئىككى سائەتلىك دەرستە تالاي
مەزمۇنلارنى ئۆتۈپ بولاتتى، كۆپىنچە دەرسلەر سىنىپتا
كۆپ ۋاستىلىك ئوقۇتۇش ياكى پىروېكسىيە ئاپپاراتى ئار-
قىلىق سۆزلىنەتتى، شۇ سائەتلىك دەرسنىڭ ماتېرىيالى
دەرس باشلىنىشتىن بۇرۇن ئوقۇغۇچىلارنىڭ قولىغا يەتكۈ-
زۈلۈپ بېرىلەتتى، دەرسلەر ئۆتۈلۈپ ھەپتە ئارىلىقىنىڭ
مەلۇم كۈنلىرىدە شۇ دەرسنىڭ ئەمەلىي تەجرىبىسى ئىشلىـ-
نەتتى ياكى ھەپتىدە بىر قېتىم سىناق ئېلىناتتى، تارقاتقان ئا-
لاقىدار ماتېرىياللار ئىنتايىن كۆپ بولۇپ، كۆرۈپ ئۈلگۈرتـ-
كىلى بولمايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىنگلىز تىلى مېنىڭ ئانا
تىلىم بولمىغانلىقى، مەزكۇر كەسىپ ماڭا يېڭى بولغانلىقى
ئۈچۈن دەرس ئاڭلاش ئىنتايىن قىيىن تۇيۇلدى. بىكار ۋا-
قىتتا كۆپ تىرىشتىم، تىل ئۆگىنىش كەچلىك كۇرسىغا قاتناشـ-
تىم، مەكتەپمۇ شارائىت يارىتىپ بېرىپ، تىل كۇرسىنىڭ
ئوقۇش ھەققىنى ئالمىدى، ۋاقىت ئەنە شۇنداق زىچ ھەم تېز
ئۆتمەكتە ئىدى، ماڭا كۈنلەر شۇنچە ئېغىر كەلدى، بىر
كۈنى يەنە سىناق ئېلىش ئۈچۈن ئىمتىھان قەغىزى تارقىتىلـ-
دى، مەن قانداق قىلىشنى بىلمەي خېلى ۋاقىتقىچە ئولتۇر-
دۇم، ئۇنىڭ ئىچىدە بىر نەچچە سوئالغا جاۋاب بېرەلەيتتىم،
دەرس ئوقۇتقۇچىسى يېنىمغا كېلىپ بىردەم تۇرغاندىن
كېيىن سىز خالىسىڭىز دەرس ئاڭلاپ ئىمتىھان بەرمىسىڭىز-
مۇ بولىدۇ، سىز يۇقىرى سالاھىيەت بىلەن مەكتىپىمىزگە
كەلگەن چەت ئەللىك، ئۆزئارا تەجرىبە ئالماشتۇرساق بولـ-
دۇ، جاپا تارتماڭ، دېدى. شۇندىلا مەن ئۆزۈمنىڭ تولۇق
كۇرس ئوقۇغۇچىسى ئەمەسلىكىم، كاندىدات تەتقىقاتچى سا-
لاھىيىتىم بىلەن زىيارەت خاراكتېرلىك ئوقۇشقا كەلگەنلىكىم
ئېسىمگە كەلدى، شۇنداقتىمۇ ۋاقىتنى ئۆتكۈزمەسلىك،
ئازدۇر - كۆپتۇر يېڭى تەجرىبە ئۆگىنىش، يېڭى ماتېرىيال
توپلاش، ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى مائارىپ - مەدەنـ-
يەت ھەققىدە چۈشەنچەمگە ئاساس سېلىش ئۈچۈن يەنىلا
بوشاشمىدىم، كۆپ ۋاقىتلاردا ئوقۇتقۇچىلار بىلەن كاماندىـ-
روپكا ۋە دالا تەكشۈرۈشلەردە بىللە بولدۇم، ئوقۇغۇچىلار-
نىڭ دىسسېرتاتسىيەسىنى نەق مەيداندا ئاڭلىدىم، ئالاقىدار
لېكسىيەلەرگە قاتناشتىم، دۆلەتلىك ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىلـ-
رىغا تەكلىپ بىلەن قاتناشتىم، ئىشقىلىپ ۋاقتىم ئەنە شۇنداق
جىددىيلىك، ئالدىراشلىق ئىچىدە ئۆتۈۋاتتى، گەرچە
چارچاپ كەتكەن بولساممۇ، لېكىن كۈنلىرىمنى مەنىلىك ئۆتـ-
كەندەك ھېس قىلدىم، كۆپلىگەن چەت ئەللىك ۋە جۇڭگو-
لۇق ئوقۇغۇچىلار بىلەن تونۇشتۇم، جۇڭگولۇقلارنىڭ ئانا
تىلى ئىنگلىز تىلى بولمىغاچقا، ئىنگلىزچىغا پۇختا بولغان تەقـ-
دىردىمۇ يەرلىك ئوقۇغۇچىلار 50 بەت ماتېرىيال كۆرگەنـ-
دە، بىز ئاران 15 - 20 بەت ماتېرىيال كۆرۈپ چۈشىنەلەيـ-
دىكەنمىز، نۇرغۇن ۋاقىت ماتېرىيال كۆرۈشكە، ئىزدىنىشكە
كېتىدىكەن، چۈشتە بىر سائەت ياكى يېرىم سائەت تاماق
يېيىشكە سەرپ قىلغاندىن باشقا ۋاقتىڭىز كۇتۇپخانىدا ئۆتىدىـ-
كەن. مەن بىر يىللىق زىيارەت خاراكتېرلىك ئوقۇش جەريا
نىدا ئاشۇنداق ئالدىراش يۈرۈپ يەتتە كىلوگىرام ئورۇقـ-
لاپ كەتتىم، مۇسۇلمانچە تاماق بولمىغاچقا، تاماقنى ياتىقىمـ-
دا ئېتىپ ئىككى - ئۈچ كۈن يەيدىغان تاماقنى تەييارلاپ قو-
يىمەن، تەييارلىۋالغان تاماقنى مەكتەپكە ئاپىرىپ چۈشلۈك
يېرىم سائەت ئارام ۋاقتىدا ئىسسىتىپ يەيمەن، دالىغا چىققانـ-
دا كېنتاكي ۋە ھامبۇرگ بولكىسى تېز تاماقخانىلىرىدىن
توخۇ گۆشىلىك ھامبۇرگ بولكىسىنى ياكى پىسا قاتلىمىسى
دۇكانلىرىدىن قوي، كالا، توخۇ گۆشىلىك پىسا قاتلىمىسىنى
ئېلىپ يەيمەن، بىز كۆنمىسەكمۇ ئەنە شۇ تۇرمۇش بىزنى
كۆندۈرىدىكەن، ئاخىر ئاشۇ تۇرمۇش ۋە ئوقۇش بېسىملـ-
رىغىمۇ كۆنۈپ قالدىم، بىراق ۋاقتىم توشۇپ قالغاچقا،

مېڭىش تەييارلىقىنىمۇ قىلىۋاتاتتىم، جۇڭگو ئەلچىخانىسىدىكى خادىملارغا ۋاقتىمنى يەنە ئۇچ ئاي ئۇزارتىپ بېرىشكە ئىلتىماس سۇندۇم، ئەلچىخانا ئىلتىماسىمنى جۇڭگو ماۋارىپ مىنىستىرلىقىغا يوللاپ تەستىقلىتىپ بەردى، بىراق ئۇزارتقان ئۇچ ئايدا تۇرمۇش پۇلى بېرىلمەيتتى، ئەلچىخانا تۇرمۇشۇمغا كۆڭۈل بۆلدى، مەنمۇ ھەر ئايدا بىر قېتىم زىيارەت ۋە ئۆگىنىش ئەھۋالىمنى يازما دوكلات قىلىپ يوللاپ تۇردۇم، پۇرسەت بولسا بېرىپ پىكىر ئالماشتۇردۇم، يىللىق ئۆگىنىش ۋە زىيارەت ئەھۋالىمنى تەپسىلىي يېزىپ ئەلچىخانا مائ

مېرىكىنىڭ كانادادا تۇرۇشلۇق يۇمشاق دېتال شىركىتىدىن خىزمەت تاپتى، ئۇنىڭ يىللىق مائاش ۋە مۇكاپاتى 80 مىڭ كانادا دوللىرىدىن ئاشىدۇ، ئۇ ئۆزىنىڭ كومپيۇتېر ئىقتىدارى بويىچە ئىش تاپتى، بۇ ئۇنىڭ ئامىتى. لېكىن نۇرغۇن ئىقتىدارلىق جۇڭگولۇقلار بار، ئۇلار ۋەتەنگە ئوخشاش ئىشخانىدا ئىشلەيدىغان ئاق ياقلىق ئىشلارنى ئىزدەسمۇ، ئۇنۇڭ يۇقىرى، ۋەتەندىكى داڭلىق ئالىي مەكتەپلەرنى پۈتكۈزگەن بولسىمۇ، لايىقىدا ئىش تاپالمايۋ، قارا ئىشلارنى قىلىۋاتقانلار ئاز ئەمەس، چۈنكى ئېلىمىزدىكى ئالىي مەكتەپلەر نەزەرىيە ئوقۇتۇشنى ئاساس قىلغاچقا، چەت ئەلگە چىقىۋالغان ئۆگەنگەن نەزەرىيە بىلىملىرى چەت ئەل ئەمەلىيىتىگە ماس كەلمەيۋ ئىش تاپالمىغان. ئىش تېپىش جەھەتتە ئەنە شۇنداق تۇرلۇك قىيىنچىلىقلار مەۋجۇت، بۇ بىر رېئاللىق، چەت ئەلدە ياشايمەن ھەم ئوقۇيمەن دەيدىكەنسىز ئەنە شۇ تالاي قىيىنچىلىق، جاپا ـ مۇشەققەتكە چىدىشىڭىز، جاپا تارتىشتىن قورقمايدىغان ئىرادە تىكلىشىڭىز، ئىش تاللىمايۋ ئىشلىشىڭىز، ئائىلىڭىزگە تايىنۇېلىش ئىدىيەسىدىن ۋاز كېچىشىڭىز كېرەك.

خاتىمە

چەت ئەل بىز ئىنتىلىدىغان، خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرىدىغان ئېرەمباغ ئەمەسكەن، سىز ئويلىغاندەك چەت ئەلدە ئوقۇشمۇ ئۇنچە ئاسان ئەمەسكەن، كونىلار: «ياقا ـ يۇرتتا سۇلتان بولغۇچە، ئۆز ئېلىڭدە ئۇلتان بول» دېگەندەك، چەت ئەلدە تۇرمۇش كەچۈرۈش، چەت ئەلدە ئوقۇش ئوچۇن، نۇرغۇن جاپا ـ مۇشەققەتلەرنى باشتىن كەچۈرۈشكە، ھەممىنى نۆلدىن باشلاشقا توغرا كېلىدىكەن، يات ئەلنىڭ مەدەنىيىتى ۋە تۇرمۇش ئادىتىگە كۆنۈش، مۇھىتقا ماسلىشىش، تىرىشىپ ئوقۇپ ئىگىلىك تىكلەشكە بىر ۋاقىتنچە ۋاز كېچىشكە، مۇھىمى زور ئىقتىسادىي بەدەل تۆلەشكە توغرا كېلىدىكەن، ئانا ۋەتەننى، يۇرتىمىزنىڭ مەززىلىك تائاملىرىنى سېغىنىش ھەر ۋاقىت كىنو ئېكرانىدەك كۆز ئالدىڭىزدىن كەتمەيدىكەن، سېغىنىش ئىستەكلىرى سىزنى ۋەتەن تۇپرىقىغا ھەر ۋاقىت ئېلىپ كېتىدىغاندەك، يالغۇز قالغىنىڭىزدا خۇددى كىچىك بالىدەك يىغلىغۇڭىز كېلىپ، ئانا ۋەتەنگە ھەر ۋاقىت تەلپۈنۈپ سېغىنىدىكەنسىز، قوۋۇم ـ قېرىنداش، ئۇرۇق ـ تۇغقان، دوستلىرىڭىزدىن، بولۇپمۇ ئىللىق ئائىلىڭىزدىن ئايرىلىپ ئاشۇ ئەركىن دۇنيادا ياشىسىڭىزمۇ، ۋەتەنسىزلىك سىزنى ياتسىرىتىپ، ۋەتەن ھىدى ۋۇجۇدىڭىزدىن كەتمەيدىكەن، مەن كانادادا شاھىت بولغان ئاشۇ ئىشلاردىن شۇنى چۈشىنىپ يەتتىمكى، چەت ئەل بىز ئويلىغاندەك ئېرەمباغ ئەمەسكەن، چەت ئەلدە ئوقۇشمۇ ئۇنچە ئاسان ئەمەسكەن!

پايدىلانمىلار:

1. ئاپتورنىڭ 2007 ـ يىلى 6 ـ ئايدا چەت ئەلدىن ۋەتەنگە قايتىشىدا كولومبىيە تەبىئىي پەن ۋە سانائەت پەنلىرى ئىنستىتوتى ھەم جۇڭگونىڭ ۋانكۇۋېر دىكى ئەلچىخانىسىنىڭ مائارىپ باشقارمىسىغا تاپشۇرغان زىيارەت خاراكتېرلىك ئوقۇش دوكلاتىنىڭ ئىنگلىزچە نۇسخىسى.

2. «نيۇيورك ۋاقىت گېزىتى» 2005 ـ يىلى نەشر قىلغان ئامېرىكا كالىفورنىيە ۋە لوس ـ ئانژېلىس ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى جارىد دىئاموند (Jared Diamond) نىڭ «Collapse» دېگەن كىتابىنىڭ 3 ـ باب 12 ـ پاراگراف دىكى 358 ـ، 371 ـ بەتلىرىدىن پايدىلىنىلدى.

ئاپتور: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق دېھقانچىلىق نازارىتى تەھرىر ـ تەرجىمە ئىشخانىسىدىن، كاندىدات ئالىي مۇھەررىر. جەريان كېتىدىكەن، قۇربان بېرىشكە، ئىللىق ئائىلىدىن

بۇ سانىنىڭ ئەسەرلىرى «شىنجاڭ گېزىتى» باسما ئىشلىرى مەركىزى ئۇيغۇرچە كومپيۇتېر بۆلۈمىدە تىزىلدى؛ بۇ سانىنىڭ تەكلىپلىك تەھرىرى: ئايگۈل ئەمەت؛ كورېكتورى: رەنا ئەمەت؛ مۇقاۋا ۋە قىستۇرما سۈرەتلەرنى ئىشلىگۈچى: مەريەمگۈل ئىدرىس (تەكلىپلىك)، يەتچىك: ئىسھاقجان ئىبراھىم قاراتېكىن (تەكلىپلىك).

ئەتە مېنىڭ تويۇم بولىدۇ.

دۇنيادىكى بارچە قىزلارنىڭ جەزمەن تويى بولىدۇ. غانلىقىغا ئىشەنسەممۇ، لېكىن مېنىڭ تويۇم بولىدىغانلىقىغا، ئىزىزىتىم بىلەن بىر ئەرنىڭ نىكاھىغا ئۆتۈپ ئۆمۈرلۈك بىللە تۇرمۇش كەچۈرەلەيدىغانلىقىمغا ئىشىنەلمەيتتىم. مەندەك قىزلار بىلەن تويى قىلىشنى كىممۇ خالىسۇن؟ كىممۇ باللىرىنىڭ مەندەك ئاتىقى چىقىپ قالغان ئانىسى بولۇشنى خالىسۇن؟ لېكىن مېنىڭمۇ تويۇم بولىدىغان بولدى.

ھازىرقى خاتىرجەم ھەر بىر كۈنۈمدىن «ئۇھ» دېگەن، شۈكۈر ئېيتقان، كۈلگەن دەقىقىلىرىمدە ئاشۇ پاتتون گىنېرالدەك ئوتتۇرا بويلۇق، زوروداك كۆك كۆزلۈك، كىچىك چاغلىرىمدىكى يېزىمىزدىكى ئەرلەردەك قوپال ئادەم كۆز ئالدىمغا كېلىدۇ.

مەنمۇ بارلىق ئادەملەرگە ئوخشاشلا ئىككى پۇتلاپ ئۆرە ماڭغاندىن كېيىن، ئۇلاردەك چىرايلىق قاش - كۆزلە- رىم بولغاندىن كېيىن ئۆزۈمنى بىر ئادەم دەپ يۈرۈپتىكەن- مەن. لېكىن ئاشۇ كۆك كۆزلۈك ئادەمنى ئۇچرىتىشتىن ئاۋۋال ئادەمنىڭ قەدىر - قىممىتى بولىدىغانلىقىنى، ئەزىز- لىنىدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ باقمىغانىكەنمەن.

ئانام مېنى تۇغۇپ ئۇزاق ئۆتمەيلا ئۆلۈپ كېتىپتە- كەن. چىرايىنى غۇۋا بولسىمۇ ئەسلىيەلسەمچۇ دەپ تالاي قېتىم كۆزلىرىمنى يۇمۇپ ئەسلەپ باقماقچى بولاتتىم لېكىن ئەسلىيەلمەيتتىم. ئالتە ياشقا كىرگەن يىلىم مېنى بېقىۋاتقان چوڭ ئانامنىڭ ئۆلۈپ كەتتى، مېنى خوتۇنلىرىنىڭ ئالدىدا پاتۇرالمىغان تاغلىرىم ئەكىلىپ دادامغا تاشلاپ بې- رىشتى.

«ئۇ سېنىڭ داداڭ» دېگەندى كىچىك تاغام ماڭا، بويىنىڭ ئېگىزلىكىدىنمۇ يا باشقا سەۋەبتىنمۇ ئېڭىشىپ ما- ڭىدىغان، يۈزىنىڭ ھەممە يېرى قورۇق بولغاچقا كىچىك، قىسىلىپ تۇرغان كۆزلىرىنىمۇ قورۇقلار ئارىسىدىن ئاران كۆرگىلى بولىدىغان، ساقال قاپلىغان ئېچەكلىرى ئۇزۇن بىر ئادەمنى كۆرسىتىپ، مەن زادىلا كۆرۈپ باقمىغان بۇ ئادەم ماڭا خۇددى يول بويىدىكى بىر تال تاشقا قارىغاۋ- دەكلا ئېتىبارسىز قاراپ قويغاندى. دادام ئىكەنلىكىنى بىلدۇرىدىغان بىرەر ئېغىز گەپمۇ قىلمىدى. ھېچ بولمىسا يېتىمچىلىكتە قالغان غېرىبانە بېشىمنى سىلاپمۇ قويمىدى.

مەن كىرلىشىپ كەتكەن كۆڭلىكىمنىڭ ئېتىكىنى مۇ جۇقلاپ ئۇلارغا قاراپ تۇراتتىم. بۇ يەرگە كېلىشتىن بۇرۇن «دادامنى كۆرىمەن، ئەمدى مېنىڭمۇ دادام بولـ- دۇ» دەپ ئۇخلىماي قىلغان خىياللىرىممۇ ئۇنىڭ ئېتىبار-

ئەدەبىيات گۈلزارى

سز قاراشلىرى ئالدىدا شەپسىزلا يوقالدى.

قانچىلىك ۋاقىت ئۆتتىكىن دادام ماڭا قاراپمۇ قويماي ئالدى تەرەپكە قاراپ ماڭغاندى مەنمۇ خۇددى ئىگىسى يوق كۆچۈكتەك ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ماڭدىم.

ئۇ كەينىگە قاراپ مېنى كۆردى، لېكىن ھېچنېمە دېمىدى. «جايىڭدا قال» دېمىگىنىگە ئىچىمدە سۈسقىنە بىر شادلىق كۆتۈرۈلدى ـ دە، تېخىمۇ ئىنتىكرەك مېڭىپ ئۇنىڭغا يېتىشىۋالدىم. ئۇنىڭ قوللىرىنى تۇتۇپ ماڭغۇم كېلىپ ئاستا بېرىپ قولىنى تۇتۇپ ماڭدىم، ئۇ ماڭا شۇنداقلا قاراپ قويۇپلا مېڭىۋەردى.

پاكار ـ پاكار ئۆيلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پاتقاق بىر كوچا بىلەن خېلى ئۇزاق مېڭىپ يېزىمىزنىڭ ساماناللىقلىرىنىڭ ئىشكىدەك بىر قاناتلىق، سىرلاقسىز، كىچىك ياغاچ ئىشكىلىك تولىمۇ تار بىر ھويلىدىن ئۆتۈپ يەنە كىچىك بىر ئۆيگە كىردۇق.

ـــ كەپقاپسەنغۇ؟

ئۆي قاراڭغۇ ئىدى، قاراڭغۇلۇق ئىچىدىن بىر ئايال كىشىنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى.

ـــ قىزىمنى ئەكىلىپ بەردى، كونا قېيىنئانام ئۆلۈپ كېتىپتۇ...

مەن دادامنىڭ غارىڭ ـ غۇرۇڭ ئاۋازىنى تۇنجى قېتىم مۇشۇ قاراڭغۇلۇقتا ئاڭلىدىم. ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ كۆپ ئاڭلاش نېسىپ بولمىدى، ھەتتا ماڭا بىرەر قېتىم بولسىمۇ ئىسىمىنى چاقىرىپ بۇاستە بىر ئېغىز گەپ قىلىپ باقمىغانىدى.

ـــ ئەمدى مېنىڭ قېشىمغا ئېلىپ كەپسەنده؟ ـــ دېدى قاراڭغۇلۇقتا بايىقى ئاۋاز خىرقىراپ، ـــ خوتۇنۇڭ بار بولغاندىن كېيىن ئۆزۈڭ باقسائ بولمامدۇ؟ قېرى جېنىمدا مېنى بىسەرەمجان قىلماي، باللىرىڭنىڭ قاتارىدا بېقىپ قىلىپ كېتەتتى.

ـــ باللارنى بېقىپ بولالمايۇاتقاندا بۇ بالىنى ئېلىپ بارسام خوتۇنۇم ئۇرۇشىدۇ، شۇڭا ساڭا ھەمراھ بولسۇن، دەپ ئەكەلدىم.

ـــ باقمايدىغان ئادەم ئويلىشىپ تاپمىز بالا دېگەنى. ئۇمۇ ئەكىلىپ قويغان تازلىرىنى، بۇمۇ ئەكىلىپ قويغان ماڭقىلىرىنى... مۇشۇ قىزىڭنى ئەكىلىپ قويمىسائ مەن يادىڭغىمۇ يەتمەيتتىمغۇ ـ ھە! بېقىپ چوڭ قىلىپ خوۋۇلۇقنى كۆرۈپ باقمىدىم مەن ھەرقايسىڭنىڭ.

مەن سۇپىنىڭ ئالدىدا ئۇلارنىڭ پارىڭىنى ئاڭلاپ ئۆره تۇراتتىم.

چوڭ ئانام ياتقان يېرىدىن ئۆمىلەپ سۇپىنىڭ لېۋىگە كېلىپ چىرايىمغا تازا سنچىلاپ قاراپ:

ـــ ئانسىدەكلا چىرايلىق ئىكەن بۇ بالا، ئۆمرى ئوخشىمسۇن، ـــ دەپ قويدى.

ـــ مەن ماڭاي، ـــ دېدى دادام.

شۇنىڭدىن كېيىن مۇشۇ ئۆيدە دادامنىڭ ئانىسى بىلەن بىللە تۇرۇپ قالدىم.

بۇ كوچىدا مۇشۇنداق كىچىك ـ كىچىك ئۆيلەرلا بار ئىدى. ھەممىسى ئوخشاش پاكار، كىچىك ھويلىلىق بىر ياكى ئىككى ئېغىزلىق ئۆيلەر بولۇپ كۆپىنچىسىدە ئىجارىگە ئولتۇرىدىغان كىشىلەر ياشايتتى، بەزىلىرىدە چوڭ ئادەم نامدەك كېسەل، يالغۇز ياكى باشقا يۇرتلاردىن كېلىپ قالغان كىشىلەر بار ئىدى.

بۇ مەھەللە خۇددى قارغىشقا ئۇچرىغان كونا قەلئەگە ئوخشىمسۇن، ـــ دەپ قويدى.

ـــ مەن ماڭاي، ـــ دېدى دادام.

شۇنىڭدىن كېيىن مۇشۇ ئۆيدە دادامنىڭ ئانىسى بىلەن بىللە تۇرۇپ قالدىم.

بۇ كوچىدا مۇشۇنداق كىچىك ـ كىچىك ئۆيلەرلا بار ئىدى. ھەممىسى ئوخشاش پاكار، كىچىك ھويلىلىق بىر ياكى ئىككى ئېغىزلىق ئۆيلەر بولۇپ كۆپىنچىسىدە ئىجارىگە ئولتۇرىدىغان كىشىلەر ياشايتتى، بەزىلىرىدە چوڭ ئادەم نامدەك كېسەل، يالغۇز ياكى باشقا يۇرتلاردىن كېلىپ قالغان كىشىلەر بار ئىدى.

بۇ مەھەللە خۇددى قارغىشقا ئۇچرىغان كونا قەلئەگە ئوخشىمسۇن، ـــ دەپ قويدى.

ـــ مەن ماڭاي، ـــ دېدى دادام.

شۇنىڭدىن كېيىن مۇشۇ ئۆيدە دادامنىڭ ئانىسى بىلەن بىللە تۇرۇپ قالدىم.

بۇ كوچىدا مۇشۇنداق كىچىك ـ كىچىك ئۆيلەرلا بار ئىدى. ھەممىسى ئوخشاش پاكار، كىچىك ھويلىلىق بىر ياكى ئىككى ئېغىزلىق ئۆيلەر بولۇپ كۆپىنچىسىدە ئىجارىگە ئولتۇرىدىغان كىشىلەر ياشايتتى، بەزىلىرىدە چوڭ ئادەم نامدەك كېسەل، يالغۇز ياكى باشقا يۇرتلاردىن كېلىپ قالغان كىشىلەر بار ئىدى.

بۇ مەھەللە خۇددى قارغىشقا ئۇچرىغان كونا قەلئەگە ئوخشىمسۇن، ـــ دەپ قويدى.

ـــ مەن ماڭاي، ـــ دېدى دادام.

شۇنىڭدىن كېيىن مۇشۇ ئۆيدە دادامنىڭ ئانىسى بىلەن بىللە تۇرۇپ قالدىم.

بۇ كوچىدا مۇشۇنداق كىچىك ـ كىچىك ئۆيلەرلا بار ئىدى. ھەممىسى ئوخشاش پاكار، كىچىك ھويلىلىق بىر ياكى ئىككى ئېغىزلىق ئۆيلەر بولۇپ كۆپىنچىسىدە ئىجارىگە ئولتۇرىدىغان كىشىلەر ياشايتتى، بەزىلىرىدە چوڭ ئادەم نامدەك كېسەل، يالغۇز ياكى باشقا يۇرتلاردىن كېلىپ قالغان كىشىلەر بار ئىدى.

بىزنىڭ تۇرمۇشىمىز بەكلا نامرات ئىدى. كونا كىگىز بىلەن يوتقان - كۆرپىدىن باشقا بىساتمۇ يوق. بەزىدە يې- گۈدەك نەرسە يوق كۈنلەرگىمۇ قالاتتۇق. قاچان ھامما - تاغلىرىمدىن بىرەرسى ئۇن، گۈرۈچ، ئوتياش... دېگەن- دەك نەرسىلەرنى ئەكىلىپ بەرسە ئاندىن قازان ئاسالايت- تۇق. بولمىسا كوچىنىڭ نېرىسىدىكى دوقمۇشتىن نان سېتە- ۋېلىپ شۇنىڭ بىلەن چاي ئىچەتتۇق.

چوڭ ئانام ئۆپكە كېسىلى ئىكەن، شۇڭا كۈننى يېتە- پلا ئۆتكۈزەتتى، بەزى كۈنلىرى ھويلىغا چىقىپ ئاپتاپسىنە- مسا ئۆيدىن زادى چىقمايتتى.

مېنىڭ نوپۇسۇمنى بىرەركىم يۆتكەپ ئېلىپ كەلمە- گەندىن كېيىن مېنى مەكتەپكىمۇ سۈرۈشتۈرۈپ كەلمىدى. يېزىدىكى ۋاقتىمدا مۇئەللىملەر ئۆيمۇئۆي يۈرۈپ ئوقۇش يېشىدىكى بالىلارنى ئېنىقلاپ مەكتەپكە ئېلىپ كېتەتتى.

يېزىدا تەييارلىق سىنىپتا ئوقۇغانىدىم، بۇ يەردە مې- نىڭمۇ مەكتەپكە بېرىپ باشقا بالىلاردەك ئوقۇشۇم ھېچ- كىمنىڭ خىيالىغا كەلمىدى.

دادام ئۆيىمىزدە ئاندا - ساندا پەيدا بولۇپ قالاتتى، لېكىن ماڭا قاراپمۇ قويمايتتى، گەپمۇ قىلمايتتى، تۇرقى مەن دەسلەپ كۆرگەن ۋاقتىنكىدىنمۇ ئاۋارە ئىدى.

چوڭ ئانام: «ھاراق ئىچمە، خىزمىتىڭنى ئوبدان قىل، بالىلىرىڭنى ياخشىراق تەربىيەلە، رۇقىيەنىڭ نوپۇسى- نى تېپىپ كېلىپ مەكتەپكە بەر، مەندىن كېيىن قالسا كوچا- دا قالمىسۇن...» دەپ بىر مۇنچە گەپ قىلسىمۇ تاماكىسى- نى چېكىپ ئولتۇرۇپ - ئولتۇرۇپ قايتىپ كېتەتتى.

چوڭ ئانامنىڭ مەندىن باشقىمۇ نەۋرىلىرى بار ئىدى، ئۇلارمۇ كېلىپ - كېتىپ تۇراتتى.

13 ياشقا كىرگەن يىلىم 18 ياشلىق نەۋرە ئاكام بىلەن «مۇھەببەتلەشتىم».

ئۇ چوڭ ئانام قوشنىلارنىڭكىگە بىر نەرسە سوراپ چىقىپ كەتكەن ۋاقىتتا مېنى سۈپىغا بېسىپ سۆيۈۋالغاندى. ۋىژىلداپ ئىچىشۋاتقان لەۋلىرىمدىن بىر خىل شېرىنلىك، ئورۇق بەدىنىمگە تارىغاندا لەۋلىرىم دورداي بولۇپ قالمە- غاندۇ، دەپ سلاپ باققانىدىم.

شۇ كەمگە كەلگۈچە مېنى بىر كىم ئېركىلىتىپ سۆيۈپ باقمىغان، بىرەرسىدىن چىرايلىق، يېقىملىق گەپ- لەرنىمۇ ئاڭلاپ باقمىغانىدىم.

سۆيگەندە ئادەمنىڭ ئېنىقسىز بىر خۇشاللىقا تولۇپ قالىدىغانلىقىنى شۇ كۈنى بىلگەنىدىم.

يامغۇر سىرىغان جەزىرىدەك مېھرىسىزلىكتە قاغجىرد- غان قەلبىم، يامغۇرغا ئېرىشكەن ئاق يەردەك ئۇنىڭغا تەش- نالىق بىلەن ئۆزىنى بېغىشلىدى.

ئۇنىڭ يېقىملىق سۆزلىرى، ماختاپ، ئەركىلىتىشلىرى مېنى ياغدەك ئېرىتىۋەتكەنىدى.

ئۇ ئەمدى «مومامغا ھەمراھ بولىمەن» دەپ مۇشۇ ئۆيدە بىز بىلەن بىللە تۇرۇشقا باشلىدى.

كېچىلىرى چوڭ ئانامنىڭ مەيدىسىنىڭ گىژىلدىغان ئاۋازى ئاڭلىنىش بىلەنلا ئۇ چوڭ ئانامنىڭ يەنە بىر تەرد- پىدىكى يوتقىنىدىن چىقىپ يوتقىنىمغا كىرىۋالاتتى.

«سېنى ئالمەن جېنىم رۇقىيە، ھامان سېنى ئالمەن- غۇ!» شۇ ئىككى ئېغىز گەپ مەندىن ھەممىنى ئېلىپ كە- تكەنىدى.

بۇ چوڭ ئانامغۇ ئۆلۈپ كېتىپ دادامنىڭ ئۆيىگە كەتتىم.

مەن زادىلا كۆرۈپ باقمىغان ئۆگەي ئانام دادامنى كەينىدە تۇرغان ماڭا قاراپمۇ قويمىدى. غۇتۇلداپ ئىشى- نى جالداقشتقىنچە ئۆيگە كىرىپ كەتتى. ئۇ ئىشكىنى جال- داقشتماقتا يوق يېرىۋەتسىمۇ مەن بۇ ئۆيگە كىرمەي نەگە بارىمەن.

دادام بىر ئىداردە كېچىسى دەرۋازىغا قارايدىكەن، كۈندۈزلىرى كېچىسى ئىچكەن ھاراقنىڭ مەستلىكىدە بېشى- نى چۈمكەپ ئۇخلايتتى.

مەن ئۆگەي ئانامنىڭ كۆزىگە زادىلا سىغمىدىم. ئىك- كىمز تولا ئۇرۇشۇپ قالاتتۇق، ئۇنىڭ تىلىدىن زەھەر تېمىپلا تۇراتتى. ھەتتا بالىلىرى ماڭا گەپ قىلسا بالىلىرىنمۇ تىل- لايتتى. مەن بۇ ئۆيدە تۇرسامۇ، ئولتۇرسامۇ، قارىسام- مۇ قىسقىسى تىنسامۇ بولمايتتى. ئىككى گەپنىڭ بىرىدە مەن تولا ئەسلەپمۇ چىرايىنى ئېسىمگە ئالالمىغان ئانامنى چىشلەپ تارتاتتى.

ئۇ، دادامنىڭ ھاراقكەشلىكى، مەسئۇلىيەتسىزلىكى، نامراتلىق پەيدا قىلغان بارلىق ئۆچمەنلىكىنى مەندىن چې- قارماقچىدەك ئالەمنى مالەم قىلاتتى. ئۆگەي ئانام بىلەن ئۇرۇشۇپ قېلىش ھامماىنىڭ ئۆيىگە يامانلاپ كېتىشىمگە ياخشى باھانە بولاتتى. نەۋرە ئاكامنىڭ يېنىغا بېرىۋېلىپ

ھەپتە - ھەپتىلەپ كەلمەيتتىم. ھەتتا زادى قايتىپ كەتكۈم كەلمەيتتى. شۇنداق ۋاقىتلاردىمۇ مېنى ھېچكىم ئىزدەپ قويمايتتى. ھاممام: «قايتىپ كەتكىن، ئاكام ئەنسرەپ قالدۇ» دەپ مېنى يولغا سېلىپ قويىاتتى، ئەمەلىيەتتە ھەندىن ھېچكىم ئەنسىرىمەيدىغانلىقىنى ئۇمۇ بىلەتتى.

دۇنيادا بىرىدىنبىر دىلىم سۇ ئىچىدىغان ئادىمىم نەۋرە ئاكام ئىدى. ئۇ كۆزۈمدىن نېرى بولسىلا دۇنيادا يېگانە قالغاندەك بىئارام بولاتتىم.

ئۇ ھاممام بار يەردە ماڭا بەك قىزغىن مۇئامىلە قىلمايتتى، ھەتتا قېچىپراق يۇرگىنىنى سېزەتتىم.

بىر كۈنى ئۇنلۈك تويى بولدى. مەن بىلەن ئەمەس، باشقا بىر قىز بىلەن.

مېنىڭمۇ باشقا قىزلاردەك گۈزەل شەھەرلەرنى كۆرۈپ باققۇم كېلەتتى، لېكىن پۇلۇم يوق ئىدى. كۆپ ۋاقىتلاردا قورسقىم تويسىلا باشقا ئىشلارنى سۈرۈشتۈرمەي ياشاۋەرگەچكە مەن كۆك نامرات ئىدىم.

— بەك بارغۇم بار، لېكىن پۇلۇم يوق، — دېدىم ئۇ قىزغا.

— ھى، بىزنى دوست قاتاردا كۆرمەمسەن؟ بىز قاچان سېنىڭ - مېنىڭ دېيىشكەن؟ قارا مانىڭ دەپ كەتكىنىنى. كىملىكىڭ يېنىڭدا بارمۇ؟ شۇنى ئېلىپلا چىقە، تىنىقلىڭ سەندىن، باشقىسى بىزدىن.

شۇنداق قىلىپ بىر ئاخشامدىلا سەنياغا بېرىپ قالدۇق.

ئۇ قىزلار بىلەن دائىم بىللە ئوينىساقمۇ ئۇلار بەك باي ئىدى. داڭلىق ماركىلىق كىيىملەرنى كىيىپ، ئالىي دەرىجىلىك تاماقخانىلاردا تاماقلىنىپ ئېسىلزادىلەردەك ياشايتتى. ھەتتا ئۇلارنىڭ بىر تال لەۋ سۈرىغمۇ مېنىڭ بىر قۇر كىيىمىمدىن قىممەت ئىدى.

مەن ئۇلارنىڭ پۇلىنىڭ كېلىش مەنبەسىنى بىلەلمەي ھەيران ئىدىم.

بۇگۈنمۇ ئايروپىلانىڭ، تاكسىنىڭ، ياتاقنىڭ ھەممە پۇلىنى خۇرشىدە تۆلىدى.

ئۇ يەردە بەكمۇ بۇرۇن تالڭ ئاتىدىكەن، مەن تېخى ئويقۇمغا قانمايلا ئۇلار چۈرقىرىشىپ ياسانغىلى تۇردى.

— رۇقىيە قوپە، ئۇخلاۋېرەمسەن كېسەل توخۇدەك.

— ئۇخلىغلى قويە بىردەم... بىز بىر تويغا بارمىغاندىن كېيىن...

— قوپە، قوپە... باردىغان يەر جىق.

خىيالىمغا گۈناھ، نومۇس، خورلۇق، سەسكىنىشنى ھېس قىلىش ئەمەس، ھەتتا ئۆلۈممۇ كىرىپ چىقمايتتى. خۇددى كەچتە ياتسام ئەتىسى ئورنۇمدىن زادىلا تۇرمايدىغاندەك ياكى تۇرۇش - تۇرماسلىقىم بەربىر دەك شۇنداق بېپەرۋا ئىدىم، كۈنۈم نەدە ئۆتسە شۇ يەردە يۇرەتتىم.

بىر كۈنى بىللە ئويناپ يۈرىدىغان قىزلاردىن تېلېفون كەلدى:

— رۇقىيە جېنىم، بىر نەچچىمىز ئىچكىرىگە ئوينىغىلى بارىمىز، سەنمۇ بارامسەن؟

مېنىڭمۇ باشقا قىزلاردەك گۈزەل شەھەرلەرنى كۆرۈپ باققۇم كېلەتتى، لېكىن پۇلۇم يوق ئىدى. كۆپ ۋاقىتلاردا قورسقىم تويسىلا باشقا ئىشلارنى سۈرۈشتۈرمەي ياشاۋەرگەچكە مەن كۆك نامرات ئىدىم.

— بەك بارغۇم بار، لېكىن پۇلۇم يوق، — دېدىم ئۇ قىزغا.

— ھى، بىزنى دوست قاتاردا كۆرمەمسەن؟ بىز قاچان سېنىڭ - مېنىڭ دېيىشكەن؟ قارا مانىڭ دەپ كەتكىنىنى. كىملىكىڭ يېنىڭدا بارمۇ؟ شۇنى ئېلىپلا چىقە، تىنىقلىڭ سەندىن، باشقىسى بىزدىن.

شۇنداق قىلىپ بىر ئاخشامدىلا سەنياغا بېرىپ قالدۇق.

ئۇ قىزلار بىلەن دائىم بىللە ئوينىساقمۇ ئۇلار بەك باي ئىدى. داڭلىق ماركىلىق كىيىملەرنى كىيىپ، ئالىي دەرىجىلىك تاماقخانىلاردا تاماقلىنىپ ئېسىلزادىلەردەك ياشايتتى. ھەتتا ئۇلارنىڭ بىر تال لەۋ سۈرىغمۇ مېنىڭ بىر قۇر كىيىمىمدىن قىممەت ئىدى.

مەن ئۇلارنىڭ پۇلىنىڭ كېلىش مەنبەسىنى بىلەلمەي ھەيران ئىدىم.

بۇگۈنمۇ ئايروپىلانىڭ، تاكسىنىڭ، ياتاقنىڭ ھەممە پۇلىنى خۇرشىدە تۆلىدى.

ئۇ يەردە بەكمۇ بۇرۇن تالڭ ئاتىدىكەن، مەن تېخى ئويقۇمغا قانمايلا ئۇلار چۈرقىرىشىپ ياسانغىلى تۇردى.

— رۇقىيە قوپە، ئۇخلاۋېرەمسەن كېسەل توخۇدەك.

— ئۇخلىغلى قويە بىردەم... بىز بىر تويغا بارمىغاندىن كېيىن...

— قوپە، قوپە... باردىغان يەر جىق.

سۇخاندا يۈزۈمنى يۇۋاتسام خۇرشدەنلەك تېلېفوندا بىرسى بىلەن سۆزلىشۋاتقان ئاۋازى ئاڭلاندى.

«ئۇلارنىڭ دېيىشىپ قويغان ئادەملىرى بار ئىكەندە! مەن نېمە ئىش قىلارمەن بۇ يەردە يالغۇز؟»

— چىرايلىق، چىرايلىق، شۇنداق، 18... ماڭا ئەشەنگىن... بىز يا يېڭى تونۇشلار بولمساق سېنى ئالدايتىمۇ؟ ھازىرلا بارىمىز...

ئۇ سۆزلەۋاتقان تىلنى بەك پۇختا بىلمەپ كەتمىسەمۇ، لېكىن پۈتۈنلەي خەۋەرسىز ئەمەس ئىدىم.

كارىۋاتقا كېلىپ ئولتۇردۇم.

— بولە، چېچىڭنى تارا، مەن تاراپ قويامتىم يا مەلەكە ئالىلىرى؟ نېمانداق دۆت چىراي قويۇپقاندۇ بۇ بۇگۈن.

ئۇ ئىككىسى جابدۇنۇپ بولۇپ مېنى ساقلاۋاتاتتى.

— نەگە بارىمىز؟ — دېدىم، نېمە دەيدىغانلىقىنى ئاڭلاپ باقاي دەپ.

— دېيىشىپ قويغان غوجايىنلار بار، ئويناپ كېلىمىز. تېزرەك بول، ئۇلارنى ساقلىتىۋەتسەك بولمايدۇ. شۇنداق باي كىشىلەر دېگىنە! پۇلنى ساناپ ئەمەس، تۇتاملاپ - تۇتاملاپ خەجلەيدۇ. ئەمدى «پۇلۇم يوقتى...» دەپ لەپ ۋىكىنى چىشلەپ يۈرمەيسەن، كۆزۈڭنى بىر ئېچىۋالساڭ بۇ نىڭدىن كېيىن ئىشنىڭ يولىنى بىلىپ كېتىسەن.

مەن ئوقۇمىغان، ئاتا - ئانا تەربىيەسىمۇ كۆرۈپ باقمىغان، جەمئىيەتنىڭ ئەڭ تۆۋەن قاتلىمىدا پەس ئىشلارنى قىلىپ ياشاپ كېلىۋاتقان بىر ئىنسان ئىدىم. ئالىيجانابلىقىنى، نومۇسنى، ۋىجدانىنى ياكى گۈزەل ھەم دەبدەبىلىك سۆزلەرنى بىلمەيتتىم.

لېكىن ئاشۇ قىزلار شۇ گەپلەرنى قىلغاندا نېمىشقىدۇر مېنىڭ كۆڭلۈم تارتمىدى.

مەنمۇ شۇلار قىلىۋاتقان ئىشنى قىلىدىغان ئادەم بولساممۇ، ئەزەلدىن پۇل تالاشمايتتىم، لېكىن ئادەم تاللايتىم. ھېچنېمىنى، ھېچكىمنى ئايرىمايدىغانلاردىن ئەمەس ئىدىم.

— مەن بارمايمەن، سىلەر بېرىپ ئويناپ كېلىڭلار، مەن ياتاقتا ئولتۇرۇپ تۇراي، — دېدىم، ئۇلارغا ئەمەس، دېرىزىدىن كۆرۈنۈپ تۇرغان كۈل رەڭ دېڭىزغا قاراپ تۇرۇپ.

— نېمىشقا؟ ئەجەبا، سەن يۈزى ئېچىلمىغان قىزمۇ؟ — دېدى خۇرشىدە تېرىكىپ، — نازىنى قوي خېنىم، بىزنىڭ ۋاقتىمىز قىس، بايۋەتچىلەرنى ساقلىتۇەرسەك بولمايدۇ. بۇ يەردە بىر قېتىم تىنغان تىنىقىمۇ پۇلغا ماڭىدۇ، پۇلغا!

— ناز قىلمىدىم، راست، بارغۇم يوق.

— نېمە ئېچىمنى پۇشۇرىدىغاندۇ، ما پاسكىنا! باشتىلا شۇنداق دېسەڭ بولمامدۇ. سېنى سۆرەپ يۈرمەسەكمۇ «كېلىمىز» دەپ تۇرغانلار كۆپ ئىدى. ئۆزۈڭچە بۇ يەردە باي خېنىملاردەك سايادەت قىلىپ، ئويناپ كېتەمەن دەپ قاپسەن - دە! ئېچىمنى سقماي... بولە!

— ...

ئۇلارنىڭ گىرىملەنگەن گۈزەل جامالى تۇتۇق ھاۋادىكى دېڭىز يۈزىدەك كۈل رەڭ تۇس ئالدى.

— ئىختىيارلىق! — دېدى خۇرشىدە قولىغا سومكىسىنى ئېلىپ، — ئاچ قېلىپ ئىت پوقىنى يېگۈدەك بولغاندا تېلېفون قىلارسەن... تېخى بوينۇڭدا بۇ يەرگە كەلگۈچە خەجلىگەن پۇل بار، بىرنى ئون قىلىپ ئالمەن سەندىن.

ئۇ ئىككىسىنى ھازىر كۆرگەن ئادەم «قايسى ئېسىل ئائىلىنىڭ ئارزۇلۇق قىزلىرىدۇر» دەپ قالغۇدەك گۈزەل، نازۇك، لېۋەن ئىدى.

ئۇلار نەرسىلىرىنى ئېلىپ چىقىپ كەتتى. كارىدوردىن يەنە بىر قىزنىڭ غوتۇلدىغان ئاۋازى ئاڭلاندى:

— بولدى، ماڭە ئاداش. بۇ ئەزەلدىن شۇنداق پەس! شۇڭا كېپىنى تىزدىن ئاشماي، تاپقان پۇلغا قورسىقىمۇ تويماي تىترەپ يۈرىدۇ. قەدىرىنى قىلغاننى بىلمەي، كۆزى ئېچىلىپ، پىتىلىنىپ قالار دەپتىكەنمەن... بۇنىڭ ئورنىغا ئىپارنى ئەكەلسەڭ بوپتىكەن ئەسلىدە.

ئىپار دېگىنى ئىبادەت ئىسمىلىك، ھازىر ئىسمىنى ئېپارغا ئۆزگەرتىۋالغان قىز ئىدى. ئۇنىڭ يۈرتى بىلەن ئىسمى كۈندە نەچچە رەت ئۆزگىرىپ تۇراتتى. يېشىمۇ 18 دىن زادىلا يۇقىرىلىمايتتى.

— جالاپ دېگەنغۇ زادى شۇنداق يۈزسىز بولىدۇ... كېلىۋىلىپلا نازلاپ كەتكىنىنى.

— ۋاي ماڭە! ئۆزى ئىزدەيدۇ ھېلى قارنى ئاچقاندا. يا تىل بىلمىسە، يا پۇلى بولمىسا، يا بۇ يەرنى بىلمىسە نېمىش قىلالايتتى؟ تازا چۆچۈپ «ئاچا» دېگەندە يېنىغا بىرەرسىنى ئەۋەتىمىز.

ئۇلار چىقىپ كەتتى، قورسقىم تۇنۇگۈن تاماق يېگەن پېتى ئاچ ئىدى، يەي دېسەم ھېچنېمە يوق.

بۇ بىلمىگەن، تونۇمىغان يەردە قانداق قىلىشنى بىلمەي تۇرسام، كۈتكۈچىلەر كىرىپ:

ــ بۇ ياتاق قايتۇرۇۋېتىلدى، نەرسىلىرىڭنى يىغىشتۇرۇپ چىقىپ كەت، ــ دېدى.

سومكامنى كۆتۈرۈپ قايتىپ چىقتىم.

كوچىدا پاكار بويلۇق، چىرايى قارامتۇل ئادەملەر ئۇيان - بۇيان ئۆتۈشۈپ تۇراتتى.

بۇ شەھەردە ماشىنىمۇ، ئادەممۇ كۆپ ئەمەس ئىكەن. تۇرۇپلا «بۇ راست سەنيا بولغىيمتى، يا ئا پاسكىنىلار مېنى ئالداپ باشقا يەرگە ئەكىلىپ قويغانمىدۇ؟» دەپ ئويلاپ قالدىم. خىيالىمدا ئىچكىرى دېگەننى بەك گۈزەل، ئادەم مغىلدايدىغان، ھەتتا جانمۇ بازارغا كىرىدىغان ئاۋات شەھەر دەپ بىلەتتىم. لېكىن بۇ شەھەر ئاددىي، جىمجىت ھەم ھەشەمسىزلا تۇراتتى.

قارىسام ئوك تەرىپىمدە ياپيېشىل ئورمان بىلەن قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان بىر تاغ، سول تەرىپىمدە بىنالار بار ئىكەن، پىيادىلەر يولدا ئادەم بەكمۇ ئاز ئىدى.

نەگىلا باراي بەرىبىر ھېچ يەرنى بىلمەيتتىم، شۇڭا ئالدىمغا قاراپ پىيادىلەر يولىنى بويلاپ مېڭىۋەردىم.

شەكلى غەلىتە، ئېگىز ھەم قېرى دەرەخلەر يولغا سايە تاشلاپ تۇراتتى، ئۇ يەر، بۇ يەردە مېۋە - چېۋە دۇكانلىرى خېرىدارسىز تۇرۇشاتتى.

خېلى ئۇزاق ماڭدىم، چۈش بولدىمكىن كۈن ئۈدۈل بېشىمغا چۈشكەن ۋاقىتتا يول بويىدىكى بىر ئاشخانىنىڭ ئالدىغا كېلىپ قالدىم.

بۇ ئادەملەرنىڭ چىرايىغا قاراپ ھېچ نەرسىنى بىلەلمەدىم، ھېچكىمنىڭ ماڭا قارىغۇدەك چولىسى يوق، ھەممىسىلا ئالدىراش.

قورسقىم ئاچ، ھېرىپ ھەم چارچىغانىدىم، يەنە ماڭغۇدەك ماغدۇرۇممۇ يوق، ئالدىمغا ئۇچرىغان بىر ئاشخانىنىڭ ئالدىدا ماغدۇرۇم ئۇزۇلۈپ توختىدىم.

كىشىلەرنىڭ بۇ شەھەرنى نېمىشقا شۇنچە ئارزۇلاپ، يىللاپ پۇل يىغىپ بۇ يەرگە كېلىپ نەچچە كۈندىلا خەجلىۋېتىپ كېتىدىغانلىقىنى زادىلا چۈشىنەلمىدىم. چۈنكى، مەن ئەتىگەندىن تارتىپ ھازىرغىچە مېنى مەپتۇن قىلغۇدەك بىرەر ئادەم ياكى نەرسە ئۇچراتمىغانىدىم.

چىدىغۇسىز ئىسسىق ئىچىمنى كۆيدۈرۈپ تاشلايدىغاندەك قىزىتاتتى. ئۇسسۇزلۇق جېنىمدىن ئۆتۈپ كېتىپ باراتتى. قوللىرىدا مىنېرال سۇ كۆتۈرۈپ كېتىۋاتقان كىشىلەر ئالدىمدىن ئۆتكەندە ئاغزىمدا يۇتقۇدەك نەممۇ قالمىغانلىقىنى سەزدىم. ئالدىمدا تۇرۇپلا مەن دېمەتلىك ئۇزۇن يوپكا كىيگەن قارىۋاي بىر قىز پەيدا بولۇپ قالدى. ئۇ قولىدىكى قوشۇقلۇقەتەك كىچىك سېۋەتتىكى مۇناقى ئۇزۇمگە ئوخشاپ كېتىدىغان قارامتۇل بىر مېۋىنى كۆرسىتىپ ئالامسەن دېگەندەك بىر گەپلەرنى قىلدى. مەن بېشىمنى چايقىدىم. ئىسسىق ئۆتتىمكىن بېشىمنى چايقىشىمغا كۆزۈم قارىغۇلىشىپ كەتتى، يىقىلىپ كەتمەسلىك ئۈچۈن ئۆزۈمنى شۇنچىلىك كۈچەپ تۇتۇۋالدىم.

ئۇ بىر تال مېۋىنى سۇندى، تېتىپ باق دېدىمكىن قارا كۆزلىرى كۈلۈپ تۇراتتى. لېكىن تېتىپ باقسام ئېلىشىم كېرەك، شۇڭا يەنە بېشىمنى چايقىدىم. ئۇ ھېلىقى بىر تال مېۋىنى قولۇمغا تۇتقۇزۇپ قويۇپ كېتىپ قالدى. مېۋە ئىسسىپ قالغاندى، ئۇنى بىردەم تۇتۇپ تۇرسام غايىب بولۇپ كېتىدىغاندەك دەرھال ئاغزىمغا سالدىم. ئاغزىمدا شۇنداق شېرىن بىر تەم، لېكىن گېلىمدىن ئۆتمەيلا غايىب بولۇپ كەتتى.

ئاشخانىدا دورا - دەرمەك ئارىلاش قورۇمىنلىق پۇرىقى تارقىلىپ ئاچ قورسقىمنى تېخىمۇ ئاچۇرۇپ، نەپسىمنى تاقىلدىتاتتى.

كونسۇل كوچىسىدىكى تاماقلار كۆز ئالدىمدا ئۇچۇشقا باشلىدى. يېزىدىكى ۋاقتىمدا بىر قېتىم چولۇق ئانام بازاردىن سامسا ئالغاچ چىققانىكەن. سامسىنلىق تەمى، مەزىلىك پۇرىقى نەچچە كۈنگىچە خىيالىمدىن كەتمىگەنىدى. «چولۇق بولسام، پۇلۇم بولۇپ قالسا ھەممىسىگە سامسا ئېلىپ يەيمەن» دېسەم، چولۇق ئانام بېشىمنى سىيلاپ: «-دۆلەتمەنلەر قاتاردا ياخشى كۈن كۆرەرسەن قىزىم» دېگەنىدى. مەن دۆلەتمەنلەرنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى بىلمىگەچكە كۈندە سامسا يەيدىغان ئادەملەرنى دۆلەتمەن دەيدىغان ئوخشايدۇ دەپ ئويلىغانىدىم. ئۇرۇمچىدە يېنىمغا پۇل چۈشۈپ قالسىلا ئۇدۇل بېرىپ سامسا يەيتتىم. ھازىرمۇ كۆز ئالدىمغا لەغمەن بىلەن سامسا كۆرۈنۈپ كېتىۋاتاتتى. شۇ كۈنى ئۇسسۇزلۇق بىلەن ئاچلىقنى ئىنسانىنى

ئەڭ ئاسان تەسلىم قىلدۇرىدىغان نەرسىمكىن، دەپ ئويلاپ قالدىم.

ئەگەر ھازىر خۇرشىدە تېلېفون قىلغان بولسا، ئەتە گەنكى گېپىنى رەت قىلماسلىقىم مۇمكىن ئىدى.

كەچ كىرىپ كوچا چىراغلىرى يېقىلدى، باردىغان يېرىم بولمىغاندىن كېيىن تۇرۇۋەردىم، پۇتلىرىمۇ سېزىمەنى يوقىتىپ مېنى كۆتۈرۈپ تۇرالمىغۇدەك ھالغا كەلدى.

بېشىم قېيىۋاتاتتى. نېمىشقا كوچا چىراغلىرى سېرىق نۇر چاچىدىغاندۇ؟ كوچا چىرىغىنىڭ نۇرىنى كۆرسەملا مېنى بەك غېرىبلىق تۇتۇۋالاتتى.

ئاشخانىدىكىلەر مېنى بەك ئۇزاق تۇرۇپ كەتتى، دەپ ھەيران قالدىمۇ، نەچچە قېتىم چىقىپ قاراپ بېقىپ كىرىپ كېتىشتى. كېيىن ياشقا چوڭراق بىرسى چىقىپ:

— سەن نەدىن كەلدىڭ؟ نېمىشقا بۇ يەردە تۇرۇۋېرىسەن؟ ئۆيۈڭ يوقمۇ ياكى ئېزىپ قالدىڭمۇ؟ — دېدى.

ئۇنىڭ يۈزى خۇددى ئەندۇۋىدا سۇۋاپ قويغاندەك ياپىلاق، كۆزلىرىمۇ ياپىلاق يۇزلىرىگە ماس ياپىلاق ئىدى. پاناق بۇرنى، يوغان ئاغزىنى كۆرۈپ «بەزى ئادەملەر نېمانچە سەت يارىتىلغاندۇ؟» دەپ ئويلاپ قالدىم.

مەن ئۇنىڭغا كەلگەن يېرىمنىلا دېدىم، باشقا گەپنى دېمىدىم.

بىز ئارىلىشىدىغان قىزلارنىڭ ئىچكىرىگە كىرىپ چىقانلىرى: «ئىچكىرىدە ئاۋايلاپ ماڭمىسالىڭ قېنىڭنى خەق سۇغۇرۇۋېلىپ سېنى يولغا تاشلىۋېتىدۇ. ھېچكىمگە ئىشەنمە، سېنى ئالداپ ئاپىرىپ ئىچكى ئەزالىرىڭنى سۇغۇرۇۋېلىپ ئىسكىلىتىڭنى كۆيدۈرۈۋېتىدۇ ياكى پاھىشخانىغا سېتىۋېتىدۇ، ئۇ يەردىن ئۆلۈكۈڭ چىقىدۇ، تىرىكلىڭ يوق...» دېگەندەك قورقۇنچلۇق گەپلەرنى قىلىپ بەرگەندى، شۇڭا ئۇنىڭغا ئارتۇق گەپ قىلغۇممۇ كەلمىدى.

دوستۇم دەپ يۈرگەنلەر مېنى پۇتۇن پېتى ساتماق ئۈچۈن ئۆز ئايىغىم بىلەن بۇ يەرگە ئېلىپ كەلگەن تۇرسا، كىم بىلىدۇ بۇ ئاشخانىمۇ دەل شۇنداق ئەسكى ئۇۋىدىن بىرسىمۇ تېخى.

— قورسىقىڭ ئاچقان بولسا ئىچىگە كىر. بۇ مۇسۇلمانچە ئاشخانا، ساڭا تاماق بېرەيلى، بىز مۇشۇ يەرلىك بىر نېمە مىللىتى، — دېگەندى، يەنىلا ئىشەنچ قىلالماي رەت قىلدىم.

كەچ كىرىۋاتاتتى، كوچىدىكى ئادەملەر شالاڭلىشىپ يوقىنىڭ ئورنىدا قالدى. بۇ ئاشخانىدىكىلەرمۇ ئىشىك ئالدىدىكى ئورۇندۇقلىرىنى يىغىشتۇرۇپ، دېرىزىلىرىنى تاقاشقا باشلىدى.

تېلېفونۇم قولۇمدا چىڭ سقىمداقلىق ئىدى. ئىچىمدە بىرسى: «خۇرشىدەگە تېلېفون قىل، ئۇلار قىلغان ئىشنى سەن قىلغانغا ھېچنېمە بولمايدۇ، بۇ يەردە ھايات قېلىش ئۈچۈن ئۇنىڭدىن باشقا ئامالىڭمۇ يوق، سەن بۇ ياقا-يۇرتتا يالغۇز، ئەگەر ئۇنىڭدىنمۇ قورقۇنچلۇق بىرەر ئىشقا يولۇقساڭ قانداق قىلسەن؟ ئۇلار بىلەن بىر نەچچە كۈن بىللە يۈرۈپ ئامانلىقىدا ئاستا قايتىپ كەت، بۇ ئىشلارمۇ ئۆتۈپ كېتىدۇ...» دەيتتى.

چوڭ ئانام رەھمەتلىك بېشىدىكى داكا رومىلىدەكلا ئاددىي، لېكىن تولىمۇ پاكىز ئايال ئىدى. ئانامنى ياد ئېتىپ تولا يىغلايتتى، ياشلىرىنى داكا رومىلىنىڭ ئۇچى بىلەن سۈرتۈپ قويۇپ ئۆز-ئۆزىگە: «شۇ كىشىنىڭ يۈرىگە بارمىغىن دېسەم، شۇ ھاراقكەشكە تەگمىگىن دېسەم...» دەپ سۆزلەيتتى. باغدىكى قىزىلگۈلنى رازدا گۈلنىڭ گۈلى دەپ ھېچكىمگە ئۈزدۈرمەيتتى. مەكتەپكە بارغان كۈنۈم «ياخشى ئوقۇ، ياخشى ئوقۇپ زۇنۇن شورىكىنىڭ قىزىدەك كادىر بولغىن، شۇ چاغدا خارلىقتا قالمايسەن، كىشىنىڭ قولىغا تەلمۈرمەيسەن، ئەزىز بولسەن» دېگەنىدى.

ئىچ-ئىچىمدىن يىغلىغۇم كېلىۋاتاتتى.

ئالقىنىمدا تۇرۇۋېرىپ ئىسسىپ قالغان تېلېفوننىڭ قاپقىقىنى قايرىدىم، خۇرشىدەنىڭ نومۇرىنى ئاسانلا تاپتىم.

مەن چوڭ ئانام دېگەندەك ئەزىز بولالمىدىم، خارلىقتىن قۇتۇلالمىدىم. باشقىلارنىڭ ئايىغى ئاستىدا سۆرۈلۈپ ياشايدىغان خەس بولدۇم. چوڭ ئانام ھۇۋقۇش دەيدىغان بىر قۇش بار، زاۋاللىقنى چىللاپ سايرايدۇ دەيتتى. ئۇ ھۇۋقۇشنى بەك ئەسكى قۇش دېگەنىدى. مەن ئۆزۈمەنىڭ زاۋاللىقنى تىلەپ ياشايدىغان ھۇۋقۇش بولۇپ قالدىم. «مېنى كەچۈرگىن چوڭ ئانا». خىياللىرىم كۆزلىرىمدىن تارىلاپ تۆكۈلدى.

ئاخىر خۇرشىدەنىڭ نومۇرىنى بېسىۋەتتىم.

تېلېفونوم ئۇنى چاقىرۋاتقاندا قىپقىزىل بىر ماشىنا

ئالدىمغا كېلىپ توختاپ، ئىچىدىن بىر ئەر كىشى چۈشتى. ئۇ كىچىك ۋاقىتلىرىمدا چوڭ ئاناممنىڭ ئۆيىدىكى تېلېۋىزور زوردا كۆرگەن بىر كىنودىكى پاتتون گېنېرال دېگەن ئادەمگە بەكلا ئوخشايتتى. چېچىنىڭ پاسونى، كىيىنىشى، بېشىنى تىك قىلىپ ئۇدۇلغا قاراپ تۇرۇشلىرى نەقلا شۇ ئادەم ئىدى. يەنە ئۇنىڭ زورونىڭ كۆزلىرىگە ئوخشايدىغان چىرايلىق كۆك كۆزلىرىگە كۆزۈم چۈشۈپ قالدى.

ئۇ ماڭا قاراپ گەپ قىلاي دەپ تۇرۇشقا، بايىقى مېنى تاماق يە دېگەن غوجايىن يۈگۈرگەندەك يۈگۈرۈپ چىقىپ ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ مېنى كۆرسىتىپ «مۇشۇ شۇ» دېدى. «ئىسم، ئوغرىدىن قېچىپ قاراقچىغا تۇتۇلدۇمۇ نېمە؟» دەپ ئويلاپ تۇرۇشۇمغا هېلىقى ئەر كىشى يېنىمغا كېلىپ:

ــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم ! هە، ئۇكام، نېمە بولدى؟ ئېزىپ قالدىڭىزمۇ؟ــ دېدى ئۇستىبېشىمغا قارىغاچ.

ئۇ سۆزلەۋاتقان تىل شۇ ۋاقىتتا ماڭا شۇ قەدەر يېقىملىق تۇيۇلۇپ كەتتىكى، خۇددى مەن يوقتىپ قويغىلى بىرەر 1000 يىل بولغاندەك ئانا تىلىسىراپ كەتكەنىدىم.

ئەمدى ئۇ ئادەمگە قاراپ خىيالىمغا شۇ دەقىقىدە بۇ ئالەمدە بار بولغان يامان خىياللارنىڭ هەممىسى كېلىپ بولغانىدى. «ئا قېرى مانىڭغا ساتقان ئوخشايدۇ. بۇ كۆك كۆز ئەمدى يامان جايلارغا سېتىۋېتەرمۇ؟ ئوغرىلىققا سالارمۇ؟ زەھەر ساتقۇزارمۇ؟ ياكى ئۆزىگە يوشۇرۇن خوتۇن قىلىۋالارمۇ؟ مۇبادا پارچىلاپ ئىچكى ئەزالىرىمنى ساتسا، ئەتە يۈرىكىم كىمنىڭ كۆكرىكىدە سوقار؟ كۆزۈم كىمنىڭ چانىقىدا مۆلدۈرلەر؟ ئۆپكە، جىگەر، قول - پۇتلىرىم كىمنىڭ تېنىدە يېتىمسىرەپ يۈرۈر...؟ ئاھ، خۇدا! دۇنيا راستىنلا شۇنچە قورقۇنچلۇق بولۇپ كەتكەنمىدۇ؟» ئەسكى جايلارغا سېتىۋەتمىسە، تېنىمنى پارچىلاپ مېنى دۇنيادىن يوقىتىۋەتمىسە، شۇ تاپتا ئۇنىڭدىن باشقىسى مەن ئۈچۈن بەربىر ئىدى. لېكىن مەندە ئۇنىڭدىن باشقا ھېچ بىر خەتەر يەتمەيدىغان بىر خاتىرجەملىك پەيدا بولۇپ قالدى. كىچىكمەدە مۇشۇنداق پەيدا بولىدىغان تۇيغۇلىرىمنىڭ هەممىسى ئەكسىچە چىقاتتى.

ــ ياق، ــ دېدىم خىيالىمنى يىغىشتۇرۇپ. ئاچلىقتا ئاران جېنىم قالغاندا باشقا گەپ قىلغۇدەك هالىمۇ يوق.

ــ سىزگە قانداق ياردەمىم كېرەك؟ ــ دېدى ئۇ ئادەم، ــ ئېزىپ قالغان بولسىڭىز باردىغان جايىڭىزنى دەڭ، ئاپىرىپ قويىمەن. باشقا قىينىچىلىقىڭىز بولسىمۇ دەڭ ياردەم قىلمەن.

ــ ئېزىپ قالمىدىم، ــ دېدىم ئۇنىڭغا. باردىغان يېرىنى بىلمەيدىغان ئادەم ئېزىپ قالغان ياكى قالمىغانلىقىنى قانداق بىلسۇن. «ياردەم» دەپ كەتكىنىنى، دادامدىن كەلمىگەن ياخشىلىق بۇنىڭ قولىدىن كېلەرمۇ؟

ــ ئېزىپ قالمىغان بولسىڭىز ئەمسە نېمىشقا بۇ يەردە بىر كۈن تۇردىڭىز؟ ــ ئۇ ماڭا قاراپ يېقىنلاپ كەلدى.

مەن كەينىمگە ئىككى قەدەم داجىپ:

ــ كارىڭىز نېمە؟ ــ دېدىمىۋۇ، گېپىمنىڭ قوپاللىقىغا شۇ هامان پۇشايمان قىلدىم. بۇ ئادەممۇ بۇ يەردە مېنى تاشلىۋېتىپ كەتسە قانداق قىلارمەن، دەپ ئىچىمگە قورقۇنچ چۈشتى.

ــ مېنىڭغۇ كارىم يوقتى، ماۋۇ ئاشخانىدىكىلەر «بىر قىز ئەتىگەندىن بېرى ئىشىك ئالدىدا تۇرىدۇ، سېنىڭ مىللىتىڭدىن ئىكەن. بىز دۇكاننى تاقايتتۇق ساڭا دەپ قوياي» دەپ تېلېفون قىلىپتىكەن. بىرەر پىشكەلچىلىكە ئۇچرىغان قېرىندىشىمىز بولسا ياردەم قىلاي دەپ كەلدىم، بولمىسا چېچىمدىن تولا ئىشىم بار ئىدى، مېنىڭ...

ئۇنىڭ ئاۋازىدىن تەئەددى بىلەن پوچىلىق چىقىپ تۇراتتى.

ــ نەدىن كەلدىڭىز؟ ــ يەنە سورىدى ئۇ.

ــ ئۇرۇمچىدىن.

ــ كىم بىلەن كەلگەن، ئۇلار قېنى؟

ــ دوستلىرىم بىلەن كەلگەن، ئۇلار ئويىنغىلى كەتتى.

ــ سىزنى نېمىشقا يالغۇز تاشلاپ قويدى؟

ئۇ «ئويىنغىلى كەتتى» دېگەن گېپىمنى چۈشەنمىدىمۇ يا چۈشەنمىگەنگە سالدىمۇ، بىلەلمىدىم. بىزنىڭ ئاغزىمىزدىن چىقىدىغان «ئويۇن» ياخشى ئىش ئەمەس ئىدى.

ــ مېنىڭ ئويىنغۇم يوق ئىدى.

ــ ئاتا - ئانىڭىز چۇ؟

ــ يوق، ــ «يوق» دەپ بولۇپ ئۇلارنى بۇ يەردە يوق دېدىمىمۇ، يا بۇ دۇنيادا يوق دېدىمىمۇ ئۆزۈمە-

مۇ بىلەلمەي قالدىم.

ــ ئەمسە سىزگە ئىگە بولىدىغان كىم بار؟ شۇنىڭ تېلېفون نومۇرىنى دەپ بېرىڭ، خەۋىرىگىزنى بېرىپ قويايلى.

گەپ قىلماي تۇرۇۋالدىم. نېمىشقىدۇ ئۇنى تېرىكتۈرگۈم كېلىپلا تۇراتتى.

ئۇنىڭ چىرايلىق كۆك كۆزلىرى چىراغ يورۇقىدا تېخىمۇ نۇرلۇق چاقنايتتى.

زوررو دېگەن كىنونى كۆرگەن ۋاقىتلىرىمدا ئۇنىڭ كۆك كۆزلىرىنى يوشۇرۇن ياخشى كۆرۈپ قالغانىدىم. شۇڭا ئۇ كىنونى ھازىرغىچە نەدىلا ئۇچراتسام قايتا-قايتا كۆرەتتىم، شۇڭا ئۇ كۆك كۆزلەرنى كېچىدىمۇ تونۇۋالغان بولۇشۇم مۇمكىن. مەن چىرايلىق ئەرلەرگە ئامراق ئىدىم، نەۋرە ئاكامۇ چىرايلىق ئىدى. باشقا ۋاقىتلاردىمۇ چىرايلىق بولسىلا كۆپ سۆرۈشتە قىلماي ئارىلىشۋېرەتتىم.

ھېلىقى ئاشخانىدىكىلەر ئىشكىلىرىنى تاقاپ، پاتتون گېنېرالغا «خوش، بىز ماڭدۇق قادىر غوجايىن، مېھمانلىرىڭىنى ئېلىپ كېلىپ تۇرارسەن...» دەپ قوللىرىنى سىلىپ كېتىپ قېلىشتى.

ــ ماشىنىغا چىقىڭ.

ئۇ بۇيرۇق تەلەپپۇزىدا شۇ گەپنى دەپلا ئۆزى شوپۇر ئولتۇرىدىغان ئورۇنغا چىقىپ ئولتۇردى.

ياخشى، بۇ ئادەممۇ تاشلۇۋېتىپ كەتمىدى. كېچىكمەدىن ھازىرغىچە تاشلىنىش ئىچىدىلا ياشىغانىدىم. ئانام مېنى تاشلۇۋېتىپ ئۇ دۇنياغا كەتكەن شۇ كۈندىن بېرى مەيلى نەگىلا باراي، كىمنىڭلا يېنىغا باراي ھەممە ئادەم مېنى بىر كونا نەرسىنى تاشلىغاندەك تارتىشمايلا تاشلۇۋېتەتتى، بەزىدە ئۆزۈمنى ئەخلەتتىنمۇ قەدىرسىز ھېس قىلاتتىم.

«مېنى نەگە ئېلىپ بارار؟» دەپ ئويلىدىم ئۇنىڭ ماشىنىسىغا چىقىپ. سېتىۋېتەرمۇ؟ سېتىۋەتمىسە نېمە قىلار؟ يوشۇرۇن خوتۇن ياكى ئاشنا... ئۇرۇمچىدە شۇنداق مەخپىي خوتۇن قىلۋېلىشنى تەلەپ قىلىدىغان قېرى گۈيلار تولا ئۇچرايتتى. مەن خىرقىراپ تىنىدىغان، تىنىقىدىن ئېچىپ قالغان تېرىنىڭ پۇرىقى كېلىدىغان، قورساقلىرى بىر مېتىر ئالدىغا چىقىپ تۇرىدىغان، خوتۇن - بالىلىرى تۇرۇپ كېچىدا يۇندى يالاپ يۇرىدىغان ئۇنداق ئەبلەخلەرگە قارىدىمايتتىم. بىر ئادىشىمىز مۇشۇنداق توزاققا چۈشۈپ قالغانىدى. ئۇنى يوشۇرۇن خوتۇن قىلىۋالغان قېرىنىڭ يەنە بىر يوشۇرۇن خوتۇنمۇ بارىكەن، بىر يۇرۇش ئۆيىنى ئىككى ئايالغا تۇتۇپ بېرىپ، يېرىم كېچىگىچە بىر خوتۇنىنىڭ يېنىدا، يېرىم كېچىدىن كېيىن يەنە بىر خوتۇنىنىڭ يېنىدا تىمىسقىلاپ يۈرىدىكەنمىش، ئاخىر ئۇ ئادىشىمىز قېچىپ چىققانىدى.

ھېنىڭ ئارىلىشىدىغانلىرىم بولسا ھەندەك كۆك نامرات كوچا باللىرى ئىدى. تاپقىنىمىزنى تەڭ خەجلەپ، تاپالمىساق تەڭ قۇرۇق نان غاجاپ يۈرەتتۇق.

ــ ھېنى نەگە ئېلىپ بارىسىز؟ ــ دېدىم ماشىنىنىڭ كەينىدىكى ئورۇندۇقتا ئولتۇرۇپ. ئۇنىڭ يېنىغا چىقىپ ئولتۇرۇشۇم ئۆز

جەبلىنىشنى ئېنىق كۆردۈم، يەنە غەزەپمۇ باردەك قىلاتتى.

ــ نەچچە ياشقا كىردىڭىز؟

ئۇنىڭ سورىغان سوئالى ئىچىمنى پۇشۇرغان بولسىمۇ جاۋاب بەردىم:

ــ 20 گە.

ــ كىچىككەنسىز بولمىسا... نەلەردە يۈرۈپ مۇنچە قىلىقسىز بولۇپ كەتكەنسىز؟ مەن سىزنىڭ دادىڭىزدەك ئا-دەمغۇ! نېمانداق قاملاشمىغان گەپلەرنى قىلىسىز؟ ئاغزىڭىزنى يۇمۇپ جىم ئولتۇرۇڭ! ئەمدى ھەرگىز ئاچمايلا، بولمىسا ئاغزىڭىزنى يىرتىۋېتىمەن!

ئۇنىڭ بۇقدەك ھۆركىرىگەن ئاۋازى پاتتون گېنېرالىنىڭكىدەك يېقىملىق تۇرقىنى، چىرايلىق كۆك كۆزلىرىنى، مېنىڭ قورقۇنچلۇق ھەم گۈزەل خىياللىرىمنى پارە-پارە قىلىپ تاشلىدى.

ئۇنىڭ ئاۋازى نېمانچە قوپالدۇ؟ ئاچچىقلىسا بويۇن تومۇرلىرى قامچىنىڭ سېپىدەك كۆپۈپ كېتىدىكەن. ئېگىز-نىڭ ئاچچىقى كەلگۈچە پاكارنىڭ جېنى چىقىدۇ دەۋاتاتتى، بۇ پاكارمۇ راستلا جېنى چىقىپ كەتكۈدەك ۋارقىرايدىكەن.

ئۇ تېلېفوننى قولىغا ئېلىپ بىرسىگە:

ــ سۈيۈق-سەلەك بىر نېمە ئېتىپ قويە. ھەئە، مېھمان بار، سوراۋەرمە!ــ دەپ تېلېفوننى قويدى.

ماغدۇرۇم ئۇزۇلۈپ كەتتى، بىر كۈنلۈك ئاچلىق، ھارغىنلىق، تەشۋىش تېنىمنى ھەم روھىمنى كېرەكتىن چىقىرىۋەتكەندى.

ئەسلىدە ئۇنىڭدىن سۇ سوراپ ئىچمەكچى ئىدىم، قورقۇپ ئۇنداقمۇ دېيەلمىدىم.

خەقلەرنىڭ «سەنيا! سەنيا» دېيىشىپ ئاغزىدىن كۆپۈك كېلىپ كېتىدىغان بۇ شەھەرنىڭ يورۇق كوچىلىرىغا، يىراقتا قاريېپ كۆرۈنگەن بىنالىرىغا، يېنىمدىكى بۇ ئەرگە قايتا قارىغۇمۇ كەلمىدى.

ئادەم قورساق توق ھەم خاتىرجەم بولمىسا ھېچ ئىش خۇشياقمىسا كېرەك.

ــ كەلدۇق، چۈشكە!

چۆچۈپ كۆزۈمنى ئاچتىم، ئۇنىڭ قوپال ئاۋازى ھازىر تېخىمۇ قوپال ئاڭلاندى.

چالىراق ئۈيقۇغا كەتكەن كۆزلىرىمنى ئاچسام، ماشىنا چوڭ يولنىڭ بويىغىلا سېلىنغان بىر ئىمارەتنىڭ ئالدىدا تۇراتتى. بۇ نەدۇ ئەمدى؟ ئۆيگە بارىمىز دەۋاتاتتى بايام، خېلى باي ئوخشايدۇ - دە، مۇشۇنداق ئېسىل قورۇلارنى ئەجدىكى جارىگە ئېلىپ ئولتۇرالمىغاندىن كېيىن، يا بۇنىڭ ئىچىدىكى بىرەر قاراڭغۇ كۈتلەككە تىقىلىپ ياشامدىكىن؟

ئۇنىڭغا ئەگىشىپ قوش قاناتلىق يوغان تۆمۈر دەرۋازىدىن كىردىم.

باغچىدەك يوغان بىر ھويلىدىن ئۆتتۈق، خۇددى ھېلىلا قېچىپ كېتىشىم كېرەكتەك ھەممە يەرگە سنچىلاپ قارايتتىم. ئاپپاق چىراغ نۇرى ئىچىدە كۆزلىرىم شۇ نۇردەكلا يېقىملىق بىر چىرايغا چۈشتى... «نېمانچە چىرايلىق؟ ئېغىر ئاياغ ئىكەن تېخى...»

ــ تىنچلىقمۇ، ھارمايلا سىكلىم،ــ ئۇ ئالدىمغا كېلىپ قوللىرىمنى تۇتتى،ــ چارچاپ كەتكەندەك تۇرىسىز، ھازىر يولدىن كەپسىز دە...

ئۇنىڭ تەلەپپۇزىدىكى «ر» ھەرپىنىڭ ئالاھىدىرەك چىقىشىدىن، «خوتەنلىك ئىكەنده» دەپ ئويلىدىم ئىچىمدە.

ــ قېنى كۆرپىگە كېلىڭ...

شۇندىلا ئۆزۈمنىڭ خۇددى ئۇرۇمچى ياكى ئاقسۇ، ئاتۇش ياكى قەشقەرنىڭ كوچىلىرىدىكىدەك مۇكەممەل، چىرايلىق جابدۇلغان بىر ئۆيغۇر ئۆيىگە كىرىپ قالغىنىمنى بىلدىم.

ئىككى كىچىك بالا شال سۇپىغا سېلىنغان خاڭدەن كۆرپىلەردە ئۇخلاۋاتاتتى. نېمانچە ئارامبەخش، نېمانچە جانغا راھەت كۆرۈنۈشلەر - ھە بۇ!

ــ قېنى تاماققا كېلىڭ، سوۋۇپمۇ كەتتى. بايا قادىر ھاجىم تېلېفون قىلغاندىلا ئېتىپ قويۇپتىكەنمەن.

قىزغۇچ ياغلىرى لەيلەپ تۇرغان سۇيۇقئاشقا قاراپ كۆزلىرىمگە ياش كەلدى. قاچانلاردۇ مېنىڭ ئالدىمغىمۇ بىر كىملەر مۇشۇنداق ئىززەت بىلەن داستخان سېلىپ ئاش قويياتتى.

كەينى - كەينىدىن ئاشتىن نەچچە قاچا ئېچتىم، پۇت-قولۇمدا ماغدۇرىدىن ئەسەرمۇ قالمىدى. ئېزىلىپ، كۆزۈم يۇمۇلۇپ، ئولتۇرۇپ ئۇخلاشقا باشلىسام كېرەك، چىرايلىق ئايال بايقى ئۇخلاۋاتقان بالىلارنىڭ يېنىغا ئۆزىگە ھەم ماڭا ئورۇن راسلىدى.

ئورۇنغا كىرىپ يانچە بولغىنىمىلا ئېسىمدە، ئۇنىڭدىن باشقا ھېچ نەرسىنى تۇيماي تازا ئۇخلاپتىمەن.

ئاۋۋال خورازنىڭ چىللىغىنى، ئۇنىڭدىن كېيىن بىرسىنىڭ چاقىرغان ئاۋازى ئاڭلاندى.

— سىڭلىم، تۇرىڭە...

كۆزۈمنى ئېچىپ ئۆزۈمنىڭ نەدىلىكىنى بىلەلمەي گاڭگىرىدىم، تۇنۇگۈنكى ئىشلارنى ناھايىتى تەستە ئېسىمگە ئالدىم.

چىرايلىق ئايال ئاق كۆڭلەك، ئاق لېچەكتە ئاق ئېتىرگۈلدەك جۇلالاپ تۇراتتى.

ھويلىغا چىقىپ تېخىمۇ ھەيران قالدىم. ئاخشام كۆرگەن بىنانىڭ ئۈدۈلىدا يەنە بىر بەش قەۋەتلىك بىنا تۇراتتى، كىچىك بالكونلارغا يامىشىپ كەتكەن گۈللەر ئېچىلىپ، قىزىل يوپۇرماقلىرى ساڭگىلىشىپ كېتىپتۇ. بىنالارنىڭ تاملىرى ئۈيغۇرچە نەقىشلىنىپ قارىغانلا كىشىگە «بۇ ئۇيغۇرنىڭ ئۆيى ئىكەن- دە!» دېگەن تۇيغۇنى بېرىدىكەن. ئىككى بىنانىڭ ئارىسى كىچىك چىملىق، گۈللۈك، ئارام ئالىدىغان ئىلەڭگۈچ بىلەن ئادەمنىڭ گۈررىدە مەستلىكى كەلگۈدەك چىرايلىق ئىدى. يان تەرەپ باغ، سەھەردىكى خورازنىڭ ئاۋازى ئاشۇ باغدىن كەلگەنىدى.

«پاتتون گېنېرال» چىملىقتا تۇرۇۋېلىپ قوپال ئاۋازى بىلەن تېلېفوندا كىمنىدۇر سەت تىللاۋاتاتتى.

— سېنىڭ كاللاڭ زادى ئىشلىمەيدۇ! ھەي دۆت، مەن نېمە دېدىم؟ ئەقلىڭگە نان چىلاپ يەمسەن دەيمەن؟ قارا، قارا، قىلغان ئىشىڭنى... ئاچاڭنى تۆلەپ بېرەرسەن!... ئەقلى يوق گۇي!

ئۇنىڭ ئاۋازىنى داۋاملىق ئاڭلاشنى خالىمای كەينىمگە ياندىم.

— دەڭە، ئەمدى سىزگە نېمە ئىش قىلىپ بېرىمەن؟

كەينىمدىنلا ئۇنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى.

نېمە ئىش قىلىشىمنى ھەنمۇ بىلمەيتتىم. يېنىمدا 18 يۇەنلا پۇلۇم بار ئىدى، بۇ پۇل بىلەن ئۇرۇمچىگە قايتىش ئەمەس، بىر ۋاق تاماق ئېلىپ يىگىلى بولمايتتى، شۇڭا ئۇنىڭغا نېمە دېيىشنى تېخىمۇ بىلمەيتتىم.

— ناشتا قىلايلى، ئۇ گەپلەرنى كېيىن دېسىلە...— چىرايلىق ئايال ناشتىغا داستخان راسلىغاندى.

داستخانغا ئولتۇردۇق، بىر پاتمان غەم گەجگەمنى باستى، ئاخشام بالىلارنى كۆرگەندىن كېيىن ھېلىقى قورقۇنچلىرىم تاراپ كەتكەنىدى.

قايتىشىم كېرەك، لېكىن قانداق قايتىمەن؟ 18 يۇەن پۇلۇم بار، ئايروپىلانغا چىقىرىپ قويۇڭ، قايتىپ كېتەي دېگىلى بولاتتىمۇ؟

— ئىسمىڭىز نېمە؟— دېدى «پاتتون گېنېرال»— مېنىڭ ئىسمىم قادىر، ھەدىڭىزنىڭ ئىسمى پەرىدە... مېنىڭ بەك ئىشىم چىق ئادەم، گېپىڭىزنىڭ ئوچۇقىنى دېمەسىڭىز ئاچچىقىم كېلىپ قالىدۇ، ئاتا- ئانىڭىزنىڭ تېلېفون نومۇرىنى دەڭە!

— رۇقىيە...— ئىسمىمدىن ئۇنىڭغا تولىمۇ تەستە كېيىن ئۆيىمىزنىڭ تېلېفون نومۇرىنى دەپ بەردىم.

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم !...

— سارائىمۇ نېمە بۇ ئۆيدىكىلەر؟ سالامنى ئىلىكمۇ ئالمايلا خاتا ئۇرۇپسىز دەيدا!

تېلېفوننى قايتا ئۇرغاندىن كېيىن:

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم ! ئىسمىم قادىر، ئىچكىرىدىن ئۇرۇۋاتىمەن، سىزنىڭ قىزىڭىز رۇقىيە بىزنىڭ ئۆيدە... ياق، ھايات...— ئۇنىڭ گېپىنىڭ داۋامى ئاغزىدىلا قالدى. چىرايى قارىدىدى، كۆك كۆزلىرى كۆل رەڭگە ئۆزگەردى، دېمەك دادام يامان گەپ قىلغانىدى.

— قانداق دادا ئۇ؟ «تېخى ئۆلمەپتىمۇ، ئۆلسىمۇ تىرىك بولسىمۇ مېنىڭ كارىم يوق» دەپ تېلېفوننى قويۇۋەتتى.

مەن ئادەتتە يىغلىمايتتىم، ئازابلىنىپمۇ يۈرمەيتتىم، بەرۋا ئىدىم... نېمىشقىدۇر بۇگۈن يىغلىدىم. مېنىڭ دادام شۇنداق دادا ئىدى. شۇڭا ئۇنىڭ قىزى مۇشۇنداق يوللاردا تەمتىرەپ يۈرەتتى. ئۇ شۇنداق دادا ئىدى، بالىنى تېپىشنى بىلگەن بېقىشنى بىلمىگەن. ئۇ شۇنداق بىر ئەر ئىدى، خوتۇن ئالغان لېكىن خوتۇنىغا يۈك بولۇشتىن باشقا ھېچنەرسە بېرەلمىگەن. ئۇ شۇنداق ئادەم ئىدى، تۆرۈلۈپ قالغانلىقى ئۈچۈنلا ياشاۋاتقان. ئۇ شۇنداق دادا ئىدى، ھايات دەرىخىنىڭ تۈنجى چېچىكىنىڭ ئۆلۈك ياكى تىرىك ئىكەنلىكىمۇ، نەدە، نېمە ئىش قىلىۋاتقانلىقىغىمۇ قىزىقمايدىغان.

مەن مۇشۇ ئۆيدە تۇرۇپ قالدىم.

پەردە ھەدەم ناۋات رەڭ بىر ياغلىقنى ئېلىپ چىقىپ بېشىمغا چىگىپ قويدى، ئىككى- ئۈچ كۈن ئىچىم پۇشۇپ بوينۇمغا چۈشۈرۈپ قويۇپ يۈردۇم، كېيىن كۆنۈپ قالدىم.

پەردە ھەدەم ئېگىز بويلۇق، يۈزلىرى ئاق سۈزۈك،

قاشلىرى قىسقىراق، كۆزلىرى كىچىك، لەۋلىرى تولغان، كۆ- لۈپلا تۇرىدىغان، ھەر كۈلكىسىدە ئادەمنى ئازدۇرۇپ دەق- قە توختىتىپ قويىدىغان ئايال. كۈلگەندە ئۇنلۇك بېجىرىم، چىرايلىق چىشلىرى كۆرۈنۈپ تېخىمۇ چىرايلىقلىشىپ كېتە- دۇ.

ئۇ ھەر قېتىم كۈلسە:

ــ ھەدە، كۈلكىڭگە ئاشقەمەن، سىزگە قارىسام ئىچىم كۆيۈپ كېتىدۇ، ــ دېسەم.

ــ ئەمسە ياخشى كۆرۈڭ، يۈرىكىڭىزدە ياخشى كۆرۈڭ...ــ دەپ يەنمۇ تاتلىق كۈلەتتى.

بۇ قورۇ ئۇلارنىڭ خۇسۇسىي قورۇسى ئىكەن. بۇ بىنا- دا دىيارىمىزنىڭ ھەرقايسى يۇرتلىرىدىن چىققان سایاھەتچە- لەر، بۇ يەردىكى مول تەبىئىي ئوكسىگېنىنى سۈمۈرۈپ سالا- مەتلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرمەكچى بولغان كېسەللەر، ئارام ئېلىپ ھاياتىنىڭ پەيزىنى سۈرىدىغان بايلار تۇرىدىكەن. ھەرقانداق بىر ئادەم سەنياغا كېلىپ خەۋەر قىلسىلا قادىر ھاجىمنىڭ ئادەملىرى ھەرقانداق ۋاقىتتا ئايرودۇرۇمغا بېرىپ ئۇلارنى ئېلىپ كېلىدىكەن. كەلگەنلەر خالىسا مۇشۇ يەردە تۇرىدىكەن، خالىمىسا باشقا مېھمانخانىلارغا يەتكۈ- زۈپ قويىدىكەن.

بۇ يەردىكىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك سەھەر تۇرۇپ دېڭىز بويىغا بارىدىكەن، ساھىلدا بىرەر سائەت ھەرىكەت قىلغاندىن كېيىن قايتىپ كېلىپ، بەزىلىرى ئۆزلىرى كىرالاپ ئالغان ئۆيلىردە يۇرتتىن ئېلىپ چىققان نەرسىلىرى بىلەن تاماق ئېتىپ يەيدىكەن، بەزىلىرى مۇشۇ يەرنىڭ ئاشخانىسى- دىن زۇبەيدە بىلەن ئېرى ئەتكەن ئۇيغۇرچە تاماقلارنى يەيدىكەن. ئۇزاق تۇرغانلار ئۇرۇق- تۇغقاندەك بەزىدە ئۇ ئۆيدە، بەزىدە بۇ ئۆيدە تاماقلارنى ئېتىپ بىر- بىرىنى چا- قىرىشىپ تولىمۇ كۆڭۈللۈك ئۆتىدىكەن. كەچلىرى ھويلىدا ئولتۇرۇپ سەنۇبەر تۇرسۇننىڭ ناخشىسىنى ئاڭلىغاچ مۇڭ- دىشىپ كەتسە مەن ئۆزۈمنىڭ يۇرتتىن تولىمۇ يىراق يەردە ئىكەنلىكىمگە ئىشىنەلمەي قالاتتىم.

ئۇلار مېنى پەردە ھەدەمنىڭ سىڭلىسى دەپ بەك ئىززەتلەيتتى. مېنىڭ قەدىرسىزلىككە كۆنۈپ كەتكەن روھىم ۋە ۋۇجۇدۇم مۇشۇنداق ۋاقىتلاردا تۇغۇلۇپ، يات شەپىنى سەزگەن قۇرتتەك كىرىدىغان تۆشۈك ئىزدەپ كېتەتتى. خۇددى بەكرەك قاراپ قويسا بىر يېرىم كۆكرىپ قالىدىغان- دەك ئۇلارنىڭ سۆزلىرىمۇ، قاراشلىرىمۇ شۇنداق ئىللىق، يېقىملىق ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بەختلىك قېرى ئايال- لارنى كۆرگەندە جاھانىنىڭ خوۋلۇقىنى كۆرمەي ئۆلۈپ كەتكەن چوڭ ئانىلىرىم يادىمغا يېتىپ كۆزلىرىمگە ياش كې- لەتتى.

يېرىم يىل ئۆتۈپ كەتتى.

ھەدەم ماڭا كىتاب ئوقۇشنى، يەنە نۇرغۇن نەرسىلەر- نى ئۆگەتتى.

ئاستا- ئاستا مەن بۇرۇنقى ھاياتىمنىڭ ئادەمنىڭ ھايا- تى ئەمەس، بىر ھايۋانىنىڭ ھاياتىدىنمۇ بەتتەر ئۆتۈپ كەت- كىنىنى چۈشەندىم.

ياۋايى ئادەملەر دەشت- باياۋاندا ياكى ئادەمسىز ئور- مانلىقلاردا ئادەملەرنى كۆرمەي تەربىيەسىز، ياۋايىلىشىپ كەتسە، مەن ئادەملەرنىڭ ئارىسىدا تۇرۇپ تەربىيەسىز، مېھىر- مۇھەببەتسىز قېلىپ ياۋايىلىشىپ كەتكەنكەنمەن.

مېنىڭ يۈرىكىم رەسسامنىڭ قازىنىدا ئۇنتۇلۇپ قالغان رەسىم سىزىش تاختىسىدەك قۇرۇق ھەم رەڭسىز، ئۇنىڭغا نەۋرە ئاكام قويغان قارا چېكىتتىن باشقا بىرەرسى بىرەر تال يوپۇرماقمۇ سىزىپ قويمىغانىدى.

پەردە ھەدەم، قادىر ئاكام، بالىلار ھەم بۇ قورۇدا تۇرۇۋاتقان كىشىلەر ئۆز ھەرىكەتلىرى، مېھىر- مۇھەببىتى، ئۇنسىز تەبەسسۇمى بىلەن ئۇ قۇرۇق تاختىغا ئاستا- ئاستا گۈزەل، ئىسسىق رەڭلەر بىلەن ئورمانىدەك يېشىل، ئاپتاپ- تەك يېقىملىق، سۇدەك سۈزۈك رەسىملەرنى سىزماقتا ئىدى.

مەن تۇنجى قېتىم ئازابلىنىشنى ئۆگەندىم، راست يىغ- لاشنى، ھەقىقىي كۈلۈشنى ئۆگەندىم.

ئادەمنىڭ ئەسلىدە تولىمۇ قىممەتلىك يارىتىلغانلىقىنى بىلدىم، شۇڭا ھاياتنى قانداق قەدىرلەشنى ئۆگەندىم.

مەن زادىلا بىلمەيدىغان بىر نەرسە ــ نومۇس مەنىدە پەيدا بولغاندا بۇرۇنقى قىلمىشلىرىمغا خىجىلچىلىقمدا ئۇزاق يىغلاپ كەتتىم.

ئادەم دېگەن ئەسلىي مۇنداق بولىدىكەن- ده!

كۈلۈپ- يىغلاپ، نومۇس- ھايا بىلەن ياشايدىكەن- ده!

ئادەملەرنىڭ قەيەردىن كەلگەنلىكىنى، قەيەرگە كېتە- دىغانلىقىنى، بۇ ھاياتىدا نېمىلەرنى قىلىشى كېرەكلىكىنى

بىلگەن ۋاقتىمدا ئېچىنىشنى ئۆزگىنىۋالدىم ھەم تۇنجى بولۇپ ئۆزۈمگە تولمۇ ئېچىندىم.

ئۆزىگە ئېچىنىشنى بىلمىگەن ئادەم ئۆزىنى سۆيمەيدۇ، ئۆزىنى سۆيمىگەن ئادەم ئۆزىنى قەدىرلىمەيدىكەن، ئۆزىنى قەدىرلىمىگەن ئادەم ئۆزىنى ھەم باشقىلارنى ۋەيران قىلىدىكەن.

ھازىر پەرۋاسىز يۈرەلمەيتتىم، ھەر بىر ئىش مېنىڭ ھاياتىمدا ئۆز قىممىتىنى تاپماقتا ئىدى.

ھاياتتا مېھىر - مۇھەببەت، مەسئۇلىيەت، مەجبۇرىيەت بولغانلىقى ئۈچۈن ئادەملەر بالىلىرىنى، مەندەك «ھايۋان» دەك ئەمەس، ئۆزىدىنمۇ بىلىملىك، ئۇقۇمۇشلۇق، مېھىر - مۇھەببەتلىك قىلىپ تەربىيەلەيدىكەن - دە!

ئېسىل تەربىيەلىك ئۇ بالىلار ئۆزلىرىنىڭ ئەمەس ئىنسانلارنىڭ غېمىنى يەپ ياشايدىكەن.

سەھەردە ھەدەمنىڭ دېگىز ھاۋاسىدەك ساپ ئاۋازى تومۇر - تومۇرلىرىمغا سىڭىپ، يۈرىكىمگە يېتىپ باراتتى. ئۇنىڭ يېنىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ قۇياش نۇرىغا قاراپ ئېچىلغان كېچىككىنە روجەكتە قەلبىمنى ھەدەمنىڭ سۆزۈك ئاۋازىغا ئاچاتتىم.

ئاستا - ئاستا دىلىمدىن بىر يەر يېرىلىپ ئۇ يېرىقتىن بىر كۆز ئېچىلاتتى - دە، ۋىلقىلاپ ياش تۆكۈشكە باشلايتى. تى. تېلىقىپ - تېلىقىپ يىغلىغان ۋاقتىمدا، ھەدەم:

ــ يىغلاڭ، قانغۇچە يىغلىۋېلىڭ، يىغا بىلەن ئادەمنىڭ روھى پاكلىنىدۇ، قەلبى يېنىكلىككە ئېرىشىدۇ... قانچىلىك يىغلىغۇڭىز بولسا شۇنچىلىك يىغلاڭ، ــ دەپ مېنى باغرىغا باسقىنىدا پۈتۈن ۋۇجۇدۇم ئېرىپ بىر تامچە سۇغا ئايلىنىپ قالاتتىم. بۇ بىر تامچە سۇ كۆچلۈك قۇياش نۇرىدا پاكلىنىپ ئاستا - ئاستا ئاسمانغا كۆتۈرۈلەتتى.

سۆزۈك ئاسمان، پايانسىز دېڭىز، غەمسىز بالىلار مېنىڭ يۈرەك يارىلىرىمغا مەلھەم بولۇۋاتاتتى.

مەن بۇرۇن ھەتتا يۈرىكىمدە يارا بارلىقىنىمۇ بىلمەي ياشىغان بىر بىچارە ئىنسان ئىدىم.

ئەمدى ئۆتمۈشۈمنىڭ پۈتۈنلەي يارىلار بىلەن تولۇپ كەتكىنىنى، ھەتتا ئۇ يارىلىرىمنىڭ داۋاملىق قانىپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى، بىر يارىدار روھنى سۆرەپ ياشىغىنىمنى، ماڭا «يارىدار ئىكەنسەن، كەل قولۇمنى تۇت، مۇرەمگە بېشىڭنى قوي، يىغلىۋال، پاكلىنىسەن...» دەپ قويغۇدەك بىر ئىنسانمۇ چىقمىغانلىقىنى ئەمدى بىلگەنىدىم.

ئادەم يىغلاشنى، ئازابلىنىشنى، ئېچىنىشنى بىلمەسە ئۆزىنىڭ نېمە بولۇپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئەسلا بىلمەيدىكەن. بەلمىسزلىك ئىچىدە كۆلگەن كۆلكىسىنىڭمۇ ھۆزۈرى بولمايدىكەن.

ھەدەم بىلەن بالىلارنى ئېلىپ ھەر كۈنى ئەتىگەندە باشقىلار بىلەن بىللە بىزمۇ دېڭىز بويىغا بارىمىز. دېڭىز چوڭلۇقى بىلەن مېنى قورقۇنچقا سالسا، چەكسىزلىكى بىلەن ھەيران قالدۇراتتى، دولقۇنلىرى بىلەن ئۇرۇپ، شاۋقۇنلىرى بىلەن كۆلدۇرەتتى.

ئۇكىلىرىم بىلەن دېڭىزنىڭ خېلى بىر يېرىگىچە بېرىپ چۆمۈلۈپ ئويناپتۇق، ۋارقىرايتتۇق. «كىمنىڭ ئاۋازى زىيراققا بارىدۇ، كىم تىنماي ۋارقىرىيالايدۇ؟» دەپ بەسلىشەتتۇق. ھەر بىر ۋارقىرىشىمدا ئېچىمگە تولۇپ كەتكەن داشقال ئىددىيەلىرىم چېقىلىپ كېتىۋاتقاندەك تېخىمۇ كۆچەپ، تېخىمۇ كۆچەپ، تېخىمۇ ئۇزاق ۋارقىرايتتىم. ئىچ - ئىچىمنىڭ بىر يېرىدىن سۆكۈلۈپ تارام - تارام قانلار تۆكۈلگەندەك شۇ ھارام قانلار چىقىپ كېتىپ مەن يېنىكلەۋاتقاندەك بولاتتىم. ئەگەر قولۇمدىن كەلسە بارلىق كۆچۈم بىلەن بىر تامچە قانغا ئايلىنىپ قايتا يارىلىشنى، شۇ يارىلىشىمدا ھەدەمدەك پاكىز، مېھرىبان، سۆيۈملۈك بىر ئايال بولۇپ يارىلىشنى ئىستەيتتىم. بۇ يارىلىش ئۈچۈن شۇنچىلىك قىينىلىپ كېتەتتىمكى، ئىچىمنىڭ بىر يېرىدە بىر نەرسە توپتەك بوۇلۇۋېلىپ يا يېرىلماي، يا تارقىلىپ كەتمەي ھەلقۇمۇمدا تۇرۇۋېلىپ مېنى قىينايتتى. ئىنسان بولماق نېمانچە تەس! قاسراق تاشلىماقچى بولغان يىلاندەك تۆگۈلۈپ، سوزۇلۇپ، جان تالىشىپ ھەر كۈنى ئۆزۈمنى قايتا يارىتىش ئۈچۈن ئۆزۈم بىلەن ئېلىشاتتىم.

دېڭىز سۈيى بىلەن ۋۇجۇدۇم ھەم قەلبىم يۇيۇلۇۋاتقاندەك، قەلبىمدىكى قارا داغلار ئاستا - ئاستا سۈزۈلۈپ ئاقارىۋاتقاندەك بىر پاكىزلىقنى تۇياتتىم.

دېڭىز دولقۇنى يېتىپ كەلگەندە ئۇنىڭ كۆچەپ ئۇرۇلۇشىغا تېنىمنى تۇتۇپ بېرىپ قاقاھلاپ كۈلەتتىم. بەزىدە دولقۇن بەكرەك كۆچلۈك بولسا سۈغا قوشۇلۇپ ئۆرۈلۈپ كېتىپ بىر يەرلەردىن چۆمۈلۈپ چىقاتتىم.

بالىلار ئانىسىنى ئەگىگەن بالا چايكىلاردەك ئەتراپىمدا چۇرقىرىشىپ ئويناياتتى. ھەر بىر كۈلكەم يۈرىكىمگە

قۇۋۇەت بېرىپ شادلىققا تولاتتىم. ھەدەم ساھىلدا ئولتۇرۇپ بىزگە قارايتتى، بەزىدە كۆڭلىكىنى يېرىم كۆتۈرۈپ ساھىلغا چىققان يېنىك دولقۇنلارنى كېچەتتى.

بۇ شەھەر مەن تۇنجى كۈنى كۆرگەندەك كۆرۈمسىز شەھەر ئەمەس ئىكەن. ھەممە يەر يېشىللىق، پاكىز، قىشمۇ بولمايدىكەن.

قادىر ئاكام بالىلار بىلەن بىزنى بىر نەچچە قېتىم بىز تۇرغان يەرگە خېلىلا يىراقتىكى ئىسسىق بەلباغ يامغۇرلۇق ئورمانلىقىغا ئېلىپ باردى. ئۇ يەردىكى دەرەخلەر، ئۆسۈمۈلۈكلەر بەكمۇ ئۆزگىچىكەن، كىچىك - كىچىك تاختايلىق يوللار، پەلەمپەيسىمان تاغلار، شەكىل چىقىرىپ تىزىلغان گۈللەر شۇنچىلىك جەلبكار. مەن ئۇلارنىڭ ئىسسىلىرى تۈگۈل ھازىر ئويلىسام شەكلىنمۇ دەپ بېرەلمەيمەن، چۈنكى، ئەقلىم لال بولغاندى. تەڭرىنىڭ بۇ كارامەتلىرىدىن، يەنە مەھەللىمىزدىمۇ ئاسمانىنىڭ كىچىك بىر پارچىسى زېمىنغا چۈشۈپ قالغاندەك كىچىك زۇمرەت كۆللەر، چوققىسىدا كىچىككىنە يوپۇرمىقى بار، سويىمدەك مېۋىلەيدىغان ئېگىز دەرەخلەر، مەرۋايىت دۆكانلىرى، سۇ ئۆزۈش كۆللىرى بار ئىدى.

ھەدەم ئېغىرلىشىپ قالدى.

مېنىڭمۇ ئۆگىنىدىغانلىرىم بىر يەرگە بارغاندى. ئەمما بۇ ئائىلىدىن، دادامدەك بولۇپ قالغان پاتتون گېنېرالدىن (شۇنداق ئاتىسام ھەدەمۇ، قادىر ئاكاممۇ كۈلۈپ كېتىدۇ)، يۈزىمۇ، دىلىمۇ سۈزۈك پەردە ھەدەمدىن، ماڭا قاقاھلاپ كۈلۈشنى ئۆگەتكەن ئەزىمەت بىلەن ئىرشاتتىن زادىلا ئايرىلغۇم يوق ئىدى.

بۇرۇنقى ھايۋاندەك ياشىغان رۇقىيە ئۇرۇمچىدە قالغاندەك، بۇ يەردىكىسى يېڭىدىن دۇنياغا كۆز ئاچقان، پاكىز رۇقىيەدەك تۇيۇلۇپ ئۇرۇمچىگە زادىلا بارغۇم كەلمەيتتى.

ئۇرۇمچىگە قايتىپ بارساملا ھايۋان رۇقىيە مېنى ئىزدەپ كېلىپ ئېچمىگە كىرىۋالىدىغاندەك قورقاتتىم.

— قايتىشىڭ كېرەك، رۇقىيە، — دېدى قادىر ئاكام، — ھاياتتا بەزى نەرسىلەردىن قېچىپ ياشاپ بولمايمىز، شۇڭا ئۇنىڭغا يۈزلىنىشىمىز كېرەك. بولمىسا بىز قاچقان ئۇ قارا سايە بىزنى قوغلاپ ئارام بەرمەيدۇ. شۇڭا بىزنى قوغلاپ ئارام بەرمەيۋاتقان ئۇ قارا سايىنى چوقۇم دەسسەپ ئۆتۈپ كېتىشىمىز كېرەك. بولمىسا ئۇ بىزنى دەسەپ سەيدۇ. ئۆزىڭىز ئىشىنىڭ، ھەدىڭىزنىڭ ئۆگەتكەنلىرىنى ھەرگىز تاشلاپ قويمالىڭ...

— مەنمۇ سىزگە كۆنۈپ قالغانىدىم سىڭلىم، — دېدى پەرىدە ھەدەم ياغلىقىمىدىن چىقىپ قالغان چاچلىرىمنى تۈزەپ قويۇپ، — لېكىن سىزگە بىر تۈرمۇش كېرەك. بۇ يەردىكى تاش دۆكانلىرىغا قويۇپ قويساق ساپلا ئەرلەر ئىشلەيدۇ، سىزگىمۇ، ئۇلارغىمۇ قولايسىزلىق بولىدۇ. باشقا شەھەرلەردىكى دۆكانلاردىمۇ قىزلارغا ماس كەلگۈدەك ئىش يوق. ئاكىڭىز ئۇرۇمچىدىن سىزگە خىزمەت ئۇقۇشۇپ قويدى. ئۇ كىشىگە بىزگە ئىشەنگەندەكلا ئىشەنسىڭىز بولىدۇ. ئۇ، ئىشەنچلىك ئادەم...

كۆز ياشلىرىمنى زادى تۇتۇۋالالمىدىم. مەن مۇشۇ ئۆيگە كېلىپ ئادەم بولغانىدىم، مۇشۇ ئۆيدە ئۆزۈمنىڭ ئاددىلىكىنى ھېس قىلغانىدىم، تاپقانىدىم. مۇشۇ ئۆيدە قەدىر - قىممەت، ئىززەت - ھۆرمەت، نومۇس - ھايا، ئەدەپ - ئەخلاق دەيدىغان نەرسىلەرنىڭ بارلىقىنى، بارلىق ئادەملەرنىڭ ھەتتا پەسكەش پاھىشىلەرنىڭمۇ ئىززەت - ھۆرمەتكە تەشنا بولۇپ ئۆزىنى پاھىشە دېيىشكە پېتىنالمايدىغانلىقىنى بىلگەنىدىم.

ئادەم تۇغۇلسىلا ئادەم بولمايدىكەن، ئادەملىك تەرىبىسىنى تاپالىسا ئاندىن ئادەم بولۇشقا باشلايدىكەن، مەن ئەمدى ئادەم بولۇشنىڭ يولىنى تاپقانىدىم.

بۇ يولدا ئۆزۈم يالغۇز مېڭىپ بولالارمەنمۇ؟ تاپقانلىرىمنى يىتۈرۈۋۈتمەي ساقلىيالارمەنمۇ؟

ئەگەر بىر ئادەم ئادەم بولالمىغان بولسا، شۇ ئادەملىكىنى ساقلاپ ياشاشمۇ ئاسان ئەمەسكەن.

— يىغلىمالىڭ ئۇكام، — دېدى قادىر ئاكام، — ئۇرۇمچىدە شىركەت ئاچقانلار بىر ئاغىنەمگە دەپ ئۇنىڭ شىركىتىدىن سىزگە ئىش تېپىپ قويدۇم، بېرىپلا ئىشقا چۈشسىڭىز بولىدۇ. تۇرمۇشىڭىزنى چوقۇم باشقىدىن باشلايسىز، گۈزەل، ئەھمىيەتلىك بىر ھاياتنى باشلايسىز!

قادىر ئاكامنىڭ گەپلىرىنى ئاڭلاپ، ئۇنى دائىم كەينىدىن پاتتون گېنېرال دەپ چاقىرىدىغانلىقىم ئېسىمگە كېلىپ كۈلۈپ كەتتىم، ھەدەمۇ نېمىشقا كۈلگىنىمنى بىلمەپلا كۈلۈپ كەتتى.

— ھا - ھا - ھا...

قادىر ئاكامنىڭ ھازىرقى ئاۋازى ماڭا پەقەت قوپال

ئاڭلانمىدى، بۇ ئائىلىدە مەن نۇرغۇن نەرسىگە ھەتتا ئۆزۈمگە ئېرىشكەن بولسامۇ تېخى ھېچكىمگە «رەھمەت»مۇ دەپ باقمىغانىدىم.

تېخى قادىر ئاكامنى «پاتتون گېنېرال» دەپ كەينىدىن كۈلەتتىم، ئاۋازى قوپال، سەت گەپ بىلەن ئادەم تىللايدۇ، پوچى، ھاكاۋۇر، كۆك كۆز... دەپ ئىچىمدە غەيۋىتىنى قىلىپ يۈرەتتىم.

ئەمدى يىغلىغۇدەك يېشىمۇ قالمىغاندى، شۇڭا كۆلۈپ تۇرۇپ ئۇلارغا رەھمەت ئېيتتىم.

— رەھمەت، ئاكا، ئاچا، ماڭا ھاياتنى ھەم ئادەمىيلىكنى تونۇتقىنىڭلارغا، دۇنيادا مېھىر - مۇھەببەتلىك غەرەزسىز ئىنسانلارنىڭمۇ بارلىقىنى بىلدۈرگىنىڭلارغا... ھەممىگە...

ئەمدى كۆزلىرىمدىن ئىختىيارسىز ياش قۇيۇلۇپ كەتتى.

كۆزلىرىم ياش ھالەتتە قادىر ئاكامغا قاراپ:

— ئاكا، مېنى ھايۋانلار ئارىسىدىن ئادەملەر ئارىسىغا قايتۇرۇپ كەلگىنىڭىزگە رەھمەت!

— نېمە دەيدۇ ماۋۇ سارالڭ قىز! سىز ئەسلىدىمۇ ئادەم، چىرايلىق بىر قىز ئىدىڭىز. ئەمدى قالايمىقان گەپ قىلمالڭ جۇمۇ، بولمىسا دېڭىزغا تاشلۇۋېتىمەن!

ھايات نېمىدېگەن گۈزەل!

مەن ئەزەلدىن ئاسمانغا قاراپ باقمايتتىم، ئاسمان بىلەن نېمە كارىم دەيتتىم، ھازىر ئاسمانىنى ياخشى كۆرۈپ قالدىم. ئاسماندىكى ئاشۇ نۇرلۇق يۇلتۇزلارنىڭ ئىچىدە مېنىڭ يۇلتۇزۇمنىڭمۇ بارلىقىغا ئىشىنەتتىم.

شۇ كۈنى كەچقۇرۇن چىملىقتىكى ئاسما ئورۇندۇقتا ئولتۇرۇپ سەنىيانىڭ سۈزۈك ئاسمىنىدىكى مخلاپ قويغاندەك زىچ تۇرغان نۇرلۇق يۇلتۇزلار ئىچىدىن يۇلتۇزۇمنى ئىزدىدىم.

ھەدەم يەڭگىش ئۇچۇن يۇرتقا قايتىدىكەن، بىز بىللە قايتتۇق.

سەنيا گۈزەل شەھەر بولغان بىلەن تېببىي ساھەسى تېخى ئارقىدا ئىمىش، شۇڭا ئاكام ھەدەمنىڭ يۇرتقا قايتىپ يەڭگىشنى خالايدىكەن.

ئايروپىلان ئۈرۈمچى تۇپرىقىغا دەسسىگەن ھامان يۈرىكىم تېز سوقۇپ كەتتى. ھېلىقى رۇقىيە دېبرىزدىن ماراپ، ھىجىيپ قاراپ تۇراتتى. كۆزلىرىمنى يۇمۇۋالساملا ئۇ ئونلۇق ھىجىيپ تۇرغان چىرايى نېرى كەتمەيتتى.

— ھەدە! — ئاستىلا پەردە ھەدەمنىڭ قوللىرىنى تۇتۇۋالدىم.

— بېشىڭىز قايدىمۇ؟ بىئارام بولۇۋاتامسىز؟

— ياق، ھەدە، ئوڭۇشلۇپ قالمەن...

قادىر ئاكامنىڭ ئاغىنىسىنىڭ زاۋۇتىغا ئىشقا چۈشتۇم.

ئۆلۈك ياكى تىرىكلىكىم بىلەن كارى يوق دادامنى ئىزدىگۈم كەلمەيتى، ئۆگەي ئانامنى تېخىمۇ كۆرگۈم يوق ئىدى. قىسقىسى ماڭا ئۆتمۈشۈمنى ئەسلىتىدىغان ھېچ نەرسىنى كۆرۈشنى خالمايتتىم.

شىركەت تەمىنلەپ بەرگەن ياتاقتا ئورۇنلاشتىم.

زاۋۇتتا ئىش جاپالىق بولسىمۇ ئۆز ئەجرىمدە، ھالال ئىشلەپ ئۆزۈمنى باققۇدەك بولغانىدىم.

كىم رۇخسەت سورىسا شۇنىڭ ئورنىغا ئىشلەيتتىم، ھېيت - بايراملاردا مېنىڭ بارىدىغان ئۆيۈم، ئىزدەيدىغان ئاتا - ئانام بولمىغاندىكىن ئىشلەيتتىم، كېچىلەردە ئىش قوشۇپ ئىشلەيتتىم... بىر يىلدىن كېيىن ئىش بېشى بولدۇم.

لېكىن ھېلىقى رۇقىيەدىن زادىلا قۇتۇلالمىدىم، ئۇ تو لىسى كېچىدە پەيدا بولۇپ مېنى زاڭلىق قىلاتتى:

— ئۆزۈڭچە پاكىز بولۇپ كەتتىڭ؟! ئۇنتۇپ قالدىمۇ؟ 13 يېشىڭدا چوڭ ئاناڭنى ئۇخلىتىپ قويۇپ نەۋرە ئاكاڭ بىلەن نېمىلەرنى قىلمىغان سەن؟ ھا - ھا - ھا، پەسكەش...

ئۇنىڭ دەھشەتلىك كۈلكىسى مېڭەمنى يېرىۋەتكۈدەك ياڭرايتتى.

— كەت! كەت! سېنى تونۇمايمەن، — دەپ ۋارقىراپ كېتەتتىم كېچىلىرى يالغۇزلۇقۇمدا.

— تونۇيسەن، ھېلىقى مېھمانخانىلاردىكى گۇناھقا پاتقان كېچىلىرىڭ ئېسىڭدىن چىقىپ قالدىمۇ؟ يېگەن چۇما دولىرىڭ، تارتقان چىلىملىرىڭ، ئىچكەن ھاراقلىرىڭ... سا راڭدەك كېچە - كېچە ئويناپ چىققانلىرىڭ ئېسىڭدىن چىقىپ قالدىمۇ؟

شۇنداق كېچىلىرى ئازاب بىلەن يىغلاپ، يېرىم كېچە ئورنۇمدىن تۇرۇپ قىيامۇنلەيلىگە تۇراتتىم. تۇۋا

ئارقىلىق ئۆز - ئۆزۈمنى پاكلاشنى ئىستەيتتىم.

كۆز ياشلىرىم زېمىننى ئېقىتىپ كېتىدىغاندەك تۆكۈلەتتى.

ئۇرۇمچىدىن كەتسەم ئاشۇ رۇقىيەدىن قۇتۇلىدىغاندەك تۇيۇلاتتى. لېكىن نەگە كېتىمەن؟ كىمنىڭ يېنىغا كېتىمەن؟ ئەمدى تاپقان ياشاش يولۇمدىن ئايرىلىپ قالسام قانداق ياشايمەن؟ يەنە ھېچ يەرگە كېتەلمەيتتىم.

رۇقىيە بەزىدە ئىشلەۋاتقان ۋاقتىمدا پەيدا بولاتتى:

— ئىشلەپ كەتتىڭمۇ ئالدامچى؟ قاچانغىچە مۇشۇنداق پاكىز قىزلاردەك، ياۋاش قىياپەتكە كىرىۋالارسەنكىن، قېنى؟ ھا - ھا - ھا... سېنى ھەممە ئادەم بىلىدۇ. كوچىدا ماڭساڭ سېسىق پۇرىقىڭدىن كىمنىڭ كېتىۋاتقىنىنى تاممۇ بىلىدۇ، بۇزۇق... سەن مەڭگۇ پاكلانمايسەن!

نېرۋام بۇزۇلۇپ قالايمىقانلىشىپ كېتىپ باراتتى.

بۇ يەردىلىكىمنى نەدىن ئۇقتىكىن رۇقىيەنىڭ ساراسىمىسىگە دادام قوشۇلدى:

— ئازراق پۇل بەرگىن، ھاراق ئالغىلى پۇلۇم قالمىدى، — دەيدۇ ئاران نەپەس ئېلىپ تۇرۇپ.

دۇنيادا ھەممىدىن سىر يوشۇرۇپ ياشاش بەك ئازابلىق ئىكەن. ئادەتتە ياتاقتىن كۆپ چىقمايمەن، زۆرۈرىيەتلەر بىلەن چىققان ۋاقتىمدا مەيلى نەگىلا باراي بىرەرسىنىڭ مېنى تونۇپ قېلىشى، بۇرۇنقى رۇقىيە بىلەن بىرلەشتۈرۈۋېلىشى مېنى ئەندىشىگە سېلىپ بۇ تەشۋىش رۇقىيەدىنمۇ بەك ئازابلايدۇ.

ئۇنىڭدىن كېيىن نەۋرە ئاكام پەيدا بولۇپ قالدى.

— سېنى ئۇنتالمىدىم، جېنىم رۇقىيە!

— مەن رۇقىيە ئەمەس، يوقال!

ئەسەبىي ئاۋازىمدىن بىردەمگىنە تۇرۇپ قالغان ئۇ:

— يۇلتۇزلۇق مېھمانخانىدىن ياتاق ئېچىپ قويۇپ كەلدىم، ناز قىلمىغىنە جېنىم، ماقۇل دە، خوتۇنۇمنى ھەيدىۋېتىپ سېنى ئالىمەن، — دەيتتى يىلاننىڭكىدەك رەزىل كۆزلىرىنى ئوينىتىپ، — ئۇنتۇپ قالدىڭمۇ ھېلىقى چاغلىرىمىزنى؟ سەن بەك پەيزى...

ئۇلاردىن زادىلا قۇتۇلالمىدىم. ئەگەر كونا رۇقىيەنى تۇتقىلى بولسا ئىدى، چوقۇم ھېچ ئىككىلەنمەي بوغۇپ ئۆلتۈرۈۋېتەتتىم.

روھىي جەھەتتىن تۈگىشىپ كېتىۋاتاتتىم. رۇقىيە كېلەتتى، ئۇنى كەتكۈزەلمەي تۇرسام نەۋرە ئاكام تېلېفوندا پەسكەش ئاۋازى بىلەن مېنىڭ رۇقىيە ئىكەنلىكىمنى ئېسىمگە سېلىپ يېڭى رۇقىيەنى ئۆلتۈرمەكچى بولاتتى. ئۇنىڭ نىجىس ئاۋازى مېنى كونا دۇنيايىمغا تاشلاپ دەھشەتلىك ئوتتا قىينايتتى.

ھەر كۈنى ئەتىگەندە يېڭى رۇقىيەنى مىڭبىر جاپادا قۇراشتۇرۇپ ئىشقا ماڭاتتىم. ئۇنىڭ چارچىغان، ئېزىلگەن، ئۇمىدسىزلىك پاتقىقىغا چۈشۈپ قالايلا دەپ قالغان كۈنلىرىدە «پاتتون گېنېرال»دىن تېلېفون كەلدى:

— ئۇكام، قانداق ئەھۋالىڭىز؟ زۇلال سىزنى «بەك ياخشى ئىشلەۋاتىدۇ، گۆھەردەك بىر خىزمەتچىنى تونۇشتۇرۇپسەن» دەيدىغۇ!

— ھەدەم، بالىلار، ياخشىمۇ ئاكا؟

جېنىم ئاران قالغانىدى، ئۇنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ تۆكۈلۈپ كېتەي - كېتەي دەپ تۇراتتىم.

— ھە، ھە، ھەممىسى ئوبدان، كىچىك مەلىكىمۇ چوڭ بولۇپ كەتتى. قاراڭ ئۇكام، زۇلالنىڭ شوپۇرىنى تونۇمسىز؟ — دېدى قادىر ئاكام تۇيۇقسىزلا.

— ھەئە، شىركەتتە كۆرگەنىدىم.

— قانداقراق بالا، تەپسىلىيرەك بىلەمسىز؟

— ياق، بىر - ئىككى قېتىملا كۆرگەن...

— مەندىن تارتىنماڭ، ئۇ سىزنى ياقتۇرۇپ قاپتۇ. شۇڭا زۇلالغا مەقسىتىنى دەپتىكەن، زۇلال ماڭا تېلېفون قىپتۇ. مەن زۇلالغا «رۇقىيە دېگەن مېنىڭ قىزىم، شوپۇرۇڭغا بەرمەيمەن» دەپ قويدۇم، ھا - ھا - ھا... لېكىن سىز بېكىتسىڭىز ھېساب. ئائىلىمىزنىڭ چوڭ قىزىغا ئۇنداق ئاسانلا ئېرىشىمەن، دەپ ئويلاپ قالمىسۇن ئۇ گۇي.

قادىر ئاكام يەنە شۇ قوپال ئاۋازىدا قاقاھلاپ كۈلۈۋاتاتتى. بېشىنى كەينىگە تاشلاپ، بەدىنىنى سىلكىپ كۈلگەن ھالىتى كۆزۈمگە كۆرۈنۈپ كەتتى، بۇنداق ۋاقىتلاردا كۆك كۆزلىرى كۆرۈنمەي قالاتتى.

نېمىشقىدۇر، بۇ ئادەمنىڭ كۆپ ياخشىلىقىنى كۆرگەن بولساممۇ قوپال كۈلىدىغان، ئادەم تىللايدىغان، ئاچچىقى كەلسە ئالەمنى دۈم كۆمتۈرۈۋېتىشكە تاسلا قالىدىغان مىجەزىنى يامان كۆرەتتىم، شۇ قوپال ئاۋازىنى ئاڭلىساملا نېرۋام تورمۇزلىنىپ ھېچ نەرسىنى ئويلىيالماي قالاتتىم.

— رۇقىيە، گەپ قىلىڭە، كۆرۈشۈپ باقامسىز؟

زۇلالنىڭ دېيىشچە، ئۇ خېلى ياخشى بالىمش.

مەن بىر قارا كەچمىشى بار قىز ئىدىم. كەچمىشلىرىم كانىيىمنى سقىپ، جېنىمنى ئېلىشقا ئاز قېلىۋاتقان رۇقىيە ئىدىم. قانداقمۇ بىرسى بىلەن كۆرۈشەلەيمۇ؟ قايسى يۈرەكىم بىلەن بىرسگە خوتۇن بولالايمەن؟ ئۇ كەچمىشلەر-دىن قانداق قۇتۇلالايمەن؟ تېخى كەينىمدە ئەگىشىپ يۈرگەن ئەبجەق رۇقىيە بار تۇرسا...

— ئاكا، مەن...

— باشقا گەپنى قويۇپ، ئەتە ئۇ ئالغىلى كەلگەندە چىقىڭ. كەچتە ھەدىگىز تېلېفون قىلدۇ، قالغان گەپنى شۇ ۋاقىتتا دېيىشكىلار...

پەردە ھەدەمنىڭ دېيىشچە ئۇ بالا مېنى بۇرۇندىن تونۇيدىكەن، كەچمىشلىرىمۇ سىر ئەمەسمىش. ئۇنىڭغا كېرىكى ھازىرقى رۇقىيەمىش. بۇرۇنقى رۇقىيەنى ئۇنتۇپ كېتىپتۇ.

چىرايلىق گەپلەرنىڭ ھېچقايسىسى پاتتون گېنېرالنىڭ قوپال گەپلىرىچىلىك ئىشەنچلىك چىقمىغاندى، شۇڭا ئۇ بالىنىڭ گېپىگىمۇ «ھە»لا دېدىم، قانچىلىكى ئىشەنچلىك ئاللا بىلىدۇ.

ئانچە ئىشەنچىم بولمىسىمۇ، خالىمىسامۇ، ئاكام بىلەن ھەدەمنىڭ كۆڭلىنى ئاياپ كۆرۈشكىلى چىقتىم.

ئۇ بالا بۇرۇن قانداق كۆرگەن بولسام شۇ ھالىتىدە تۇراتتى. بىرەر ئايال زاتى بىلەن كۆرۈشكىلى چىقىدىغان تەلەتى يوق. «غۇژۇندە» ئاچچىقىم كەلدى، مېنى بىر ئەر زىمەس ئايال دەپ تاس قاپتۇدە يۈزىنىمۇ يۇماي چىققىلى.

— تويىنى قاچان قىلىمىز؟ — ئۇ تاماق يەپ ئولتۇ-رۇپ تورۇستىن بومبا چۈشكەندەكلا سورىۋېدى، تېخى يۈتۈپ بولالمىغان تاماق ئاغزىمغا قاپلىشقىلىق ھالەتتىلا ئۇنىڭغا قارىدىم.

— ئالدىرىمالىڭ، تاماقنى يۇتۇۋېلىپ ئاندىن جاۋاب بەرسىڭىز بولىدۇ، ئالدىراپ كەتكىنىڭىز!

ئۇنى سارالىمىدۇ، دەپ قارىسام نورمال تۇرىدۇ، نورمالمىدۇ، دەپ قارىسام ئاشۇنداق ئېغىز - پەس گەپ قىلىپ ئولتۇرىدۇ، يەنە ئاچچىقىم كەلدى.

— بۇ يەرگە توي قىلىمىز، دەپ كۆرۈشكىلى كەل-گەنتۇق؟ ئۇنداق چەكچەيمەڭ، سەتلىشىپ قالمىكەنسىز.

ئۇنىڭ كېينىكى گېپىگە ئىختىيارسىز كۈلۈپ تاشلى-دىم.

— ئەمدى بولدى! مانا، ئەمدى ئايال كىشىگە ئوخشىدىڭىز.

— بايامچۇ؟

— ئولجىسىنى چىشلەپ قېچىۋاتقان چىشى يولۇاسقا. بۇ قېتىم راستلا كۈلگۈم كەلدى.

— سىز نېمىگە ئوخشايسىز؟ — سورىدىم ئۇنىڭدىن.

— مەن توڭلىسىڭىز ئوتقا، ئۇسسۇسىڭىز سۇغا، موھتاج بولغىنىڭىزدا ئەرگە ئوخشايمەن.

تۇرۇپلا ئۇنىڭغا گەپ قىلغۇم كەلمەي قالدى. چاق-چاقنى تولا قىلغان ئەر كىشىنى يامان كۆرەتتىم. گەپلىرى-نىڭ قايسىسى راست، قايسىسى چاقچاق، ئايرىيالماي ئاسا-نلا ئالدىنىپ قالىدۇ ئادەم.

— مەن بىلەن توي قىلغۇڭىز بارمۇ؟ — يەنە سورى-دى ئۇ، — ئايالىم ھاددىسىدە تۇگەپ كەتكەن، بىر ئوغلۇم بار. مەن بىلەن توي قىلىشنى خالىسىڭىز ئاشۇ ئوغلۇمنىمۇ ئۆز ئانىسىدەك بېقىشىڭىز كېرەك. سىز بالامغا چىن مېھرى-ڭىزنى بەرسىڭىزلا باشقا ئىشلارنى ئۆزۈم بىر تەرەپ قىلالايمەن.

— بىلمەيمەن، — دېدىم، مەن راستلا بىلمەيتتىم.

— ئەمسە كۆزلىرىڭىزنى يۇمۇپ ئويلاپ بېقىڭ.

— بۇ شۇنداق ئاسان ئىشمۇ؟

— نېمىشقا تەس؟ مەن سىز بىلەن بىللە ياشاشنى خالى-دىم. سىزمۇ ئويلاپ بېقىڭ، خالىسىڭىز تويىنى قىلساق بولىدۇ.

— كېيىن پۇشايمان قىلىپ قالسىڭىزچۇ؟

— مەن ھاياتىمدا پۇشايمان قىلىدىغان ئىشىڭىز يۈز بېرىشىگە يول قويمايمەن. قۇلقىمغا ئەمەس كۆزلىرىمگە ئىشىنىمەن. شۇڭا پۇشايمان قىلمايمەن. ئىككى يىلدىن بېرى سىزنىڭ ھەر بىر تىنىقىڭىزغىچە كۆزىتىپ كەلدىم، ماڭا شۇ يېتەرلىك. شۇڭا سىز مۇشۇ ئىككى يىلدىن بۇرۇنى ئويلىمايلا، مۇشۇ ئىككى يىلدىن كېيىنكى قەلبىڭىزدىن مېنى ياقتۇرىدىغان - ياقتۇرمايدىغانلىقىڭىزنى، مەن بىلەن بىللە ئۆتۈپ كېتىشكە قانچىلىك ئىشەنچىڭىز بارلىقىنىلا سوراپ جاۋاب بېرىڭ.

ئۇنىڭ گەپلىرى تاپانچىنىڭ ئوقىدەك ئۇدۇل كېلىپ دەل تېگەتتى.

كۆزلىرىمنى يۇمدۇق، «ئاپا! ئاپا» يېنىمدا ئويناپ

يۈرگەن بىر بالا مېنى ئاپا دەپ چاقىردى. گېپى ئوچۇق ھەم قوپالراق بىر ئەر «ۋاي، ئېشىك نېماندىق پىشمايدۇ، خوتۇن؟ ئوچاق بېشىدا ئۇخلاپ قالمىغانسەن؟» دەپ ۋارقىراپ مېنى سۆيلىدى. قولۇمدا بىر سقىم ئاچقۇچ، ئەشكىنى ئېچىپلا بىر ئۆيگە كىرىپ كەتتىم.

مېنىڭمۇ پەرىدە ھەدەمنىڭكىدەك ئېرىم، بالام، ئۆيۈم بولىدىغان بولدى.

لېكىن مەن قىلالارمەنمۇ؟ بىر ئەرگە خوتۇن، بىر بالىغا ئانا بولالارمەنمۇ؟ مەن ھاياتتىن ئانا بولۇشتەك ئۇنداق ئۇلۇغلۇقنى، خوتۇن بولۇشتەك ئوندىق يۈكسەك مەجبۇرىيەتنى كۆتمىگەنىدىم، كۆتەلمەيتتىم، كۆتكەندەك يۈزۈم ھەم ھوقۇقۇم يوق دەپ بىلەتتىم.

پەرىدە ھەدەم يەنە تېلېفون قىلدى. «ھاياتتا ھەرقانداق ئادەمنىڭ بىر ئورنى بولىدۇ، ئۇ ئورۇننى شۇ ئادەمدىن باشقا ھېچكىم تولدۇرالمايدۇ. ھەركىم ئۆزىنىڭ شۇ ئورنىنى تېپىپ بولغىچە ئۇنداق ياكى بۇنداق يوللارغا كىرىپ قېلىشى، بەزىدە ئېزىپمۇ قېلىشى مۇمكىن. خاتا يولارغا كىرىپ قالغان، ئېزىپ قېلىپ قايمۇققان، كېيىن يەنە توغرا يولغا قايتىپ ئۆز ئورنىنى ئىزدىگەنلەر باتۇر، قەيسەر ئادەملەردۇر. ئۇكام، نورمال ھاياتتىن قاچماڭ، ئايال بولۇشتىن قورقماڭ. ئادەم بولۇپ يارىتىلغانكەنسىز بۇ دۇنيادىكى ھەممە نەرسىدە سىزنىڭمۇ ھەققىڭىز بار. تۇرمۇشتىكى ئورنىڭىزنى تېپىڭ، ئۇنى تولدۇرۇڭ. ئەجەبا سىزنىڭ ئورنىڭىزغا باشقا بىرسىنىڭ كىرىۋېلىشىنى خالامسىز؟ قاچانغىچە مۇشۇنداق مۆكۈپ ياشىماقچىسىز؟»

ھەدەمنىڭ گەپلىرىنى يەنە ئويلاندىم.

مېنى رۇقىيەنىڭ ساراسىمىسىدىن، ھاقارەتلىك كەچمىشلەردىن، يالغۇزلۇق، مىسكىنلىك، ئېگە - چاقسىزلىقتىن ئازاد قىلىدىغىنى مۇشۇ ئەر ئەمەسمۇ! يېڭى كەچمىشلەر خاتىرىلەنمىسە كونا كەچمىشلەردىن قانداق قۇتۇلغىلى بولسۇن؟

ئاخىر ھاياتقا قاراپ كۈلۈمسىرىدىم.

ئۇ ئەر كەچمىشى بار رۇقىيەنى ھەيدىۋەتتى.

ئۇنىڭ ئالدىدا مەن پاك، نومۇسچان، ئېتىقادلىق بىر مەسۇم قىز ئىدىم.

ئۇنىڭمۇ قادىر ئاكامنىڭكىدەك بىر مۇنچە سەۋەنلىكى بار ئىدى.

تاماقنى بېشىنى قاچىغا تىقىۋېلىپ شالاپ - شۇلۇپ قىلىپلا يەپ بولىدۇ.

كۆزلىرىمدىكى نارازىلىقمغا:

— نېمە بولدى؟ — دەيدۇ قوپاللا، — تاماقنى ئاستا، ئىسكەت چىقىرىپ يېيىش خوتۇن كىشىگە يارىشىدۇ، ئەر كىشى دېگەن ئاشۇنداق غاچ - غۇچ يەيدۇ.

چىرايلىق گەپ قىلىشنى ئەسلا بىلمەيدۇ، مىجەزى ئىنتىك، ئاۋازىنى چىقىرىپ ئاغزىنى يوغان ئېچىپ كۈلىدۇ.

— سىلىقراق گەپ قىلىڭە، ئوتۇنچى... — دېسەم.

— ناخشىچى بولمىسام مەن ئاۋازىمنى سازلايدىغان، گېپىمنى ئاڭلىغلى بولغان بولسا بولدى، ھەرىنىڭ گۇڭۇلىدىشىدىن ياخشىراق چىققاندۇ؟ — دەيدۇ كۈلۈپ.

تېلېفون قىلسا گېپى تۈگىگەن ھامان خوشمۇ دېمەيلا تېلېفوننى قويۇپ بولىدۇ.

— «خوش» دەيدىغان گەپ شۇنچە تەسمۇ؟ خوشمۇ دېمەيلا تېلېفوننى قويىدىكەنسىز، — دېسەم.

— كەچكىچە خوتۇن كىشىدەك نىزىقاپ نېمە قىلىدۇ؟ مەقسەت ئۇقتۇرۇلدى، گەپ تۈگىگەندىكىن قويسا بولىدۇ، يىغلاپ خوشلىشامدۇ، ئەمدى؟ — دەيدۇ.

شۇنداق قىلىپ، ئايالى ئۆلۈپ كەتكەن، بەش ياشلىق ئوغلى بار بۇ ئەر رۇقىيەنىڭ ئېلىپ كېلىدىغان تەشۋىشلىرىنى قوغلاپ چىقىرىپ، خىيالىمنىڭ ئەڭ گۈزەل بەتلىرىنى ئېچىشقا باشلىدى.

يۈرىكىمگە سىزىلىۋاتقان سۈرەتتىكى ئورمانزاردا ئەمدى گۈللەر ئېچىلىۋاتاتتى، قۇشلار سايرىشىپ، كېيىكلەر ئوتلايتتى، بۇلاق بويىدا بىر قىز چىلىكىگە سۇ ئۇسسۇۋۇاتاتتى.

ئەمدى كەچ كىرىشىگە يېنىمغا رۇقىيە ئەمەس، ئۇ كېلىپ قوپال ئاۋازىنى، مۇلايىم كۆزلىرىنى، «پاتتون گېنېرال»نىڭكىدەك پاكار بويىنى كۆرسىتىپ ئۇيقۇمنى ئوغرىلايدۇ...

ئەتە مېنىڭ تويۇم بولىدۇ.

قادىر ئاكام بىلەن پەرىدە ھەدەم مېنى ياتلىق قىلماقچى.

2014 - يىلى 2 - ئاينىڭ 20 - كۈنى (قەشقەر)

ئاپتور: يازغۇچى، قەشقەر يېڭى شەھەر ناھىيەلىك ئاماناھەت - قەرز كوپىراتىپىنىڭ خادىمى.

ئىلاۋە: تور بەتلىرىنى كۆرۈۋېتىپ، خۇددى گۈل سەيلىسى قىلغان ئادەمدەك گۈلزارلىقتا يۈرۈۋېتىپ، ھۆپپىدە ئىچىلىغان بىر دەستە گۈلگە كۆزۈم چۈشۈپ قالدى. بۇ گۈللەرنى كىمنىڭ تېرىغانلىقى، پەرۋىشلىگەنلىكى ماڭا نامەلۇم، ئۇنىڭ پەقەت «گۈلبەدەن» تەخەللۇسلۇق بىرىنىڭ ئىكەنلىكىنى بىلدىم، ئىزدەنسە «ئىگىسى»نى تاپقىلى بولىدىكەن، بىر مۇھەررىر ئۇچۇن ئۆزىگە، ئۆزى باشقۇرۇۋاتقان ژۇرنالغا ۋە ژۇرنال ئوقۇرمەنلىرىگە يېقىۋەك ئەسەرگە ئېرىششتىنمۇ ھۇزۇرلۇق ئىش بولمىسا كېرەك. مەن ھۇزۇرلاندىم، ئوقۇرمەنلەرنمۇ ھۇزۇرلانسۇن دېدىم. ئەڭ ئاستا تىلچىلار خەلق ئىچىدە دەپ قارايتتىم، تىلنى ئەركىن ئىشلىتىپ، پىكرنى چاقنىتىدىغان بۇ خىل ئۇسلۇبنى خەلق قوشاقلىرىدىن كۆپ كۆرەتتىم. بۇ قېتىم بۇ خىل تىل ئىشلىتىش ھادىسىسىنى پەردە ياقۇپ ئىسمىلىك ئاپتورنىڭ قەلب تەۋرىشلىرىدىنمۇ بايقاۋاتقانلىرىمنى ئاپتورنىڭ رۇخسىتى بىلەن خەلقىمگە سۇنغۇم كەلدى. ئەمما، كىملەردۇر ئۇنى قانداق ۋە قانچىلىك دەرىجىدە بايقايدۇ، بىلمەدىم. دەرۋەقە، تېخى ھەممىمىز ئىزدەش ۋە ئىزدىنىش باسقۇچىدا ئەمەسمۇ؟!

— مۇھەررىر

ئۇرۇمچى

تەڭرى سۆزلىمىدى، قەلبىم جىممىدە
شەيتان سۆكۈت بىلەن تۇرىدۇ قاراپ
مەن يالغۇز، لەپىلدەپ قار ياغدى كېچە
ۋاقىت ئۆتۈپ كېتەر بەرىبىر تاراپ
تەڭرى سۆزلىمىدى، قەلبىم جىممىدە

قىپقىزىل لېپىڭا ئوخشار ھاياتىم
ئۆرتىنىپ - ئۆرتىنىپ قارايمەن ساڭا
ئېھە، قولۇڭدىدۇر مېنىڭ ماماتىم
رەھىمسىز.. رەھىمسىز باقسەن ماڭا
قىپقىزىل لېپىڭا ئوخشار ھاياتىم

تۇغمەس كوچىلار، تۇغمەس يوللار
بىر ئاسما كۆۋرۈكتە يارىمنىڭ قەددى
بىلمەن بۇ قېتىم ھېچكىم كۈتمەيدۇ
چۈش سائەت ئون بىرده بار كىمنىڭ قەدرى؟
تۇغمەس كوچىلار ھەمدە ئېھە، يوللار

ئاسما كۆۋرۈك

ئۇچتاش بېكىتىنىڭ يان تەرىپىدە
بىر ئاسما كۆۋرۈك بار، سۇنمىغان بولسا
مېنى ساقلاپ تۇرار ئۇنىڭ ئۇستىدە
يېگانە بىر نىگار، ئۆلمىگەن بولسا

ئۇچتاش بېكىتىنىڭ يان تەرىپىدە
...
ئەي، قىزىل جاراھەتكە ئوخشايدۇ يەنە
ئارىدىن ئۆتۈپ كەتتى ھازىر ئىككى يىل
قەلبىم تۇنۇگۈنگە ئوخشايدۇ ئەمما
قىرىققا يېرىلىپ تۇرىدۇ كۆڭۈل
ئەي قىزىل جاراھەتكە ئوخشايدۇ يەنە

مەن بارمايمەن، ياريم كەلمەيدۇ
بارمايمەن، بارمايمەن، ياريم كەلمەيدۇ
بىر تامچە ياشقىلا ئوخشار قىسمىتىم
بىر شېئىر يازىمەن، ھېچكىم بىلمەيدۇ
ھەرپلەر ئىچىدە كۆيەر يۈرىكىم
بارمايمەن زادىلا، ياريم كەلمەيدۇ

ئىككى يىل ئىلگىرى يۈز بەرگەن بىر ئىش
چىقمايدۇ، چىقمايدۇ، ئېسىمدىن زىنھار
لەپىلدەپ قار ياغار ھازىرمۇ ھەم قىش
ھېچكىم كۆڭلىنى ئەيلىمەس ئىزھار
ئىككى يىل ئىلگىرى يۈز بەرگەن بىر ئىش

بولمىلا ئويلىما ھېچبىر نەرسىنى
ياشايمىز، ئۇنتۇغان كەبى شادىمان
كىم قارىغۇ چۈشىدە كۆرىدۇ مېنى؟

ئىككى يىل ئاۋالقى مۇدھىش بىر تۇمان؟
بولدى قوي، ئويلىما ھېچلا نەرسىنى..

يېپىلدى دەپتەر
يېپىلدى قەلەم
يېپىلدى ئۈرۈمچى
يېپىلدى قەلبىم
يېپىلغاندەك ئىككى يىل ئاۋال ...

بىر ئايالدىن مەشرەپ تۈغۈلدى

پەيدەك يەڭگىل، پەيدىنمۇ يەڭگىل
لەيلىگەندەك بولدۇم ھاۋادا
مەن ئەقلىمدىن ئايرىلامدىمەن
سېنى كۆرسەم بىر كۈن ناۋادا

كۆز پەسلىدەك تۆكۈلۈپ ئۆتتۈم
يار باغرىدەك سۆكۈلۈپ ئۆتتۈم
كېلەر كەلمەس، كېلەر يا كەلمەس...
مەن يارىمنى مۇشۇنداق كۈتتۈم

مەن كۈتكەنگە لايىق كەلمىدى...
مەن كۈتكەنگە لايىق كەلمىدىڭ!
تەشەككۈرمەن كەلمىگىنىڭگە
مەن ئەقلىمدىن ئايرىلامدىمەن؟
سېنىڭ مېنى بىلمىگىنىڭگە؟

ئېتەكلىرىم پارە - پارچىدۇر
ئېتەكلىرىم پارە - پارچىدۇر!
بىر ئايالدىن مەشرەپ تۈغۈلدى!
ئەتىگەندە چاڭلىداپ قوپسام
قۇشلىرىڭنىڭ ئۈنى بوغۇلدى!

كۆرگىنىڭدەك ياشاۋاتىمەن

ياردىمىڭ يامانلىقىدىن
ھالىمىڭ يامانلىقىدىن
جېنىمىڭ ئامانلىقىدىن
رەڭگىمىڭ سامانلىقىدىن
قەددىمىڭ كامانلىقىدىن
ماھىمىڭ تابانلىقىدىن
ساقلا دېسەم ساقلىمىدىڭ رەب

يارىم يامانداۋۇر
ھالىم يامانداۋۇر
جانىم ئامانداۋۇر
رەڭگىم سامانداۋۇر
قەددىم كامانداۋۇر
ماھىم تاباندۇر
جېنىم چىقماستۇر
قېنىم ئاقماستۇر
كۆرگىنىڭدەك ياشاۋاتىمەن ..

ئايالمەن

ئەلگە گۈزەل گۈل
توزۇپ كېتىشكە خۇشتار
ئەلگە گۈزەل كۆل
قۇرۇپ كېتىشكە خۇشتار
ئەلگە گۈزەل ئايال
ئۆلۈپ كېتىشكە خۇشتار
قۇچقىدا سۆيگەن يارىنىڭ

مېنىڭ سۆيگەن يارىم غايىبتۇر
گۈلمەن، كۆلمەن ھەمدە ئايالمەن

كۈتمىدىم

ملك يىل كۆيۈپ
ملك يىل كۈتۈپ
ملك يىل ئۆلۈپ
تىرىلگىنىمدىن كېيىن
قايتا كۆيمىدىم
قايتا كۈتمىدىم
قايتا ئۆلمىدىم
سېنى چۈشىدىم
ناھايىتى ئۇزاق زامانلاردىن كېيىن
سېنى يەنە چۈشۈمدە كۆردۈم
ۋە ھەر دائىمقىدەك
كۆرۈۋېتىپ ئويغىنىپ كەتتىم .
دائىم شۇنداق
قاچانكى سېنى كۆرسەم ئويغىنىپ كېتىمەن
كاشكى ئۇخلىمىغان بولسامتىم
كاشكى ئويغانمىغان بولسامتىم...

تۆھپىكار ژۇرنالىست، كاندىدات ئالىي مۇھەررىر رىسالەت مۇھەممەد

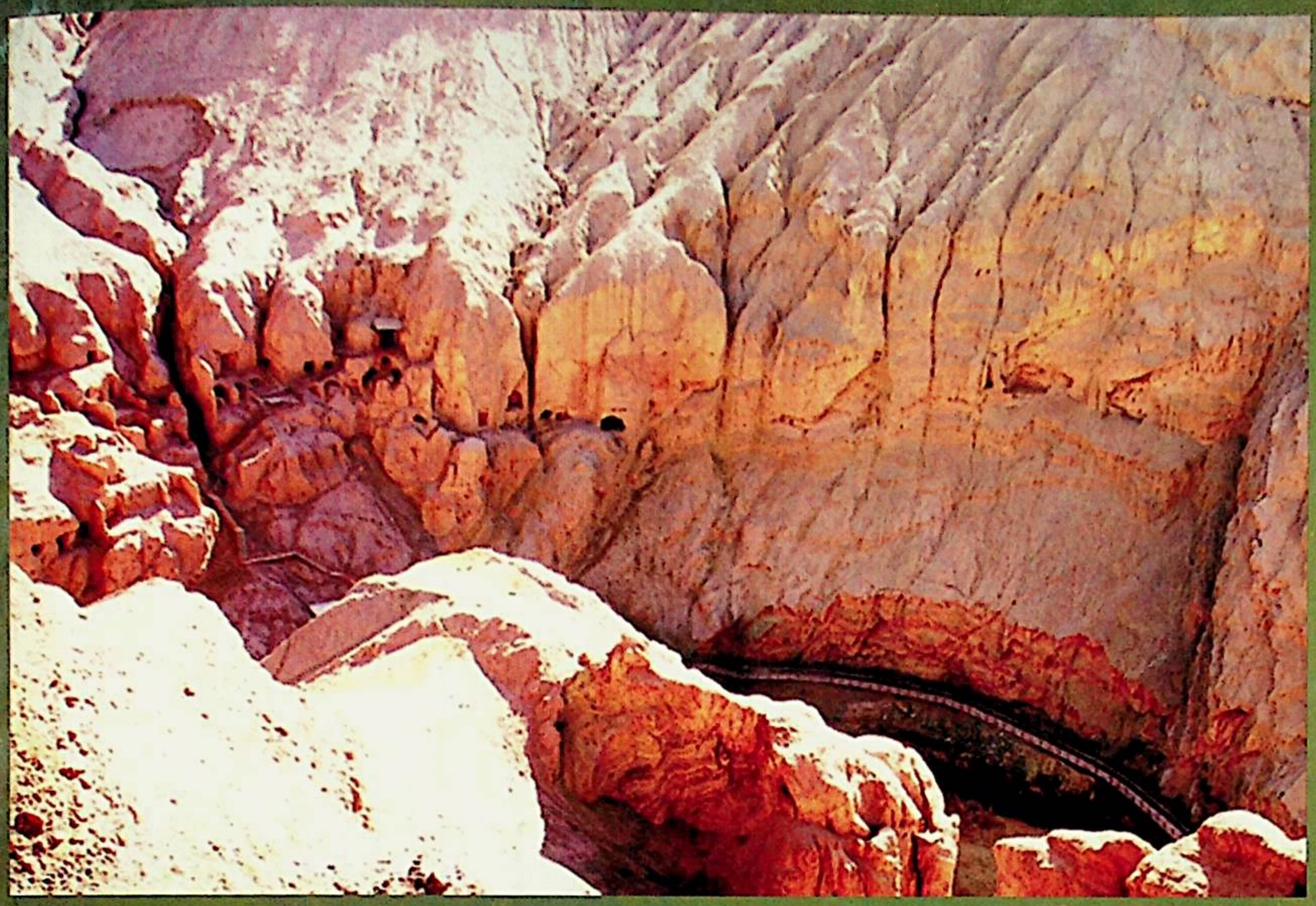

ئانا زېمىن قَوينىدىكى مەدەنىيەت

ئابلىز غوجامنىياز فوتوسى

《新疆文化》（维吾尔文）
综合性文学双月刊

«شىنجاڭ مەدەنىيىتى» 2014 - يىلى 6 - سان (ئومۇمىي 330 - سان)
(قوش ئايلىق ئۇنىۋېرسال ئەدەبىي ژۇرنال)

主管单位：新疆维吾尔自治区文化厅
主办单位：新疆维吾尔自治区艺术研究所
编辑出版：《新疆文化》杂志编辑部
国际标准刊号：ISSN1008-6498
国内统一刊号：CN65-1073/I
海外发行：中国图书进出口（集团）总公司出口部
代理者地址：中国北京朝阳区工体东路16号
P.O.BOX 88, 16 Gongti East Road, Beijing 100020, China
海外发行代号：6498BM
发行范围：国内外发行
地 址：乌鲁木齐市文化路28号井源办公大楼7楼
邮　　编：830002 电话：（0991）2856942
印　　刷：《新疆日报》印务中心
发　　行：乌鲁木齐市邮局
订　　阅：全国各地邮局

باشقۇرغۇچى: ش ئۇ ئا ر مەدەنىيەت نازارىتى
چىقارغۇچى: ش ئۇ ئا ر سەنئەت تەتقىقات ئورنى
تۈزۈپ نەشر قىلغۇچى: «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمى
خەلقئارالىق نومۇرى: ISSN1008-6498
مەملىكەتلىك نومۇرى: CN65-1073/I
چەت ئەللەرگە تارقىتىش ئورنى: جۇڭگو كىتاب ئىمپورت - ئېكسپورت (گۇرۇھى)
باش شىركىتى ئېكسپورت بۆلۈمى
چەت ئەللەرگە قارىتا ۋاكالەتەن نومۇرى: 6498BM
مەملىكەت ئىچى ۋە چەت ئەللەرگە تارقىتىلىدۇ
ئادرېس: ئۈرۈمچى شەھرى مەدەنىيەت يولى 28 - نومۇرجىگىيۈەن خىزمەت بىناسى7- قەۋەت
پوچتا نومۇرى: 830002 تېلېفۇن نومۇرى: (0991)2856942
باسقۇچى: «شىنجاڭ گېزىتى» باسما مەركىزى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلىدۇ
مەملىكەتنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى پوچتىخانىلار مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ

邮发代号：58-22　定价：6.00元
پوچتا ۋاكالەتەن نومۇرى: 22 - 58　باھاسى: 6.00 يۈەن